

KELETKUTATÁS

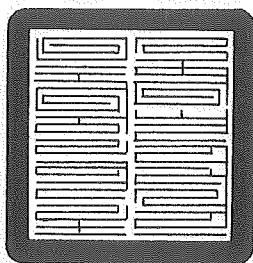
Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1988. ősz

Szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSEDY ILDIKÓ ÉS FODOR PÁL

közreműködésével

BUDAPEST

Tartalom

Hicran Akin, Thuróczy és a török krónikák a 15. századi török–magyar kapcsolatokról	3
Kakuk Zsuzsa, Török személynevek hódoltság kori forrásainkban	13
Lederer György, A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez	29
Schütz Ödön, Örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es „nagy szürgün”, örmény források alapján	50
Csongor Barnabás, A Vízparti történet sorsa a Kínai Népköztársaságban	67
Erdélyi István, Régészeti kutatóúton a Góbi sivatagban	74
Tokunaga Yasumoto, A magyar–japán kultúrkapcsolatok rövid története	78

SZEMLE

Könyvek

Kapujanincs átjáró. Kínai Csan-buddhista példázatok (Ecsedy Ildikó) **82** —
Benke József: *Az arabok története* (Simon Róbert) **83**

Konferenciák

Első német turkológiai konferencia (Csató Éva Ágnes — Claus Schönig) **88**;
Vámbéry Ármin (Hazai György) **92** — Megemlékezés a nagyharsányi csata
300. évfordulójáról (Hóvári János) **94** — Az oszmán kor előtti és oszmán kori
tanulmányok nemzetközi bizottságának VIII. simpoziuma (Dávid Géza) **96**

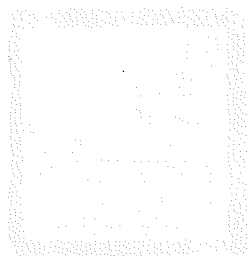
Krónika

A Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozatának előadásai (Torma József) **98** —
A Kőrösi Csoma Társaság új vezetősége **100**

Nyelvi rejtvénytár. Szerkeszti: Dévényi Kinga. Készítették: Raj Tamás (héber);
Székács Eszter (japán); Kenessey Mária (török) **101**

Angol nyelvű összefoglalók / Brief Summaries of the Papers **115**

A borítón: A tatárok betörése (festett fametszet a Thuróczy-krónika augsburgi
kiadásából)

Megjelent az MTA-Soros Alapítvány anyagi támogatásával

Hicran Akin

Thuróczy és a török krónikák a 15. századi török–magyar kapcsolatokról

Mielőtt mondandómba belekezdenék, szeretném kifejezni köszönetemet a kiváló történésznek, a Thuróczy-kutatások legnagyobb szakértőjének, Mályusz Elemérnek, akinek munkáiból nagyon sokat tanultam. Remélem, megbocsátja nekem, hogy belekontárkodom ebbe a témába, s akkor merészkedem beszélni róla, amikor még nem hagyta el a nyomdát kétkötetes munkája, a Thuróczy krónikához készített kommentár.

Mint ismeretes, a török krónikák – néhány koraitól eltekintve – II. Bajezid szultán korában vagy azután, tehát a 15–16. század fordulóján készültek. Thuróczy akkor írta *Chronica Hungarorum* című munkáját, amikor a török krónikáírás még a kezdeteknél járt. Műve ezért is nagyon fontos, több helyütt hézagpótló az oszmán történelem szempontjából. S igen jelentős azért is, mert az eseményeket a másik oldalról nézve adja elő, így szembesíthetők vele a török tudósítások. Ugyanakkor a török krónikák is fontosak, mert a koraiak közül a magyar történettudomány csak igen keveset ismer, s azokat is csak szemelvényes fordításban.

Thuróczyt és művét a török tudomány nem ismerte. Ahogy nyugaton, úgy Törökországban is Bonfini használta, aki átvette Thuróczy tudósítását, egyúttal azonban félre is értette és hibásan olvasztotta be elbeszélésébe.

A *Chronica* harmadik részében Thuróczy bőségesen beszél a török–magyar kapcsolatokról, arról a körülbelül egy évszázados korszakról, amely az első érintkezésekkel kezdődik. E fontossága miatt választottam disszertációm témájául a *Chronica* harmadik részének értékelését. Ez a munka 1985 elején készült el. Ugyanennek az évnek a végén diákepekkel illusztrált előadást tartottam az Atatürk Kulturális Központban Thuróczy munkájának megismertetésére. Ez az előadás – képekkel együtt – a következő évben az *Erdem* című folyóiratban jelent meg. A disszertációnak a török–magyar kapcsolatokat tárgyaló része 1987-ben a *Bellesten*-ben (a török *Századok*-ban) jelent meg némileg rövidített változatban, s remélem, hozzájárult Thuróczy és krónikája törökországi megismertetéséhez. Ez a megjelent tanulmány a következőket tartalmazza: az oszmán-törökökre vonatkozó részek török fordítását, a bennük szereplő adatok értékelését és összehasonlítását török, bizánci és nyugati forrásokkal és a szakirodalom állításaival. Az összehasonlítás alapjául szolgáló konkrét adatokat jegyzetekbe csoportosítottam.

Azt remélem, hogy ez a Törökországban kiadott forrástanulmányom rövidesen Magyarországon is megjelenik, s ahogy mi Thuróczynek, úgy a magyar történészek az itt ismeretlen török krónikák adatainak hasznát vehetik.

Az összehasonlítás során a Thuróczyval egykorú bizánci történetírók, Zotikos, Hierax, Sphrantzes, Dukas, Kritobulos munkáit használtam, mellettük emlékiratokat

és útleírásokat, így Schiltberger és Bertrandon de la Broquière és mások munkáit. Átnéztem az egykorú nyugati forrásokat is, mint Nicolo Barbaro, Jean de Wavrin művét, a bolgár és szerb évkönyveket, M. Beheim leírásait, az oszmán krónikák közül pedig Ibn Kemál (Kemálpaszáde), Turszun Bég, Nesrí, Asikpasazáde, Enverí, Hadidí, Lüftí Pasa, Kivámí, Behdzset el-Tevárih, Orucs Bég, a Gazavatnáme, Szolakzáde, Szaridza Kemál, Feridun Bég okmánygyűjteményét, valamint azokat az elérhető tanulmányokat, amelyek a fenti forrásokkal és általában a korral és a témával foglalkoznak.

Most, minthogy mélyebb forráselemzésre és az eredmények részletes magyarázatára nincs idő, csak címszavakban érintem a legfontosabb kérdéseket.

Thuróczy a török–magyar érintkezések leírását Zsigmond magyar király 1395-ös havasalföldi hadjáratának elbeszélésével kezdi el. Azután sorra a következő események szerepelnek: a törökök első hódítása a Gallipoli-félszigeten, a nikápolyi kereszties hadjárat; Lackfi István vajda igyekezete Nápolyi Lászlónak és I. Bajezid szultán lányának összeházasítására; a törökök első behatolása magyar területre. Majd Galambóc ostroma; Hervojá-nak, Spalato hercegének győzelme, amelyet török segítséggel aratott a magyarok fölött; a Havasalföldön kitört lázongás, amelynek során Dán török segítséggel menekülésre kényszerítette Mircea-t; Makedóniai Péterfia Miklós két győzelme a törökök fölött és Iszhák bég (Thuróczynál Ikacs) megöletése; Brankovics György szerb despota átadja Nándorfehérvárat Zsigmondnak; II. Murád beveszi Szendrő várát.

Ezek után Thuróczy az események immár részletekbe menő leírását II. Murád nándorfehérvári ostromkísérletével folytatja. Tovább az események: Hunyadi harca Szendrő kapitányával, Iszhák béggel (Thuróczynál Izsák); Mezd bég vajda (Mezetbég) és Schábeddin Pasa szerencsétlen magyarországi hadjáratai; Hunyadi hosszú hadjárata; a szegedi béke; a várnai csata; a második rigómezei csata; Hunyadi legyőzi és foglyul ejti Firuz béget (Ferizbég), hazafelé felperzseli Vidint; II. Hódító Mehmed a Boszporusz bejáratánál csodálatos és hihetetlen gyorsasággal erődítményt épít; Konstantinápoly meghódítása; Nándorfehérvár ostroma, II. Mehmed második boszniai hadjárata – majd Szabács várának 1476-os magyar bevételével véget ér a Chronica törökökre vonatkozó elbeszélése.

Feltűnő, hogy Thuróczy milyen hibásan tudja a törökök megjelenését Gallipoliban, ahol az oszmánok nem I. Murád idejében, hanem korábban, 1354-ben, tehát Orhán szultán uralkodása alatt szerezték meg első támaszpontjukat, Tzympe várát. Thuróczynak ez a közlése érdekes módon megegyezik Sphrantzes leírásával. Bár Thuróczy és Sphrantzes kortársak, nem feltételezhetjük, hogy látták egymás műveit.

Thuróczy közlése, amely szerint Bolgárország török meghódítása után Zsigmond követi udvarában felkeresték I. Bajezid szultánt, eredeti, s a későbbi krónikáirók is Thuróczyból merítették. Sphrantzes szóról szóra ugyanígy beszél el a magyar követjárást Bajezid udvarában, s ismét semmi bizonyíték nincs arra, hogy Thuróczy ismerte volna Sphrantzes munkáját.

Azt a közlést, amely szerint Zsigmond király Nikápoly felé vonultában kegyetlenkedett az út mellett élő keresztény lakossággal, a török források közül csak Ibn Kemál (Kemálpaszáde) erősíti meg.¹ A nyugati történészek ezt az eseményt

Thuróczy nyomán idézik.² Miként az a többi nyugati kútfőből és Atiya munkájából is látható, helyes Thuróczynak az a közlése, amely szerint a franciák engedélyt kértek az első támadásra, s szokásuk szerint a lóról leszállva, gyalogosan rontottak az ellenfélre. Ezt a leírást a nikápolyi csata szemtanúja, a Münchenből érkezett katona, Schiltberger erősíti meg. Szerinte Burgundia hercege, János engedélyt kért arra, hogy elsőként támadjon, és Zsigmond ellenkezése dacára így is tett.³ A török krónikák erről az eseményről hallgatnak.

Thuróczy szerint Lackfi István vajdát azzal vádolták, hogy abban az időben, amikor Zsigmond király a nikápolyi vereség után a tenger melléki részeken tartózkodott, követeket küldött Bajezid szultánhoz, és ígéretet tett arra, hogy a szultán lányát összeházasítja Nápolyi Lászlóval, akit be akart hozni Magyarországra. Egyetlen feltételt szabott: a szultán segítse Lászlót Zsigmonddal szemben. A *Chronica*-nak ezt a közlését sem török, sem más forrásokban nem tudjuk ellenőrizni. Lackfi István vajdát azzal is vádolták, hogy a török sereget ő hozta be magyar területre, és ez volt a törökök első betörése Magyarországra. Ebben Thuróczy téved. A törökök sokkal korábban, 1375-ben törtek be magyar földre.⁴

Hiányos és hibás Thuróczy leírása Galambóc 1428-as ostromáról. Mindenekelőtt jókora kronológiai hibát vétett azzal, hogy az ostromot közvetlenül Zsigmond német–római császárrá (helyesebben királlyá) választása (azaz 1410) utánra tette. Ezt megtette azzal, hogy az ostrom idején Bajezidot vélte török szultánnak, pedig 1421 óta már II. Murád uralkodott. Ez a tévedése azért is meglepő, mert tudott a Bajezid halála utáni trónviszályokról. Helytálló viszont az a közlése, amely szerint Makedóniai Péterfia Miklós két ízben is megverte a törököket, akik heves támadásokkal nyugtalanságban tartották a Temesközt; Thuróczy szerint az első összecsapáskor Péterfia Miklós maga ölte meg Ikácsot (azaz helyesen Iszhákot), a második alkalommal pedig éjjel támadta meg a törököket.

Bár a *Chronica*-nak kronológiailag hibás az a közlése, amely arról szól, hogy Brankovics György szerb despota átadta Zsigmondnak Nádorfehérvár várát, ez a rész mégis nagyon fontos, mert beszél azokról a várakról és városokról, amelyeket Zsigmond Nádorfehérvárért cserében Brankovicsnak átengedett. Ez az elbeszélés, amelyet Bertrandon de la Broquière is megerősít – az átadott várakat Thuróczyval megegyzően sorolván fel⁵ – számunkra azért fontos, mert erről a török krónikák hallgatnak.

Ismét helyes az az adat, hogy Albert magyar király uralkodásának második évében (azaz 1439-ben) II. Murád szultán uralma alá hajtotta Szendrő várát és Szerbiát, amelynek despotája Magyarországra menekült. Ezzel egyidőben pedig Albert király visszafordult Titelrévtől, mert óvakodott összecsapni a törökökkel. Thuróczy a Szendrő bevételét megelőző szerbiai hadjáratról nem emlékezik meg. A török krónikák kivétel nélkül részletesen tárgyalják a hadjárat eseményeit, s többségük szerint ez 40–45 napig tartott. Szendrő és Novo Brdo meghódítását csak Lüfti Pasa és Nesri teszi helyesen Belgrád bevétele előtti időre.⁶

Kronológiai szempontból hibásak viszont azok az események, amelyeket Thuróczy a Szendrő elfoglalása utáni időre tesz. Thuróczy szerint II. Murád Szendrő bevétele után Szalonikit, Albániát és Etóliát hatalma alá kerítette. Jóllehet – amint azt a török krónikák is helyesen jegyezték fel – II. Murád Szendrő bevétele után

Novo Brodot hódította meg és betört Boszniába. Szalonikit pedig már jóval korábban, 1430-ban meghódították.⁷

Thuróczy 1440-től kezdi részletesen tárgyalni a törökökkel kapcsolatos eseményeket, tehát attól kezdve, hogy II. Murád megpróbálkozott Nándorfehérvár ostromával. Thuróczy szerint II. Murád, miután Szerbiát és Boszniát hatalma alá kerítette, a Magyarországon kitört belviszályokat kihasználva ostrom alá vette Nándorfehérvár várát. Ezzel szemben a legtöbb török forrás szerint, miután II. Murád visszatért a karamániai hadjáratból, Evrenosz-oglu Ali béget a magyar föld meghódítására küldte. Ali bég 40 napig a magyar földön maradt, nagy zsákmánnyal tért vissza, és a szultán elé járult. Dicsérve a magyar föld szépségeit, e területek meghódítására ösztönözte Murádot. Murád maga is hajlott erre – mert a török krónikák szerint – Nándorfehérvárt Magyarország kulcsának és kapujának tartotta.⁸

A török leírások agyonhallgatják a szultánnak e szerencsétlen vállalkozását, legfeljebb egy-egy mondattörédeket szentelnek ennek a jelentős eseménynek, pl.: „miután a várat nem sikerült bevennie, visszatért”. Thuróczy krónikája emiatt az ostrom fő forrásának tekinthető, leírása hiteles. Bár más forrásból nem tudjuk ellenőrizni, nagyon érdekesnek érzem azt a közlést, hogy II. Murád egy széles és hosszú aknát ásott egészen az ostromlott vár belsejéig. A vár kapitánya, Zovány János ellenaknát ásott a törökökével szemben, s ezt megtöltötte különböző éghető anyagokkal. Amikor a török akna már a várfalakon belül elérte a védők aknáját, Zovány meggyújtatta ezeket. A tűz óriási lángjával és füstjével mindenkit megölt, aki az aknában volt. Elhihető Thuróczynak az a számadata, hogy Nándorfehérvárnál a török sereg 17 000 embert vesztett, kétséges viszont az a közlése, hogy az ostrom két hónapig elhúzódott.

Helyes a *Chronica*-nak az a közlése, amely szerint Hunyadi sikerrel ütközött meg Szendrő török kapitányával, Izsák béggel (helyesen: Iszhák béggel), és visszakergette őt Szendrőbe. Mivel a Hunyadi és Mezyd bég (Thuróczynál Mezetbég) közötti összecsapást a krónikások közül csak Thuróczy írta le részletesen és megbízhatóan, krónikája erre az eseményre is fontos forrás. Hunyadi először kitért Mezyd bég elől, később azonban legyőzte és fiával együtt megölte. Az, hogy az összecsapásban Mezyd bég fia is részt vett, csak Thuróczynál szerepel.

Thuróczy általában helytálló és hiteles tudósítást ad Sehábédin Pasa magyarországi hadjáratáról (1442 szeptember); nevét különben nem írja le, csak Pasaként emlegeti. Erről a hadjáratról a török források másként számolnak be. Szerintük II. Murád Sehábédin Pasát azért küldte Magyarországra, hogy az megbosszulja Mezyd bég vereségét.⁹ Bár a török krónikák egy része Sehábédin Pasát gyávának és részesnek tartja,¹⁰ jellemző, hogy Thuróczy szerint vitéz harc folyt, de ő is megemlíti, hogy Sehábédin Pasa csak a futásban talált menedéket. Jean de Wavrin említi, hogy a szultán megölette Sehábédin Pasát.¹¹

Thuróczy szerint Hunyadi hosszú hadjárata során bejárta egész Bolgárországot. A városokat, várakat és a törökök összes települését bevette, felforgatta, lerombolta és tűzzel megemésztette. Közöttük Szófiát is elfoglalta, kirabolta és üszkös hamuvá változtatta. Thuróczynak ezt a tudósítását egyes idegen források is igazolják azzal a kiegészítéssel, hogy Szófiát Hunyadiék már a hadjárat elején felégették. A török

források közül csak Lüfti Pasa említi ezt.¹² Egyes nyugati források (Ducas, Dlugos és Beheim) azt írják, hogy Szófiát már a hosszú hadjárat elején felégették.¹³ Ezzel megerősítik Thuróczyt. Konstantin Mihailović emlékirataiban azt olvassuk, hogy Szófiát a visszavonulás során égették fel.¹⁴ Beheim, Hans Magest alapján azt írja, hogy „a hadsereg négy napon keresztül mindent felégetett, ami csak Bolgárországban útjába akadt.”¹⁵ Egy nagyon jelentős, nemrég felfedezett forrás, a *Gazavatnáme*, amely a hosszú hadjáratra és a várnai csatára vonatkozó ismereteinket egészíti ki, igen érdekes megvilágításba helyezi Szófia felégetését, ami éppen ellenkezője a többi forrás leírásainak. A *Gazavatnáme* szerint Kászim bég és Turahan bég érezvén, hogy nem tudják sikerrel felvenni a harcot ilyen nagy számú ellenséggel, azt javasolták a szultánnak, hogy égessék fel Szófiát. A szultán parancsára ezt Kászim bég hajtotta végre. A tudósítás szerint a szultán ezt később megbánta. A *Gazavatnáme*-ből idézem a következőket: „Amikor a keresztények ide érkeztek, látták, hogy a város leégett. Hosszú vasrudakkal mindent átkutattak, s amit az omladékban még találtak, zsákmányul kikotorták.”¹⁶ Thuróczy helyesen írja azt, hogy a hadjárat 1443-ban történt. A török források erről különböző adatokat tartalmaznak.

Thuróczy téved abban, hogy a magyarok fogadására kiküldött sereg vezetésével a szultán rokona, az anatóliai pasa volt megbízva. Valójában a sereg vezére a szultán-rokon Mahmud Cselebi, nem anatóliai pasa volt, hanem Bolu szandzsákbégje. A szultán vele együtt Kászim Pasa ruméliai beglerbéget és Balabán Pasa tokati béget is a magyarok elé küldte.¹⁷ A *Gazavatnáme* pedig azt írja, hogy a szultán az ellenfél követésére Mahmud béget, Haszán Pasát és Turahan béget küldte.¹⁸ Forrásaink közül csak a *Gazavatnáme* említi, hogy Mahmud Cselebi Ibrahim Pasa fia és a szultán húgának férje.¹⁹ Thuróczy Mahmud Cselebit név nélkül, mint anatóliai pasát emlegeti. Az az adata más forrásokból is ismert, hogy Mahmud Cselebi a magyarok fogságába esett.

Thuróczy a tíz évre kötött „szegedi” békéről szólva nem írja meg annak dátumát. Azt viszont megemlíti, hogy Hunyadi a király és a maga nevében elfogadta a békét és megesküdött rá. Idő hiányában nem kívánok szólni a török–magyar békekötés és az azt megelőző követjárás körülményeiről, mivel erről a témáról az utóbbi években két tanulmány is megjelent Magyarországon.²⁰ Fontosnak tartom azonban, hogy a *Gazavatnáme* tud a bizánci császár által Ulászlónak írott levelekről. Szerinte a császár két levelet is írt a magyar királynak. A krónika szerint a király az első levelet nem vette komolyan, mert békében állott a törökökkel. A bizánci császár a második levelében megróttta a magyarokat, amiért azok békét kötöttek a törökökkel. Azt is közölte velük, hogy a szultán karamániai hadjárata miatt az idő alkalmas a támadásra. Megígérte, hogy megakadályozza a törökök Európába való átkelését. Figyelmeztette a magyarokat, amennyiben nem élnek a lehetőséggel, bepanaszolja őket a pápánál.²¹ Megemlítendő, hogy a *Gazavatnáme* kivételével a többi török forrás arról tudósít, hogy Karamanoglu híreket küldött Magyarországra, s közölte, Murád a trónját fiára bízván, eltávozott Maniszába.²² A várnai csata dátuma Thuróczynál helyes. Éppen csak megemlíti viszont, hogy Ulászló király rátámadt Murád szultán táborára. A török források és Zotikos, aki szemtanúja volt a küzdelemnek, helytállóan és világosan írják le Ulászló halálát. Megegyezően állítják, hogy a királyt egy Hamza nevű janicsár ölte meg.²³ Érdekes a török krónikák azon tudósítása, miszerint maga

Hunyadi ösztönözte volna a fiatal királyt, hogy támadja meg a szultánt.²⁴ Sőt Nesri és Orucs Bég szerint Hunyadi ezt azért tette, hogy ő lehessen Magyarország bégeje.²⁵ A török források közül csak a Gazavatnáme ír arról, hogy a csatában maga Hunyadi is megsebesült a szemén.²⁶ Ugyancsak a Gazavatnáme támasztja alá Thuróczy azon tudósítását, hogy a magyar tábor harc nélkül adta meg magát.²⁷

A Gazavatnáme Murád átkeléséről is beszámol, és az eseményt Wavrinnal megegyezően írja le. A Gazavatnáme szerint a bizánci császár két gályával kívánta megakadályozni Murád átkelését. Az egyik gályát azonban Szarudzsa Pasa ágyúival elsüllyesztette, a másik pedig bemenekült Isztambulba.²⁸

Thuróczy helytálló adatokat közöl a rigómezei csatáról és idejéről. A forrás nem ad információt Hunyadi sógoráról, Szilágyi Mihályról. Thuróczy azon állítását, amely szerint a harc éjszaka is folytatódott, török források is megerősítik.²⁹

Helytálló a Chronica-nak az a tudósítása, hogy Krusevác vára mellett Hunyadi legyőzte és fogságba ejtette Firuz béget. Azt a híradását más forrásból is ismerjük, hogy II. Mehmed a Boszporusz bejáratánál hihetetlen gyorsasággal erődítményt építtetett. Thuróczy ugyan nem említi, hogy erre mikor került sor, de a török krónikák egyetértenek abban, hogy ez 1452-ben történt.³⁰

Thuróczy röviden és hiányosan emlékezik meg Konstantinápoly bevételéről, II. Mehmed felkészüléséről és harci eszközeiről adott leírása viszont pontos és egybevág más forrásokkal. Velük megegyezően írja le azt, hogy II. Mehmed ötvennégy napi ostrom után egy végső rohammal foglalta el a várost. A török források egy része viszont úgy tudja, hogy az ostrom 51. napján sikerült a várost elfoglalni.³¹

Thuróczy nem emlékezik meg az 1452-ben kötött békéről, amelyet II. Mehmed és Hunyadi kötött három évre.

Sphrantzes szerint II. Mehmed a szerb despota közbenjárását kérte a magyarokkal kötendő béke létrehozására. Szerinte a szerbeknek módjukban állott volna, hogy Bizáncnak segítsenek, ők azonban jelentős anyagi és katonai segítséget nyújtottak a törököknek. II. Mehmed és tanácsosai húzták az időt és sokáig nem fogadták a magyar követeket, akik a béke felbontása végett jöttek. Sphrantzes azt hallotta, hogy II. Mehmed abban az esetben kötött volna békét a magyarokkal, ha nem sikerül a várost bevenni. Hunyadi készségesnek mutatkozott Bizánc megsegítésére abban az esetben, ha Szilivrit és Miszivrit a bizánciak átadják neki. A harc legelején Hunyadi meg is kapta Miszivrit. Az átadásról szóló császári dekrétumot maga Sphrantzes írta. Ez a parancs a ciprusi Theodosios veje, Mihály által küldetett el Hunyadinak.³² Dukas szerint II. Mehmed a békekötés után a karamániai hadjáratra indult. Dukas azt is írja, hogy annak a magyar ágyúöntő mesternek, akinek a bizánci császár nem adta meg a kért fizetséget, s aki ezért a szultánhoz állt, Hunyadi követe tanácsokat adott az ágyú kilövésére, s a tanács alapján végrehajtott lövés sikeres volt.³³

Igen jelentős Thuróczy részletes leírása Nándorfehérvár ostromáról, mind a harc lefolyása, mind a harci eszközök leírása szempontjából. Thuróczy nem jelöli meg a magyar erők számát, a török sereget nagy túlzással négyszázezerre teszi. A két sereg létszámáról a török és a bizánci források sem tájékoztatnak, csak Ibn Kemál írja, hogy Hunyadi harmincezer katonával érkezett és vonult be a várba.³⁴ Az a híradás teljesen igaz, hogy II. Mehmed a tengeri hajók mintájára épített hajóival elzárta a

Dunát és a Szávát, olyannyira, hogy a várba hajóval sem lehetett segítséget vinni. Thuróczynak ezt a hiteles leírását jól kiegészíti Ibn Kemál (Kemálpaszazáde) VII. könyve. A török krónikaírók közül egyedül ő számol be részletesen Nándorfehérvár ostromáról, leírásában sok eredeti adattal, amelyek jól kiegészítik Thuróczyt abban a kérdésben, hogyan jutottak a török hajók a Szávára. Tőle idézek: „... a korábban odahozott hajók egy része lezárta a Duna torkolatát (ez az ő kifejezése, ami nyilván a Száva dunai torkolatát jelenti) és így megkönnyítette ennek a pontnak a megerősítését. Mivel a Száva és a Duna a vár előtt folyik el, fennállt a lehetősége annak, hogy a hitetlenek a víz felől kapjanak segítséget. Az viszont lehetetlen volt, hogy a vár előtt hajók haladjanak el. Azért, hogy a fent említett helyet és torkolatot megtartsák, a Konstantinápoly bevételekor alkalmazott módhoz hasonlóan a hajókat a katonákkal megrakva görgőkre rakták, és a vár háta felől átvontatták, majd a Száva vizére eresztették. Ezzel a két rész összeköttetésbe került és a torkolatot is elzárták. Ezek az előkészületek a tennivalóknak első és fő részét képezték és elengedhetetlenül szükségesek voltak a hódításhoz.”³⁵ Erről a mozzanatról Kemálpaszazádén kívül más forrás nem tájékoztat.

Óvatosan kell kezelnünk azt az adatot, amely szerint a szultán nagy fáradtsággal ágyúkat, ostromgépeket és faltörőket is odavontatott, amelyeket Krusevác vára mellett készítettett, mivel méretük miatt távolabbi vidékekről nem lehetett volna őket odaszállítani. Erre a tényre és magyarázatára a török források nem utalnak. Török, bizánci és más források csak azt említik, hogy nagy ágyúkat öntöttek. Kemálpaszazáde szerint az ágyúkat Úszküpben (a mai Szkopjében) öntötték, Szendrőn pedig a hajókat építették.³⁶ Turszun Bég azt állítja, hogy a hatalmas ágyúkat gépek segítségével vontatták Úszküpből Nándorfehérvárig. Ez a közlése tehát Ibn Kemált igazolja abban, hogy az ágyúkat Úszküpben öntötték.³⁷ Kritobulos tájékoztatásából pedig arra következtethetünk, hogy az ágyúk Drinápolyban készültek.³⁸

Thuróczy soha nem látott hatalmas ágyúkról ír, amelyek véka nagyságú köveket lőttek ki, amelyeknek döngését egészen Szeged városáig és köröskörül több mint huszonnégy magyar mérföldnyi körzetben hallani lehetett.

Helytálló Thuróczynak az a közlése, hogy a vízen a magyarok győztek, és lángba borították a vasláncokkal összekapcsolt török hajókat. Az a leírása viszont kétségesnek látszik, hogy II. Mehmed serege vezérei előtt lekicsinylő szavakkal szólt apjáról, Murádról, amiért az hét hónapon át sikertelenül ostromolta Nándorfehérvárt, és hozzáfűzte, hogy ő tizenöt nap alatt fogja bevenni. Hiszen korábban maga Thuróczy írta II. Murád ostromáról, hogy az két hónapig tartott.

Thuróczy helyesen írja, hogy az ostrom 15. napján II. Mehmed rohamot intézett a vár ellen, és egészen a vár közepéig tört. Egy korabeli szemtanú elbeszélése alapján azt is írja, hogy a szultán az éj sötétjében, súlyos hónaljsebbel menekült el a vár alól, otthagya minden hadi felszerelését és ágyúját. A török forrásokban nem találjuk nyomát Mehmed állítólagos sebesülésének, a bizánciakban viszont igen.

Óvatosan kell kezelnünk Thuróczynak Hunyadi haláláról szóló elbeszélését is. Szerinte Hunyadi az állandó fegyverforgatástól és a gondoktól kifáradva betegeskedni kezdett. Néhány napig Nándorfehérvárott szenvedett, majd átszállították Zimonyba, és ott halt meg. A kortárs Wavrin szerint Hunyadi a vár ostroma során súlyosan

megsebesült és ebbe halt bele.³⁹ A török források Wavrin adatát támogatják. Ibn Kemál egy, az ostromban részt vevő szemtanú elbeszélésére hivatkozva azt írta, hogy a királyt (azaz Hunyadi) nyíllal meglőtték. Jankó (így nevezték Hunyadi a törökök) három napig szenvedett, és a negyediken meghalt. A magyarok ezt szégyellték, nem beszéltek Hunyadi sebesüléséről. Azt mondták, hogy Jankó pestisben halt meg. Több török forrás is azt állítja, hogy Hunyadi az ostrom során nyíl találta el, és ebbe a sebbe halt bele.⁴⁰

A Chronica-ban azt olvashatjuk, hogy II. Mehmed nagyon búslakodott Hunyadi halálán. Thuróczynek II. Mehmedet illető dicséretei és II. Mehmed Mátyásra vonatkozó elismerő szavai más forrásokban nem lelhetők fel. Nem meggyőző Thuróczynek az az állítása, amely szerint uralkodása első éveiben Mátyás király nagy győzelmet aratott a törökök fölött. Hiszen tudjuk, hogy ekkor csak jelentéktelenebb összecsapások zajlottak. Thuróczy azt is írja, hogy Mátyás megtámadta Boszniát, amely szerinte akkoriban már török uralom alatt állt. Jajca várát harccal, a többi várát hódoltatással foglalta el. Török és más források: Orucs Bég, Nesrí, Turszun Bég, Konstantin Mihailovič krónikája, a szerb évkönyvek szerint Jajca várparancsnoka harc nélkül adta át a magyaroknak a várat.⁴¹ Thuróczynek azt az adatát természetesen óvatosan kell kezelni, hogy Mátyás a hadikészülődés pusztája zajával megrémítette és elvonulásra kényszerítette a Jajcát ostromló Mehmedet. A török krónikákból ismeretes, hogy második boszniai hadjárata során Mátyásnak nem sikerült Zvornikot meghódítania, sőt nagy sietve menekült el onnét. De a törökök sem tudták Jajcát visszafoglalni, kénytelenek voltak zvorniki győzelmükkel megelégedni.⁴² Thuróczy szerint Mátyás kemény télidőben zárta körül és vette be Szabácsot, amelyet a törökök a Száva partján fából és földből építettek. Megemlítendő, hogy a Tádzs-üt Tevárih-ban, Turszun Bégnél és Nesrínél ennek éppen az ellenkezőjét olvashatjuk: a várat a magyar király építtette, és II. Mehmed a kemény tél ellenére sikeresen ostromolta.

Thuróczy nem írt gyűlölettel a törökökről, sőt elismerően szólt róluk. Sokat merített Aeneas Silvius „Cosmographia” című művéből, de a törökök gyalázását nem vette át belőle. Az oszmán bégeket vajdáknak nevezi, a szultánokat pedig török császároknak (caesar turcorum), s nyilván az sem véletlen, hogy a törököket mindössze kétszer aposztrofálja hitetlennek. Elfogulatlanságával kiemelkedik a kortárs török és idegen krónikaírók közül.

Mindent összevetve: Thuróczy krónikája elsőrangú forrás a Hunyadi-korra, illetve török szempontból II. Murád és II. Mehmed korára.

JEGYZETEK

- 1 Ibn Kemâl = Kemâlpaşazâde IV. *Defter*. Istanbul, Ali Emîrî Ef. (Millet Ktp.) No. 27. p. 64a – 70a.
- 2 Atiya, A. S., *The Crusade of Nicopolis*. London, 1934, 57; Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ford.: Ragıp Hulusî. Istanbul, 1928, 191; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*. Ford.: Ata Bey. I. kötet. Istanbul, 1329 (1911), 281.
- 3 Schiltberger, Istanbul, Ali Emîrî Ef. (Millet Ktp.) No. 281. Ford.: Hakki Muhlis. 1338 (1919–20), p. 2.
- 4 Kumorovitz L. Bernát, *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja: Századok* 1983, 4. sz. 919–982.
- 5 Ld. Szamota István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten, 1054–1717*. Bp., 1971, 80.
- 6 Oruc Beg, *Tevârîh-i Âl-i ‘Osmân*. Kiadta F. Babinger. Hannover, 1925, 51–52.; Lütfî Paşa, *Tevârîh-i Âl-i ‘Osmân*. Âli kiadása, Istanbul, 1341 (1922–23), 90–92; Neşrî, *Cihânnümâ*. Taeschner kiadása. I. kötet. Leipzig, 1951, 167–169.
- 7 Lütfî Paşa, *i. m.* 88; *Tâcü’ t-Tevârîh* (Hoca Sa’dü’d-dîn b. Hasan Cân). Istanbul, 1279 (1862–63), 345; Oruc Beg, *i. m.* 49; Melek Delilbaşı, *Johannis Anagnostis „Diigisis Peri Tis Tefteas Aloleos Tis Thessalonikis”*: *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1970–1974. VIII–XII. kötet. 14–23. sz. Ankara, 1975, 23–50.
- 8 Neşrî, *i. m.* 167; Aşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i ‘Osmân*. Kiadta: Friedrich Giese. Leipzig, 1929, 111–112; Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*. Istanbul, 1297–1298 (1879–1881), 168; *Tâcü’ t-Tevârîh*, *i. m.* 362.
- 9 Neşrî, *i. m.* 170.; Solakzâde, *i. m.* 171; *Tâcü’ t-Tevârîh*, *i. m.* 358; Névtelen, *Tevârîh-i Âl-i ‘Osmân*, *Die Altosmanischen Anonymen Chroniken*. Kiadta: F. Giese. Breslau, 1922, 66.
- 10 Neşrî *i. m.* 170.; *Tâcü’ t-Tevârîh*, *i. m.* 358; Solakzâde, *i. m.* 171.
- 11 *Jean de Wavrin krónikájából*. Kiadta: Kropf Lajos: *Századok* 1894, 677.
- 12 Lütfî Paşa, *i. m.* 101–104.
- 13 Dukas, *Bizans Tarihi*. Ford.: V.L. Mirmiroğlu. Istanbul, 1956, 132; Székely Ottokártól idézem (*Hunyadi János első hadjáratai: Hadtörténelmi Közlemények* 1919–1921, 53.)
- 14 Székely Ottokár, *i. m.* 53.
- 15 *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából*. Kiadta: Bleyer Jakab: *Századok* 1902, 222.
- 16 *Gazavat-i Sultân Murâd b. Mehemed Hân*. Kiadták: Halil İnalçık – Mevlud Oğuz. Ankara, 1978, 15–17.
- 17 *Tâcü’ t-Tevârîh*, *i. m.* 341; Solakzâde, *i. m.* 172.
- 18 *Gazavatnâme*, *i. m.* 25–26.
- 19 *Gazavatnâme*, *i. m.* 25–26, 27.
- 20 Engel Pál, *A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez*. In: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs É.–Fügedi E.–Maksay F. Bp., 1984, 77–96. Ágoston Gábor, *Az 1444. évi török követjárás (Adalék az 1444. évi török–magyar békekötés történetéhez)*: *Történelmi Szemle*, 1986, 2. sz. 261–276.
- 21 *Gazavatnâme*, *i. m.* 37–40.
- 22 Hadidî, *Târîh-i Âl-i ‘Osmân*. Az Isztambuli Egyetem Könyvtára, Török kézirat. No. 1274. p. 1036b; Aşıkpaşazâde, *i. m.* 121; Oruc Beg, *i. m.* 55; Neşrî, *i. m.* 172; Solakzâde, *i. m.* 174; *Târîh-i Nişancı* (Karamanî Mehmed Paşa). Az Isztambuli Egyetem Könyvtára, Török kézirat. No. 1426. p. 72a.
- 23 Sarica Kemâl, *Sellâfînâme*. Az Isztambuli Egyetem Könyvtára, Török kézirat. No. 331, p. 686 b; *Târîh-i Nişancı*, *i. m.* p. 72a–72b; Hadidî, *i. m.* p. 105 b; Neşrî, *i. m.* 174; Solakzâde, *i. m.* 176–177; Oruc Beg, *i. m.* 58; Aşıkpaşazâde, *i. m.* 122; Pecz Vilmos, *Zotikos költeménye a várnai csatáról: Századok* 1894, 336. Vö.: Hicran Akın: *Zotikos’un Varna Savaşına Dair Manzumesi: Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* XIV. kötet. Ankara, 1983, 260–281.

- 24 Neşrî, *i. m.* 174; Solakzâde, *í. m.* 176.
- 25 Neşrî, *i. m.* 174; Oruc Beg, *i. m.* 58.
- 26 *Gazavatnâme*, *i. m.* 64.
- 27 *uo.* 66–68.
- 28 *uo.* 47–48.
- 29 Solakzâde, *i. m.* 183; Neşrî, *i. m.* 25; Lütfî Paşa, *i. m.* 163–165.
- 30 Ibn Kemâl (Kemâlpaşazâde), *Târîh-i Fetih-i İstanbul*, Şehid Ali Paşa (Süleymaniye Ktp.) No. 2720/14. (Ez a mű a kézirat 199. lapján kezdődik. A művet a török történetírás Ibn Kemâl önálló munkájának vélte, jóllehet ez a VII. Defter egy része.) p. 201 a – 219 b; Sarica Kemâl, p. 76 a–77 b; *Nişâncı Târîhi*, p. 76 a; Hadidî, p. 114 a – 115 b; Ibn Kemâl VII. könyv, p. 7 a; *Solakzâde Tarihi*, 192; Tursun Beg, *Târîh-i Ebu'l-Fetih Sulţân Mehmed Hân*. İstanbul 1330 (1911–12), 39–40; Kivamî, *Fetihnâme-i Sulţân Mehmed*. Kiadta: F. Babinger. İstanbul, 1955, 38; Giese-féle Névtelen, 74; Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî*. Kiadta: M. Halil Yınanç. Türk Tarih Encümeni Külliyati. İstanbul, 1928, 95; Lütfî Paşa, 170; Neşrî 180; Dukas, 145; Georgius Sphrantzes, *Vekâyinâme*. Ford. V. L. Mirmiroğlu. Kiadatlan kézirat a Török Történettudományi Társaságnál. 175; Nicolo Barbaro, *Konstantiniye Muhasarasi Ruznamesi*. Kiadta: S. Diler. İstanbul, 1976, 11.
- 31 *Nişâncı Târîhi*, p. 76 a; Hadidî, p. 115 b.
- 32 Sphrantzes, 232–236.
- 33 Dukas, 142, 167–168.
- 34 VII. könyv, p. 28 b.
- 35 VII. könyv, p. 27 a–27 b.
- 36 VII. könyv, p. 28 a.
- 37 Tursun Beg, 70–71.
- 38 Kritobulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han Sâni*. Ford.: Karolidi. İstanbul, 1328, 110.
- 39 Wavrin, 903.
- 40 VII. könyv, p. 30 b.
- 41 Oruc Beg, 74; Neşrî, 199; Tursun Beg, 126; Konstantin Mihailović. Ismerteti: Drakulics Pál: *Konstantin Mihály török krónikája a XV. századból: Századok* 1876, 416–420; A szerb Évkönyvek. Kiadta: A. Nimet Kurat, *Bulgar ve Sırp Kronikleri: Tarih Araştırmaları Dergisi* III. kötet. 4–5. szám, 1965, 187.
- 42 Kivamî 179–184; *Düstûrnâme-i Enverî* 101; Neşrî, 199; Oruc Beg, 74; Lütfî Paşa, 186; Tursun Beg, 127–130; 1486.-i Névtelen. Kiadta: Thúry József, *Török történetrók*. I. kötet. Bp., 1893, 28.

A török névadási rendszer rendkívüli gazdagsága és változatossága miatt a török névtan (onomasztika) a turkológia egyik legizgalmasabb és legszínesebb kutatási területe. A török személynevek tengerében kitapintani a különböző kultúrhatásokat, megtalálni a névadás külső és belső indítékait, valamilyen lehetséges rendet vinni ebbe a rendszerbe, mindez igen szerteágazó – kultúrtörténeti, etnológiai, etnográfiai, pszichológiai és nyelvészeti – ismereteket kívánó feladat.

Ezen a téren kiváló eredményeket ért el az 1984-ben elhunyt Rásonyi László, aki egy életen át gyűjtött török személynév-anyagra támaszkodva a névadás indítékai alapján kísérlete meg rendszerezni a különböző korok sokféle török népeinek személyneveit.¹ Rásonyi László munkásságának különleges értéke számunkra a kun névanyag összegyűjtése és feldolgozása,² valamint számos más, régi török eredetű személynevünk vizsgálata. Rendkívüli értékű gyűjteményét, amelynek még ő maga adta az „Onomasticon-Turcicum” nevet, minél előbb ki kellene adnunk. Első lépésként már megjelent – Baski Imre szerkesztésében – az anyag címszavainak jegyzéke.³

Az alábbiakban egy sokkal szerényebb anyagot, a hódoltságkori magyar forrásokban található oszmán-török személyneveket szeretném bemutatni.⁴

A 16–17. századi magyar források – főleg a hódoltsági területen keletkezettek, valamint az Erdély és a Porta kapcsolatával foglalkozó írások – természetüknél fogva sok török személy nevet is megőriztek. Adatgyűjtésem során mintegy 3000 személynévi adatot jegyeztem fel, s ezekből közel 200 török személynév vált ismertté. A leggyakoribb török személynevek – mint pl. *Ali, Ahmet, Hasszán, Hüszejn, Juszuf, Mehmed, Mehemed, Muharrem, Musztafa, Szülejmán, Zülfikár* – a magyar forrásokban is igen sokszor, és számos alakváltozatban fordulnak elő.

E rövidke felsorolás már sejteti a 16–17. századi török személynevek eredet szerinti megoszlását. Ha csak a személynevek számát vesszük tekintetbe, megállapíthatjuk, hogy a legjelentősebb réteget – az egész anyagnak mintegy 57%-át – az arab eredetű, vallásos tartalmú személynevek alkotják. A maradék 43% kb. egyenlő arányban oszlik meg a török és perzsa eredetű nevek között. De ha azt is nézzük – és néznünk kell –, hogy egy-egy személynév milyen gyakran fordul elő, jelentősen eltolódik ez az arány az arab eredetű nevek javára, és a török eredetűek kárára. A 16–17. században élt törököknek legalább 70–75%-a arab eredetű nevet viselt, kb. 20%-a perzsa eredetűt, s csak 5%-a használt török eredetű nevet.

Ezek az arányok azt kívánnák, hogy a nagyszámú iszlám-nevekkel kezdjük a török személynevek bemutatását. A török személynévrendszer történeti kialakulása, a

török eredetű személynévek honfoglalás előtti és középkori magyar kapcsolatai azonban arra készítetnek, hogy a török eredetű személynévekkel foglalkozzunk először. Utánuk következzenek a rendszerben és tartalomban hozzájuk közelebb álló perzsa eredetű személynévek, s csak azután a nagyszámú, de az eredeti török névadási rendszertől távolabb álló arab eredetű nevek. Már most meg kell jegyeznünk, hogy néhány személynév török vagy perzsa eredete nem tisztázott (pl. *Bayram*, *Orhan*), továbbá, hogy az arab személynévek jó része perzsa közvetítéssel került a törökbe. A határokat tehát nem kell mereven értelmezni.

Még fokozottabban érvényes ez a három nagy csoporton belül kialakított kategóriákra. Egy adott névanyag rendszerezése nagyon különböző szempontok szerint lehetséges, de olyan szempont, amely teljes biztonsággal sorolhatna minden személynévet ebbe vagy abba a kategóriába, nem létezik. Az alábbiakban a nevek jelentéstartalmából kiindulva kísérelem meg a névanyag rendszerezését.

A vizsgált névanyag bizonyos szempontból esetlegesnek tekinthető, hiszen csak a magyar forrásokban megőrződött török személynéveket tartalmazza. Mégis úgy gondolom – mint csepp a tengerben – valamelyest képet tud adni a 16. és 17. századi oszmán-török személynévekről.

I. Török eredetű nevek

A mai Törökország megszületését jelentő kemáli reformok, ezen belül az Atatürk által igen fontosnak tartott nyelvreform egyik fontos eleme volt az arab eredetű személynévek elhagyása, helyette a régi török személynévek felújítása, új török személynévek alkotása. Ennek eredményeként a törökök mai személynévrendszere rendkívül frissnek, gazdagnak és valóban töröknek mondható. A török nevek mellett azonban ma is jelen vannak – az utóbbi években erősödő tendenciával – a régi, iszlám-török nevek.

Az általunk vizsgált 16–17. századi anyag a mainak éppen az ellenkezőjét mutatja. A török kultúrában – így a névadásban is – ekkor a legerőteljesebb az iszlám hatása. Annál értékesebbek tehát az iszlám-hatás ellenére is tovább élő ősi török nevek. Ezek a török eredetű nevek számunkra különös értéket képviselnek, mert majd mindegyikben visszaköszön ránk valamely, a honfoglalás előtt, vagy a középkorban nyelvünkbe került régi török eredetű személynévünk.

Anyagunk török eredetű személynéveit a következőképpen csoportosíthatjuk: állatnevekből, természeti jelenségek és tárgyak neveiből, fegyvernevekből, méltóságnevekből alakult személynévek, ómen-nevek, teofor-nevek, fizikai tulajdonságot kifejező nevek és etnikai nevek.

1. Az állatnevekből alakult nevek a török személynévek egyik ősi csoportját alkotják. Árpád-kori török eredetű személynéveink között sok – részben totemisztikus eredetű – ragadozó madár nevéből, vagy más állat nevéből származó személynév található, mint pl. *Ákos* „Fehér sólyom”, *Bese* „Sólyom”, *Kartal* „Sas”, *Keselyű* „Karvaly”, *Torontál* „Karvaly”, *Turul* „Sólyom”, *Zongor*, *Szongor* „Fehér sólyom”; más állatok nevéből: *Buga* „Bika”, *Gyalán* „Kígyó”, *Kaplyon* „Tigris”, *Karszak* „Steppei róka”, *Kocs* „Kos”, *Kurd* „Farkas”, *Tege* „Bakkecske”, *Tonuz-oba* „(Vad)disznó-apa”.⁵

Hódoltságkori forrásaink sajnos kevésbé gazdag lelőhelyei az ilyen típusú személyneveknek. Forrásainkban egyetlen olyan, állatnévből keletkezett török személynév van, amelynek használata általánosnak mondható, ez az *Arslan* „Oroszlán”. A török *Arslan*-nak megfelelő alakváltozatok (*Arszlán, Aszslán, Arszlám, Aszslám, Araszslán*) mellett előfordulnak a magyar *oroszlán* analógiájára alakult változatok (*Oroszlán, Oroszlyán, Oroszleán*; ez utóbbinál még népetimológias hatás is fellépett: az *oroszlán* és *leány* szót értelmezték bele) és nyugateurópai típusú változatok (*Raszslán, Roszslán*). – Etimológiailag azonos vele a m. *oroszlán* közszó, amit azonban önmagában nem, csak származékaiban használtak tulajdonnévként; vö. 1247: *Wruzlanusmunustura* szn., hn., 1256: *Orozlanus* szn., hn. (TESz. 2: 1093).

A másik, viszonylag gyakrabban előforduló, állatnévből alakult személynév a török *Toygun* „Fehér sólyom”; magyar megfelelői: *Tojgun, Tojgon, Tojgan, Tujgun, Tujgon, Tovgum, Tovgon* (etimológiailag azonos vele a valószínűleg besenyő eredetű régi m. *Tiván* szn.; vö. Gombocz 11; Ligeti 102). Ritkább használatúak a török *Kaplan* „Tigris” magyar alakjai: *Kaplan, Kaplán, Káplán* (azonos vele a régi magyar *Kaplyon* nemzetségnév és helynév; vö. Gombocz 17) és a török *Kurt* „Farkas” magyar alakja: *Kurt* (azonos vele a régi m. *Kurd* hn.; vö. Gombocz 19). Csak Zrínyi Miklósnál fordul elő a *Kara Illan* szn., amely a török *Karayılan* „Vízisikló” megfelelője (az összetétel második, „kígyó” jelentésű tagjával azonos a régi m. *Gyalán, Gyilán* szn. és hn.; vö. Gombocz 19; Ligeti 99, 541) és a *Szingir, Szinger* szn., amely a török *Sungur* „Fehér sólyom” megfelelője (azonos vele a régi m. *Szongor* nemzetségnév és *Csongor* szn.; vö. Gombocz 16; EtSz. 1: 1142; Ligeti 96).

Ali és Oszmán kalifa levhája (név-táblája) az isztambuli Aja Szófia dzsámiban

2. Természeti jelenségek nevéből alakult régi török személyneveink pl. a *Csolpan* „Hajnalcsillag”, *Jaruk* „Fény”, *Ajtony* „Arany”, *Tas* „Kő”, *Temer*, *Tömör* „Vas”.

Hódoltsági forrásainkban előfordul a török *Ayaz* „Derült ég hideg téli éjszakán”; magyar megfelelői: *Ajaz*, *Ajasz*, *Ajáz*, *Ajász*, *Ájáz*, *Ájász* (rég Magyarországi kun alakja: *Ajaz*; vö. ACH 9) és a török *Demir* „Vas” szn.; a magyar forrásokban: *Demir*, *Demer*, *Demér*; *Timur* – ez utóbbi nem oguz-török alak –, Zrínyinél: *Demirhám* (azonos vele a kun eredetű régi m. *Temer*, *Tömör*). *Temerd*, *Tömörd* szn. és *Temerkény*, *Tömörkény* hn.; vö. Gombocz 22; Ligeti 116, 542). – Férfi névként fordul elő forrásainkban a török *Ay* „Hold” szn., amit a magyar történelemből IV (Kun) László király egyik kun feleségének (concubina) nevéként ismerünk *Ajdua*, latinosítva *Ēdua* alakban. A név jelentése: „Felkél a hold” (vö. ACH 10; Ligeti 103).

Anyagunkban mindössze négy női név szerepel. Közülük három arab eredetű – ezekről később lesz szó –, csak egy van közöttük török eredetű. Ez pedig a jelentéstartalmánál fogva inkább férfinevként használt török *Kaya* „Szikla” szn.; a magyar forrásokban egy szultán-feleség nevéként fordul elő: *Caya szultána*.

3. Régi, kun eredetű személyneveink közül fegyverek, ill. más tárgyak neveiből keletkezett a *Balta* „Balta”, *Bicsak* „Bicsak”, *Buzgán* „Buzogány”, *Csákán* „Csákány”, *Csibuk* „Bot”, *Csomak* „Bot”.

Hódoltságszaki forrásainkban előfordul a török *Balta* „Balta” szn. – *Delibalta* összetételben is – (azonos vele a régi kun *Balta* szn.; vö. ACH 16), továbbá a török *Kılıç* „Kard”; a magyarban: *Kilidzs* és a török *Topuz* „Buzogány” szn.; a magyarban is *Topuz* alakban. Mint tárgy-névből keletkezett személynevet, itt említjük meg a török *Kazan* „Üst” nevet; a magyar forrásokban: *Kazán* (azonos vele a közszóként nyelvünkbe került oszmán-török eredetű *kazán* szó, amelynek eredeti jelentése 'üst' volt).

4. Régi török eredetű személyneveink között nagy számban találunk méltóságnevekből és tiszteleti jelzőkből alakult személyneveket. A legismertebbek közülük az *Aba* „Apa, idős ember”, *Alap* „Hős”, *Baj* „Gazdag, Úr” *Bátor* „Bátor harcos”, *Bő* „Úr, Bég”, *Gyula* „A hatalmat gyakorló fejedelem”, *Koppány* régi török méltóságnév, *Tarján* ~ *Tárkány* régi török méltóságnév, *Üllő* „Uralkodó”, *Zoltán* „Szultán, Uralkodó”.

Hódoltságszaki anyagunkban egyetlen méltóságnévből származó személynév fordul elő, amely a régi magyar *Koppány*-nyal azonos: török *Kopan* (< *qapan* < *qapγan*) ősi török méltóságnév; magyar alakjai: *Koppánth*, *Kuppán*. – Ide sorolhatjuk még a 'fiú' jelentésű *oglan* szóból alakult személynevet, amely esetenként herceget is jelentett; magyar alakja: *Oglan*.

5. Az ómen-nevek a rossz szellemek félrevezetésére szolgáló igei származékok. Régi török eredetű személyneveink közül ilyenek az *Álmos* „Elvett” vagy „El van véve” – ha valóban helytálló a név törökből való eredeztetése; vö. Ligeti 94 –, *Balmaz* „Nincs”, *Szatymaz* „Nem eladó” vagy „Nem eladható” és *Tepremez* „Nem mozog” (vö. Ligeti 93, 540).

Anyagunkban ilyen típusú nevek a török *Korkut* „Jjeszd meg!” (magyar alakja *Kurkut*) és a török *Saltuk* „Eldobtuk” (magyar alakja *Szaltok*). – A további gyermekáldás megállítást célzó ómen-nevek a *dur-* 'megállni' igéből keletkezett nevek, mint *Durak* „Megállás” (a magyar forrásokban *Durak* és *Durák*), *Durmuş*

„Megállt, elég lett!” (a magyar forrásokban *Durmis*, *Dörmis*) és *Durdi* „Megállt, elég lett” (m. *Durdi*).

6. Az Isten nevét magukba foglaló, ún. teofor nevek gyakoriak a törökségben. Ilyenek pl. *Tärriberdi*, *Mängüberdi* „Az örökkévaló <isten>adta”, *Allahverdi* „Allah adta”. Anyagunkban egyetlen ilyen név fordul elő: *Hudāverdi* „Isten adta” (a magyar forrásban *Odáverdi*), amely a perzsa eredetű *hudā* 'isten' és a török *verdi* 'adta' ige összetétele.

7. A fizikai tulajdonságot kifejező személynevek leginkább a szem és haj színével vannak összefüggésben. Anyagunkban ilyenek a *Karagöz* „Fekete szem(ű)” és *Karakaş* „Fekete szemöldök(ű)” (a magyar forrásokban *Karagöz*; *Karakas*, *Karakás*). Bizonytalan a török *Karaca* szn. idetartozása, ez a szó ugyanis két jelentésű; jelent egyrészt 'feketés' -t, másrészt 'öz' -et. Ez utóbbi esetben az állatnevekből keletkezett személynevekhez tartozik.

8. Régi török eredetű személyneveink között ilyen etnikai eredetű neveket találunk, mint *Kuman* „Kumán, Kun”, *Kun* „Kun”, *Tatár* „Tatár”.

Anyagunkban látszólag jóval nagyobb a választék. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy ezeknek egy része ragadványnévből másodlagosan keletkezett személynév. Ilyenek az *Abaza* „Abház”; *Arnaut* „Arnót” (az albánok korabeli, görög eredetű török neve), a magyar forrásokban: *Arnót*, *Arnolt*, *Arnold*; *Çerkes* „Cserkesz”; *Urusoğlu*, magyarul *Oroszogli* „Orosz-fi” (< oszm. *urus* 'orosz' < szláv *rus* 'ua.').

II. Perzsa eredetű nevek

A perzsa eredetű nevek nagy része a régebbi és újabb keletű perzsa eposzokban szereplő legendás királyok és hősök nevéből származik. A perzsa irodalomnak a törökökre gyakorolt rendkívüli hatása következtében ezek a személynevek igen kedveltek voltak a törököknél, mintegy elhomályosították a régebbi török hősök neveit. Kisebb számban előfordulnak vallási indíttatású személynevek, égitestek és ünnepek nevéből alakult személynevek.⁶

1. Egykori, híres perzsa királyok neve él tovább a következő török személynevekben: *Feridun* < perzsa *Färdûn*, *Firîdûn* szn. (a magyar adatokban: *Feridum*, *Feridon*, *Ferodon*, *Ferdom*); *Husrev*, *Hosrev*, *Hüsrev* < perzsa *Husräv* szn. (a magyar adatokban: *Huszref*, *Hoszref*, *Huszrep*; *Üszref*); *Kubâd*, *Kubât* < perzsa *Qubâd* szn. (a magyarban *Kubât*); *Siyavuş*, *Siavuş* < perzsa *Siyâwüş* (a magyarban: *Szijavus*, *Szijavos*, *Szijaus*, *Szijahus*; *Sziavus*, *Sziaus*, *Sziaós*, *Sziausz*); *Tahmâs*, *Tahmâsb*, *Tahmâsp* < perzsa *Ṭahmâsb* (a magyarban *Tahmaz*). – Iráni hősök neveiből alakult személynevek a következők: *Bektaş*, *Bektâş*, *Begtaş* < perzsa *Bäktâş*, *Biktâş* szn.; a Gulisztánban szereplő hős neve (a magyar forrásokban: *Bektas*, *Bektás*, *Begtás*, *Betkas*, *Bektes*, *Begtes*, *Betkes*; *Bötkös*);⁷ *Ferhâd*, *Ferhât* < perzsa *Färhâd* szn., a „Ferhád és Sírín” c. eposz férfi hőse, Kai Kâwus vezére (a magyar forrásokban: *Ferhád*, *Ferhât*; *Perhád*, *Perhât*); *Rustem*, *Rüstem* < perzsa *Rustäm* szn., a leghíresebb perzsa hős neve (magyar forrásokban: *Rusztém*, *Rusztén*, *Rusztán*, *Rusztim*, *Rusztin*; *Urusztán*; *Hrusztán*, *Hurosztán*). – Itt kell megemlítenünk a Keleten rendkívül népszerű Nagy Sándor perzsa formában elterjedt görög eredetű

nevét. A görög *Αλεξανδρος* > perzsa *Īskāndār Āskāndār* > oszm. *Īskender, Skender, Skander* > magyar forrásokban: *Iszkender, Eszkendör; Szkender, Szkander*.

2. Továbbra is a hősök világában maradványok, gyakoriak az olyan perzsa eredetű személynévek, amelyek e bátor vitézek és harcosok hősi tulajdonságaira utalnak. Ilyenek pl. a török *Behadir, Bahadir, Bahâdir* < perzsa *Bâhâdur, Bahâdur* „Bátor, Hős” (m. *Behadir*). (A perzsában a szó mongol eredetű. A megfelelő ótörök *bayatur* szóból származik a régi magyar *Bahatur, Baatur, Batur* szn. és a *bátor* névszó; vö. TESz. 1: 258); *Dilâver* < perzsa *Dilâwâr* „Bátor, Hős, Merész” (a magyarban: *Dilâvér, Dilavir*); *Kahremân, Kahramân* < perzsa *Qahrâmân, Qahramân* „Legyőzhetetlen hős”; perzsa mesehős neve (a magyarban: *Karimân*); *Pehlivân, Pelivân* < perzsa *Pâhlâwân* „Hős harcos” (a magyar forrásokban: *Pehlivân, Pelivân, Pellovân*); *Şahsuvar* < perzsa *Šâh-suvar* „Kiváló lovas”, szószerint: „Király-lovas” (a magyarban népetimológiával: *Sasvár*, ritkábban: *Saszuvár, Saszovár*). – Ebbe a fogalomkörbe tartozik a török *Şahin, Şahin* szn. < perzsa *Šâhîn* „Királysólyom” (a magyarban: *Sâhin, Sâin*) s a perzsa *pûlâd* ’damaszkuszi acél’ ilyen összetételei, mint a török *Canbolad, Canpolat* (< perzsa *ĵân* ’lélek’ és *pûlâd*) és *Kanpolat* szn. (< török *kan* ’vér’ és *pulad*) (a magyar forrásokban *Csampalatogli, Csanpalatogli* „Csampalat-fi” és *Kanpolat-ogli* „Kanpolat-fi” összetételben).

Az ifjú harcos kedvező testi és lelki tulajdonságaira utaló török személynévek pl. a következők: *Civân, Cuvân* < perzsa *Ĵivân* „Fiatal; Fiatalember” (a magyarban: *Csivân, Csvân, Dzsivén, Zsiván*; talán ennek közszoí megfelelése a m. *zsvány* névszó, amelynek eredeti jelentése ’fiatal; fiatal legény’ lehetett; vö. TESz. 1: 122); *Ferruh* < perzsa *Fârruh* „Szerencsés”; ugyanakkor a perzsa év második kiegészítő napját is jelöli (a magyarban: *Ferruh*); *Handân* < perzsa *Ĥandân* „Vidám” (m. *Handân, Hendân, Hindân*); *Hürrem, Hurrem* < perzsa *Ĥurram* „Friss, Vidám”; ugyanakkor a holdév tizedik hónapjának a neve is (m. *Hürem*); *Pervâne* < perzsa *Pârvânâ* „Intelligens, elegáns ifjú”; ugyanakkor a szónak van ’éjjeli lepke, pillangó’ jelentése is (m. *Pervâne*); *Zîrek, Zeyrek* < perzsa *Zirâk* „Okos, Intelligens” (m. *Zîrek, Zîrek*). – Idevonható a török *Hubyâr* szn. is, amely a perzsa *hûb* ’jó, kedves’ és *yâr* ’a kedves, a szeretett személy’ összetételéből keletkezett. A magyar forrásokban: *Hubjár, Hubijár*; a későbbi forrásokban pedig egy Szeged környéki legenda török hőséneke nevéként *Hóbiárt, Hubiárt, Hobijárt* és népetimológiás *Hóbajárt* alakban fordul elő (vö. SzegSz.).

3. Égitestek nevéből alakult perzsa eredetű török személynévek a következők: *Behrâm, Bahrâm* < perzsa *Bâhrâm* a Mars bolygó neve (magyar forrásokban: *Behrâm, Berhâm, Berhân, Behrem*); *Keyvân* < perzsa *Kâiwân* a Saturnus bolygó neve (m. *Kejvân, Kejvâm, Kévân*); *Perviz* < perzsa *Pârwez* A Plejádok (= Fiastyúk) csillagképének neve; „Győztes, Szerencsés”; „Fénylő” (m. *Perviz, Pervisz*). Minden bizonnyal perzsa közvetítéssel került a törökbe a Cet csillagkép neve s a belőle alakult személynév: *Kaytas* < perzsa *qâtas* vagy arab *qaitas* a Cet csillagkép neve (< görög *Κητος* ’ua.’) (m. *Kajtasz*).

4. A vallásos tartalmú személynévek közül gyakoriságával kiemelkedik a mohamedán bajrám-ünnep nevéből keletkezett *Bayram*, alakv. *Bayrâm, Bayran, Bayrân* szn. (A török *bayrâm* és a perzsa *bairâm* szó egymáshoz való viszonya nem egészen tisztázott; egyes vélemények szerint a perzsa szó török eredetű; vö. Doerfer

2: 384). A magyar forrásokban egyik leggyakoribb török személynév, alakjai: *Bajram*, *Bajrám*, *Bajran*, *Bajrán*; *Barjám*, *Barjan*, *Barján*, *Baran*, népetimológiával *Bárány*.

Más, vallásos tartalmú török személynévek: *Derviş* < perzsa *Därweš*, *Därwiš* „Szegény; Dervis” (gyakori a magyar forrásokban *Dervis* alakban; közszóként is ismert volt); *Kalender* < perzsa *Qaländär* „Kolduló dervis” (m. *Kalender*); *Niáz*, *Niyâz* < perzsa *Niyâz* „Kérés, Ima” (m. *Niáz*); *Piale*, alakv. *Piäle*, *Piyale*, *Piyäle* < perzsa *Piyâlâ* „Serleg”; a miszticizmusban: „Isten részegítő megismerése, jelenléte” (m. *Piale*, *Piali*, *Pihali*). — A manicheizmus alapítójára Máni-ra utal a török *Mâni*, *Mâni* < perzsa *Mânî* „Ritka, Egyedi” szn. Talán ezzel van összefüggésben a magyar forrásokban előforduló *Mani oĝli*, *Mano oĝli*, *Manoĝli*, *Manóli* „Máni-fi” szn. Valószínűleg az iráni népek korábbi tűz-tiszteletére utal a „Tűz, Fény, Ragyogás” jelentésű perzsa *Atâš* szn. s annak török *Ateş* megfelelője. A magyar forrásokban *Ates* és *Deli Ates* alakban fordul elő.

A bevezetőben már említettem, hogy az arab eredetű személynévek egy része perzsa közvetítéssel került a törökbe. Jó néhánynál ezt hangtani bizonyítékok is igazolják. Így az arab emfatikus *đ* ~ perzsa *z* ~ török *z* megfelelés (vö. török *Feyzullah*, *Gazanfer*, *Rizvân*, *Murteza*; ugyanakkor arab eredetre mutat a török *Hidr* és *Ramadan d* hangja); a ritkábban előforduló arab *d* ~ perzsa *z* ~ török *z* megfelelés (vö. török *Nezir*, *Zülfikâr*), s az arab *t* ~ perzsa *s* török *s* megfelelés (vö. török *Osman*; az európai nyelvekben előforduló *Otman*, *Ottoman* alak közvetlenül az arabból való átvétel). Erre a jelenségre az arab eredetű személynévek tárgyalásakor esetenként utalok. Nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy a hangtani bizonyítékokkal nem rendelkező személynévek egy része sem közvetlenül az arabból, hanem perzsa közvetítéssel került a törökbe.

III. Arab eredetű nevek

Az arab nevek rendszerében két nagy csoportot szokás megkülönböztetni: α) Naturális nevek — állatok, növények, tárgyak stb. nevéből alakult személynévek; β) Vallásos jellegű mohamedán nevek, más néven iszlám-nevek.⁸

α) Naturális nevek

1. Közkedveltek az állatnevekből, mindenekelőtt az oroszlán neveiből alakult személynévek, mint pl. az ar. *‘Abbâs* „Oroszlán”; Mohamed egyik nagybátyjának a neve > oszm. *Abbas* (a magyar forrásokban *Abbasz*); ar. *Ġađanfar* „Oroszlán” > perzsa *Ġazanfâr* > oszm. *Gazanfer* (m. *Kazanfer*, *Kazánfer*, *Kazaffer*); ar. *Ĥaidar* „Oroszlán” > oszm. *Haydar*, *Hayder* (m. *Hajdar*, *Hajdár*, *Hadár*, *Hader*); ar. *Ĥamza* „Oroszlán”; Mohamed egyik nagybátyjának a neve > oszm. *Hamza* (m. *Hamza*, *Hamzsa*, *Hamsza*, *Hanza*).

Más állatnevekből alakult nevek között török szempontból legnevezetesebb természetesen az *Osman* személynév, amelyet a birodalom és dinasztia alapító *Osman* viselt. A török név az ar. *‘Utman* „Fiatalkígyó” átvétele perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *‘Usman*. Gyakran használt, kedvelt név a törököknél, forrásainkban *Oszmán*, *Oszmány*, *Oszman*; *Hoszmán*, *Hoszmány*, *Haszmán* alakban fordul elő. — Kevésbé gyakran használt név volt a török *Bekir* < ar. *Bakr* „Fiatalkígyó”; vö. *Abu Bekir* az

első kalifa neve (m. *Bekir, Bekir, Beker, Bekér, Bikir*) és *Üveys* < ar. *Uwāis* „Farkas” (m. *Vejsz, Vész*).

2. Más természeti jelenség nevéből keletkezett személynevek közül kiemelkedik a törököknél nagyon kedvelt *Cafer, Cāfer* szn. < arab *ʿāfar* „Patak, Folyó”; Mohamed egyik unokatestvérének és első követőjének neve (a magyar forrásokban *Dzsafer, Dzsáfer; Gyáfer, Gyáfer, Gyefer; Csafer, Csáfer, Csafer, Csáfer, Csafar, Csefer* alakban). Idesorolható a kevésbé használt *Mustār* < ar. *muṣṭār* ’erős, fiatal bor” (m. *Musztár*) és *Reyhān* < ar. *raihān* ’hajtás utód; bazsalikom’ (m. *Rehán*) szn.

3. Forrásainkban három fegyvernévből alakult arab eredetű személynév fordul elő, közülük kettő, a *Sinān* és *Zūlfikār* gyakori használatú volt. A török *Sinān* < ar. *sinān* ’lándzsavég’ (m. *Szinán, Szinám, Szinyán, Szenán, Szénán*). A nagyon gyakori török *Zūlfikār, Zulfikār* az ar. *ḏū ʿl-faḡār* ’Ali legendás kétélű kardjának a neve’ átvétele a perzsa *zū ʿl-faḡār*-on keresztül (az arab szó a *ḏū* ’bírója valaminek, valamivel ellátott’ és az *al-faḡār* ’hátsigolya’ összetétele). A magyarban nagyon sokszor és nagyon sok alakváltozatban fordul elő: *Zulfikár, Zūlfikár, Zölfikár, Zolfikár, Zulfukár; Szulfikár, Szūlfikár, Szölfikár, Zufikár, Szufikár*; népetimológiával, a magyar *zöld* szó beleértelmezésével: *Zöldfikár, Zöltfikár, Zödfikár, Züldfikár, Zeldfikár, Szöldfikár, Szödfikár, Szötfikár*. – Ritkán fordul elő a török *Seyf* szn., amely az ar. *saif* ’kard’ szóból keletkezett (m. *Szejf, Szeff, Szefer, Szej*). A törököknél egyébként nem ritka *Seyfeddin* „A vallás kardja” összetett szn. anyagunkban nem mutatkozik.

4. Az emberhez kapcsolódó személynevek közül gyakran előfordul a török *Ömer* és *Bayazid*. Az *Ömer*-nek a törökben több alakváltozata van: *Omar, Omer, Umar, Umer, Ümer, Ömer* < ar. *ʿUmar, ʿOmar* < *ʿumr* ’élet’; a második kalifa neve (a magyar forrásokban: *Omár, Omer, Omér; Umer; Ömer*). – Mivel egy nevezetes 9. századi szúfi bölcse neve és több török szultán neve volt, kedvelt személynév a törököknél a *Bayazid*, alakv. *Bayazit, Bayezid, Bâyezid* < ar. *Bayazīd* < *abū yazīd* ’Yazīd apja’ (a magyar forrásokban: *Bajazid, Bajezid, Bajazet; Pajazit, Pajazet; Bajzet*).

5. Az anyagunkban előforduló három arab eredetű női név a természeti nevek közé tartozik. Közülük kettő, az *Ayşe* és *Fatime* mindenkor a legkedveltebb török női nevek közé tartozott és tartozik ma is. Az *Ayşe, Ayiše* < ar. *ʿaīšā* ’barázdabillegető’; Mohamed kedvelt felségének neve (m. *Ajse, Aise*). A *Fatima, Fatma* < ar. *fātima* ’anya, aki elválasztja csecsemőjét’; Mohamed leányának, Ali feleségének neve (m. *Fátima, Fatma, Fāti*). Kevésbé használt női név a *Safiye, Safiyye* < ar. *ṣafīyya* ’tisztá’; Mohamed 11. feleségének neve (m. *Szafia*).

β) Iszlám-nevek

Míg a természetes nevek között viszonylag könnyű a tájékozódás, a jóval nagyobb számú vallásos jellegű nevek, a maguk számtalan alcsoportjával és azok különböző kombinációival, rendkívül gazdag, változatos és szövevényes képet mutatnak. Monumentális munkájában L. Caetani négy csoportot különböztet meg: 1. preiszlám teoforikus nevek, 2. iszlám nevek, 3. pseudo-iszlám nevek, 4. iszlamizált zsidó és keresztény nevek.

Az általunk felmért iszlám-török nevek között a következő nagyobb csoportok különböztethetők meg: 1. Allahhoz kapcsolódó nevek; 2. Mohamed próféta személyéhez, családtagjaihoz és más prófétákhoz kapcsolódó nevek; 3. Bibliai eredetű nevek; 4. Ünnepe- és hónapnevekből alakult nevek.

1. A mohamedán személynevek legnagyobb csoportja közvetlenül Allahhoz kapcsolódik. Allah nevét igen gyakran valamely epitetonja helyettesíti. Allah nagyszámú – eredetileg 99, majd száz fölé szaporodó – dicsítő jelzőjét, tartalmát tekintve, három csoportba szokás rendezni.⁹ a) Allah lényére közvetlenül vonatkozó jelzők, mint pl. „Az első”, „A végső”, „Az egyetlen”, „Az örökkévaló”, „A mindenható” stb. b) Allahnak a rajta kívülvalóhoz, a világhoz való kapcsolatát kifejező jelzők, mint pl. „A teremtő”, „Az életet adó”, „A megőrző”, „A tápláló”, „A kormányzó” stb. c) Allahnak az emberhez való viszonyát kifejező jelzők, mint pl. „A könyörületes”, „A türelmes”, „A kegyes”, „A jóságos” stb.

Az Allah epitetonjaiból alakult személynevek között van az egyik leggyakoribb török személynév, az *Ali* < ar. *al-ʿAlī* „A kimagasló”; Mohamed vejének, a negyedik kalifának a neve (a magyar forrásokban: *Ali*, *Áli*, *Halī*). Többször előfordul még a *Selim*, *Selīm* < ar. *al-Salīm* „A teljes, A biztos” (m. *Szelim*, *Szelīm*, *Szerim*, *Szirim*) és a *Veli*, *Veli* < ar. *al-Walī* „A segítő, A védelmező” (m. *Veli*, *Velli*). A kevésbé gyakoriak közül néhány: *Alim* < ar. *Al-ʿAlīm* „A mindentudó” (m. *Alim*); *Azim* < ar. *al-ʿAzīm* „A nagy, A hatalmas” (m. *Azem*, *Azom*); *Bākī*, *Bāki* < ar. *Al-Bāqī* „Az állandó, Az örök” (m. *Bāki*); *Hāfiz* < ar. *al-Hāfiz* „A megőrző” (m. *Hāfiz*, *Hāfis*, *Áfiz*); *Halim* < ar. *al-Ḥalīm* „A kegyes” (m. *Halum*, *Hahun*, *Halom*); *Muhsin* < ar. *al-Muḥsin* „A jótevő” (m. *Muszin*); *Mūmin*, *Mumin* < ar. *al-Mūmin* „A hűséges” (m. *Mūmin*, *Momin*); *Kādir* < ar. *al-Qādir* „A hatalmas, A mindenható” (m. *Kāder*); *Rahmān* < ar. *al-Raḥmān* „A megkönyörülő” (m. *Rahmán*, *Ramhán*, *Rahám*); *Razzāk* < ar. *al-Razzāq* „A tápláló, A gondoskodó” (m. *Razák*); *Sādik* < ar. *al-Šādiq* „Az igazságos, Az igazmondó” (m. *Szādik*).

Rendkívül gyakoriak az Allah nevét vagy epitetonját a ’szolga’ jelentésű arab *abd* szóval összekapcsoló birtokos szerkezetből alakult török személynevek: *Abdullah*, *Abdullāh*; becéző alakja *Abdi*, *Abduş* < ar. *ʿAbd-ul-Allāh* „Allah szolgája” (magyar forrásokban: *Abdullah*, *Abdullāh*, *Abdulla*, *Abdülla*, *Abdulah*, *Abdula*; *Abdi*, *Abdim*, *Abdus*); *Abdulkādir* < ar. *ʿAbd-ul-Qādir* „A hatalmas, a mindenható szolgája” (m. *Abdulkādir*); *Abdulkerim* < ar. *ʿAbd-ul-Karīm* „A nagylelkű szolgája” (m. *Abdulkerim*); *Abdullatif* < ar. *ʿAbd-ul-latīf* „A jóindulatú szolgája” (m. *Abdullatif*) – és a magyar földön a legismertebb, mert az utolsó budai pasát is így hívták: *Abdurrahman* < ar. *ʿAbd-ur-Raḥmān* „A megkönyörülő szolgája”. Az ilyen típusú nevek közül a leggyakoribb a magyar forrásokban, alakváltozatai: *Abdurahmán*, *Abdurahmány*, *Abdulrahmán*, *Abduramhán*, *Abdüramán*, *Abduramány*; *Abdi Rhámán*, *Abdrán*.

Kevésbé gyakoriak az Allahhoz tartozó valamely fogalmat Allah nevével összekapcsoló birtokos szerkezetből alakult személynevek, mint *Emrullah*, *Emrullāh* < ar. *Amr-ul-allāh* „Allah parancsa, utasítása” (m. *Embrulah*, *Embruláh*) és *Feyzullah* < ar. *Faiḍ-ul-allāh* „Allah kegye”, amelyben az arab *faiḍ* ’kegy’ szó török *feyz* megfelelése perzsa közvetítésre mutat; vö perzsa *fāiz* ’ua.’ (m. *Fejzulla*, *Fezulla*).

Az Allah tulajdonát képező fogalmak neveiből magukból is alakulhattak személynevek, mint pl. *Nîmet* < perzsa *nîmât* < ar. *nîma* 'jótett, kegy' (a magyarban népetimológiával *Német* lett belőle); *Rahmat* < perzsa *rahmat* < ar. *rahma* 'könyörület, kegy' (m. *Rahmat*). A törökben mindkettő gyakoribb az Allah nevével összetett *Nîmetullah*, ill. *Rahmatullah* formában, mint Mohamed próféta epithetonja, ezek azonban forrásainkban nem fordulnak elő. Ide sorolható még a forrásainkban igen gyakori török *Rizvân* szn., amely az ar. *riḏwân* 'beleegyezés, kegy' átvétele perzsa közvetítéssel; vö. perzsa *Rizvân* 'Áldás, imádás'; a paradicsomot őrző angyal neve. Forrásainkban a török *Rizvân*-t tükröző *Rizván*, *Rezván*, *Rézván*, *Razván*, *Rázván*-féle alakok mellett *m* hangot tartalmazó *Rizmán*, *Rezmán*, *Rezmány*, *Rézmán*, *Rézmány*, *Razmán* és *Rizma* alakok is előfordulnak. Ezek kialakulásához nemcsak a gyakori magyar *-mán*, *-mány* végződés, hanem a latin *Erasmus* név átvételként keletkezett m. *Rézmán* személynévvel való keveredés is hozzájárulhatott.

2. Mohamed prófétának az iszlám vallásban használt három neve az ar. *ḥamida* 'dicsérni', II. 'erősen dicsérni' ige származéka. A hagyomány szerint a próféta neve a földön *Muḥammad* „Nagyon dicsért”, az égben *Aḥmad* „Dicsértebb”, az alvilágban *Mahmûd* „Dicsért”. Mohamed prófétának e három neve a mohamedán világban leggyakrabban használt személynevekké lett. Forrásaink adatai alapján úgy tűnik, hogy így volt ez már a 16–17. században is.

A török *Muhammed*, alkv. *Mohamed*, *Mohammed*, *Mohamet*, *Mahomet* magyar megfelelői: *Muhammed*, *Muhamed*, *Muhamet*; *Mohamed*, *Mohamet*; *Mahummet*, *Mahumet*, *Mahumed*, *Mahomet*, *Mahumud*, *Mahumut*, *Mahemed*. — A török *Ahmed*, alakv. *Ahmet*, *Amed*, *Amet*, *Ahmad*, *Ahmat* magyar megfelelői: *Ahmed* *Ahmet*; *Amhed*, *Amhet*, *Ammet*, *Amet*; *Ahmad*, *Ahmat*, *Amhad*, *Amhat*. — A török *Mahmûd*, alakv. *Mahmud*, *Mahmut*, *Mâhud*, *Mâmut* magyar megfelelői: *Mahmud*, *Mahmut*, *Mamhud*, *Mamud*, *Mamut*.

A próféta neveinek gyakori személynévként való használatát még szaporította a törökben a *Muhamed* és *Ahmed* egymásrahatásából keletkezett *Mehemed* szn., amit a törökök önálló névként használtak és használnak. Ennek is számos alakváltozata volt és van a törökben (*Mehemmed*, *Mehemmet*, *Mehemed*, *Mehemet*, *Mehmed*, *Mehmet*, *Memed*, *Memet*, *Mahmet*, *Mamet*, *Mamat*), s ennek megfelelően a magyarban is (*Mehemmed*, *Mehemmet*, *Mehemed*, *Mehemet*; *Mehmed*, *Mehmet*, *Memet*, *Menet*; *Memhed*, *Memhet*, *Menhed*, *Menhet*; *Mahmet*, *Mamhat*).

Az utókor vallásos kegyelete a prófétát is felruházta díszítő jelzőkkel. Közöttük vannak olyanok, amelyek csak a prófétát illetik, s olyanok, amelyeket más prófétára is alkalmaztak. Ilyen epithetonokból alakult személynevek pl. a következők: török *Aziz*, *Azîz* < ar. 'azîz' 'kedves, értékes' (m. *Azuz*); *Beşîr*, *Beşîr* < ar. *bâşîr* 'jó hírt vivő' (m. *Besir*, *Beser*), s a vele etimológiailag összefüggő *İbşîr*, *İpşîr*; vö. ar. *ibşâr* 'jó hír vivés' (m. *Ibsir*, *Ibser*, *Ipsir*, *Ipser*; *Ispir*; *Sepser* [sic]). Továbbá: *Habib*, *Habîb* < ar. *ḥabîb* 'a szeretett, a kedvelt' (m. *Habib*); *Halil*, *Halîl* < ar. *ḥalîl* 'bensőséges, hű barát' (m. *Halil*, *Halul*); *Muhtâr* < ar. *muḥtâr* 'kiválasztott, kedvelt' (m. *Muhtâr*); *Murtaza*, *Murteza* < perzsa *Murtaẓâ* < ar. *Murtaḏâ* 'tetsző, kiválasztott' (m. *Murtaza*, *Murteza*, *Mortaza*; *Murtazán*, *Murtezán*, *Murtuzán*, *Murtozán*, *Murtizán*; *Murtadán*, ez utóbbi közvetlen arab átvételre utal; az *-án* végű alakok a magyarban alakultak ki a nagyszámú *-án* végű magyar szó hatására); *Mustafa* < ar. *muşṭafa* 'kiválasztott';

Mohamed próféta mellékneve (m. *Musztafa, Müsztefa, Müsztafa*; népetimológiával *Musztafia; Muszta*); *Mürsel, Mursal* < ar. *mursal* 'küldött' (m. *Mürszel*); *Nasuh, Nasûh* < ar. *naşûh* 'hüség, megbízható' (m. *Naszuh, Nászuh*); *Nezîr, Nezir* < perzsa *nâzîr* < ar. *nađîr* 'hírnök'; Mohamed próféta mellékneve (m. *Nezir, Nezer, Nezer, Nizir*); *Sâdik* < ar. *şâdiq* 'igaz, hű' (m. *Szâdik*); *Sâlih, Salih*, < ar. *şâlih* 'igaz, jámbor' (m. *Szâlih, Szâli, Szalu, Szalü, Szalo, Szalló*, népetimológiával *Szalló*).

A próféták epitetonjait a *dîn* 'hit' szóval összekapcsoló birtokos szerkezetekből alakult személynevek pl. a *Hayreddin* < ar. *Ĥair-ad-dîn* „A vallás jósága” (m. *Hajradin*); *Musliheddin, Muslihüddin*, becéző alakja *Musli* < ar. *Muşliĥ-ad-dîn* „A vallás reformátora” (m. *Muszlahaddin, Muszladin, Moszlozin, Muszli*); *Nâsireddin, Nâsirüddin* < ar. *Nâşir-ad-dîn* „A vallás védelmezője” (m. *Nâszeradin*); *Nûreddin, Nureddin* < ar. *Nûr-ad-dîn* „A vallás fénye” (m. *Nureddin, Nuredin, Nuradin*).

A próféta közvetlen családtagjai közül kiemelkedik két meggyilkolt unokájának, Haszánnak és Hüsejnnnek tisztelete; az ő neveik máig a legkedveltebb mohamedán nevek. Így volt ez a 16–17. században is. A török *Hasan* (< ar. *ĥasan* 'szép, kedves, jó') magyar megfelelői: *Haszán, Haszan, Haszam, Haszom, Haszun, Aszán, Aszany*; a török *Huseyn, Hüseyin, Hüsein* (< ar. *ĥusain* 'szép, jó'; a *ĥasan* diminitívuma) magyar megfelelői: *Huszain, Huszajn, Huszaim, Huszajm, Huszein, Huszejn; Husszain, Husszajn, Husszaim, Husszein, Hosszein, Hüszein, Hüsejin; Hasszain, Hasszain*.

3. Bibliai eredetű nevek. Az iszlám az Ótestamentum és az Újtestamentum számos elemét magába olvasztotta. Az Ótestamentumnak szinte minden kiemelkedő személye szerepel a Koránban, s az Újtestamentum néhány alakja is ismeretes az iszlám vallásban. Az ószövetségi személyek nevei közkedvelt iszlám személynevekké váltak. Ilyenek a következő török nevek:

Davud alakv. *Davud, Daud, Dâud, Daut* < ar. *Dâwûd* Dávid király neve (m. *Davud, Davut, Daud, Daut*); *Eyyûb, Eyyub, Eyüp* < ar. *Ayyûb* a bibliai „Jób Könyve” legendás hősének neve (m. *Ejjub, Ejup, Ejop, Ejüp, Ejip, Ijub, Jub*); *Hâbîl, Hâbil, Habil* < ar. *Hâbîl* Ádám kisebbik fiának, a Káin által meggyilkolt Ábelnek neve (m. *Habil, Habel*); *İbrâhîm, İbrâhim, İbrahim, İbraim* < ar. *İbrahîm* Ábrahámnak, a zsidók első ősatyjának a neve (m. *Ibrahim, Ibrehim, Imbrahim, Hibraim, Ibraim, Ibrain, Ibran*); *İlyâs, İlyas, Elyâs, Elyas* İlyâs < ar. *İlyâs, Alyâs* Illés próféta neve (m. *Ilijés, Hellész, Ellés*; ezeknél a magyar alakoknál feltehetőleg szerepet játszott a m. *Illés* és *Éliás* nevekkkel való azonosítás); *İshâk, İshak* < ar. *İs'ĥâq* Izsáknak, a zsidók második ősatyjának a neve (m. *Iszák, Eszhák*, s a m. *Izsák* beleérzésével: *Izsák*); *İsmâîl, İsmail* < ar. *İsmâ'îl* Ismail (Izmail) próféta neve (m. *Iszmail, Iszmahil, Iszmael; Szmail, Szmael*); *Yakûb, Yakob* < ar. *Ya'qûb* Jákobnak, a zsidók harmadik ősatyjának a neve (m. *Jakub, Jakob*); *Yûnus, Yunus, Yûnis, Yunûs, Yonos* < ar. *Yûnus* Jónás próféta neve (m. *Junusz, Junosz; Jonusz, Jonisz*); *Yûsuf, Yusuf* < ar. *Yûsuf* Jákob fiának, Józsefnek neve (m. *Juszuf, Jusszuf, Juszof, Juszup, Juszop; Iszop*); *Mûsâ, Mûsa, Musa* < ar. *Mûsâ* Mózes próféta neve (m. *Musza, Mussza, Mûza*); *Nûh, Nuh* < ar. *Nûĥ* Noé (Noah) pátriárka neve (m. *Nuh*); *Suleymân, Suleyman, Süleymân, Süleyman* < ar. *Sulaimân* Salamon király neve (m. *Szulejmán, Szulojmán; Szulimán, Szulimány, Szulemán, Szilamán, Szulumány; Szolimán, Szülemán, Szülimán, Szilimán; Szulmán*).

Az újszövetségi nevek közül Jézus és Keresztelő szent János nevéből alakult személynevek fordulnak elő forrásainkban: Jézus arab neve *Īsâ*, ebből a törökben lett *İsâ*, *İsa*, *İsa*, *Esa*, *Ese*; a magyar forrásokban *Iszá*, *Isza* és *Esze* alakban található. Keresztelő szent János arab neve *Yahyâ*, ebből a törökben lett *Yahyâ*, *Yahya*; a magyar forrásokban *Jahja*, *Jahija*, *Jaiha* és *Jaja* alakban található.

4. Az ünnep- és hónapnevekből alakult személynevek a mohamedán személynevek egyik legjellegzetesebb csoportját alkotják. Anyagunkban a következők fordulnak elő: *Muharrem*, *Muharem* < ar. *Muḥarram* a mohamedán holdév első hónapjának neve, eredeti jelentése: 'tiltott'. A magyar forrásokban igen sokszor és gazdag alakváltozattal szerepel: *Muharrem*, *Muharrim*, *Muharem*, *Muharen*, *Muharam*, *Muharan*, *Muharom*, *Muharim*, *Muharin*; *Moharrem*, *Moharem*, *Moharom*, *Moharim*, *Moharin*, *Mohrem*. – *Ramadân* < ar. *Ramaḏân* a mohamedán holdév kilencedik hónapja, a ramadán-ünnep hava (m. *Ramadán*, *Ramada*; *Hramadán*; *Ramadsán* [sic]); *Receb*, *Recep* < ar. *Raġab* a mohamedán holdév hetedik hónapja (m. *Redzseb*, *Redzsep*; *Recseb*, *Recsep*, *Recsef*); *Şâbân*, *Şabân*, *Şaban* < ar. *Ša'bân* a mohamedán holdév nyolcadik hónapja (m. *Sabán*, *Sábán*; *Savon*, *Seván*); *Safer*, *Sefer* < ar. *Şafar* a mohamedán holdév második hónapja (m. *Szafer*, *Szefer*). – Itt kell megemlítenünk a török *Kâsim*, *Kâsim* személynevet, amely az ar. *qâsim* 'osztó, elválasztó' szóból származik. A *kâsim* ma a törökben a november hónap neve, korábban a tél kezdetét – az őszt a téltől elválasztó –, október 26-át jelentette. Forrásainkban *Kâszim*, *Kâszum*, *Kâszun*, *Kâszom* és *Kâszon* alakban fordul elő.

Ragadványnevek

A hódoltság korában a törököknek egy nevük volt. A mai értelemben vett előnév és utónév (vezetéknév vagy családnév és keresztnév) még nem létezett. De már akkor elég gyakran előfordultak ragadványnevek, amelyek a személy nevéhez tapadva az illető megkülönböztetésére szolgáltak. Részben ezekből a ragadványnevekből alakultak ki a későbbi vezetékszónevek.

A forrásainkban előforduló ragadványnevek jelentéstartalmuk szempontjából három nagy csoportra oszthatók: 1. foglalkozásnevek, 2. a származásra utaló nevek és 3. az illető személy valamely jellemző tulajdonságát kifejező nevek.

1. A foglalkozásneveken belül megkülönböztethető: a) ipari jellegű foglalkozásnevek, mint *Bıçakçı* „Késes”, *Çizmeci* „Cipész”, *Ekmekçi* „Pék”, *Keçeci* „Kecsés” [pokróckészítő és árus], *Ketenci* „Lenáros”, *Kuşçı* „Madaras”, *Mumcı* „Gyertyás”, *Oduncı* „Fakereskedő”, *Saatçı* „Órás”, *Satırcı* „Mészáros (segéd)”, *Taukçı* „Tyúkász”, *Yemişçi* „Gyümölcsös” – *Berber* „Fodrász”, *Fellah* „Teherhordó”, *Kasap* „Mészáros”, *Sarraġ* „Pénzváltó”, *Tabak* „Tímár”, *Tellak* „Fürdősfüü”, *Terzi* „Szabó”.

b) Földműveléssel kapcsolatos ragadványnév nem fordul elő, állattenyésztéssel kapcsolatosat is csak egyet találtam: *Çoban* „Pásztor”.

c) Viszonylag nagyobb számban fordulnak elő katonai jellegű megjelölések és a közigazgatás különböző területein betöltött funkciókból eredő ragadványnevek. Katonai megjelölések: *Dizdâr* „Várvédő katona, várparancsnok”, *Kapudân* „Hajóskapitány”, *Katırcı* „Öszvérhajcsár”, *Konaġçı* „Szálláselőkészítő”, *Serdar*

„Hadvezér”, *Solak* „Egy fajta janicsár”, *Tatar* „Futár”, *Zurnazân* „Trombitás”.

d) Közigazgatási funkció alapján alakult nevek: *Cellat* „Bakó, hóhér”, *Elçi* „Követ”, *Hasnadâr* „Kincstárnok”, *Kadı* „Bíró”, *Katip* „Írnok”, *Lala* „Nevelő”, *Nişancı* „A szultáni kézjegy leírója”, *Tercüman* „Tolmács”, *Yazıcı* „Írnok”.

e) Vallási jellegű ragadványnevek: *Ahi* „Fráter, dervisrend tagja”, *Baba* „Dervisfőnök”, *Derviş* „Mohamedán szerzetes”, *Hacı* „A nagy zarándoklatot megtett mohamedán személy”, *Hâfiz* „A Koránt kívülről tudó személy”, *Hoca* „Mohamedán pap, tanító”, *Kalender* „Dervis”, *Merhûm* „Az áldott emlékü megboldogult”, *Pîr* „Dervisfőnök”, „A szent öreg”, *Potur* „Mohamedán hitre frissen áttért”, *Seydi* „Mohamed leszármazottaihoz tartozó”, *Seyyid* „Mohamed leszármazottja”, *Sufi* „A szúfizmus (miszticizmus) híve”, *Torlak* „Egy szekta tagja”. Nem mohamedán vallásúra vonatkozó ragadványnevek: *Kâfir* „Gyaur, hitetlen”, *Papaz* „Keresztény pap”.

Forrásainkban előfordul két szokatlan ragadványnév, a *Çamaşır* „Fehérnemű” és *Çorba* „Leves”. Ezek minden bizonnyal a megfelelő -ci képzős foglalkozásnevekből rövidültek: *Çamaşırcı* „Mosodás” vagy „A fehérnemű öre, felügyelője” (< *çamaşır* 'fehérnemű') és *Çorbacı* „Egy janicsár egység feje” ← „Levesosztó” (< *çorba* 'leves').

2. Származást jelölő ragadványnevek:

a) Az etnikumra utalnak: *Abaza* „Abház”, *Arnaut* „Arnót” (albán), *Azeri* „Azerbajdzsán”, *Çerkes* „Cserkesz”, *Çifut* „Zsidó”, *Gürçi* „Georgiai, grúz”, *Karaman*, *Karamanî*, *Karamanlı* „Karamán”, *Koyunoglı* „A Koyunoglı dinasztia leszármazottja”, *Kürdî* „Kurd”, *Nemçeli* „Német, osztrák”, *Rum* „Ruméliai; Görög”, *Rus* „Orosz”, *Türkmen* „Türkmen”. Vö. még *Celalî* „Celalhoz tartozó, Celal híve” (Celal egy felkelő vezér volt a 16. században).

b) A származási helyre utalnak: *Köprüli* „Köpri nevű helységből való”, *Mısırlı* „Egyiptomi”, *Sokollı* „Sokol nevű helységből való”, *Şâmî* „Szíriai, Damaszkuszi”.

c) az *ogh*, *zâde* 'fia valakinek' szóval összetéve a közvetlen származásra utalnak: *Çigaloghı* „A genovai eredetű Cicala családhoz tartozó”, *Köroghı* „Vak-fi”, *Şeyhoghı* „Sejh-fi”, *Kuloghı* „Rabszolga-fi”, *Acemzâde* „Perzsa-fi”.

3. A személy valamely tulajdonságát jelölő ragadványnevek:

a) Testi tulajdonságra utalók: *Byıklı* „Bajszos”, *Çırkan* „Csúnya”, *Çolak* „Félkarú” vagy „Bénakarú”, *Egri boyun* „Görbe nyakú”, *Kara* „Fekete”, *Kör* „Vak”, *Köse* „Szakáltalan”, *Küçük* „Kicsi”, *Sarı* „Sárga, Szőke”, *Sersem* „Süket”, *Topal* „Sánta”, *Uzun* „Hosszú”. Testi állapotot fejeznek ki: *Civan* „Fiatl”, *Genç* „Fiatl”; *Sarhoş* „Részeg, Részeges”, *Bengli* „A beng nevű kábítószerrel élő”, *Tiryakî*, *Tiryaklı* „Ópiumszívó”. Valamit rendszeresen viselő: *Küpelı* „Fülbevalós”, *Topuzlı* „Buzogányos”. Igen kifejezők és szemléletesek a növény- és állatnevekből alakult ragadványnevek, mint *Biber* „Bors”, *Funduk* „Mogyoró”, *Sarımsak* „Fokhagyma”, *Kalaylıkoz* „Sztaniollal bevont dió” = „Piperkőc”; *Öküz* „Ökör”.

b) Lelki (és testi) tulajdonságra utalók: *Melek* „Angyal”, *Dev* „Ördög”, *Şeytan* „Sátán”, *Yavuz* „Kegyetlen, brutális”. Vö. még *Usullı* „Mérsékeltlen, helyesen viselkedő”.

A ragadványnév rendszeres használata annyira hozzátapadhatott az adott személyhez, hogy kiszorította a tulajdonképpeni személynevet, mintegy átvette annak funkcióját. Anyagunkban ilyen ragadványnevekből lett személynevek pl. az

Abaza „Abház”, *Arnaut* „Arnót, albán”, *Cellat* „Bakó”, *Civan* „Fiatal”, *Funduk* „Mogyoró”, *Kalender* „Dervis”, *Karaman* „Karamán”, *Köroglu* „Vak-fi”, *Kulogh* „Rabszolga-fi”.

*

Befejezésül néhány szót szeretnék ejteni arról, hogy ezekből a magyar földön egykor gyakran leírt és hallott török nevekből maradt-e meg napjainkig valami?

Előre kell bocsátanom, hogy ezen a téren még nem folyt megfelelő anyagfeltárás, magam sem végeztem ezirányban nyelvtörténeti kutatást. Ilyenképpen csak azt tudjuk regisztrálni, hogy mi van ma, milyen török eredetűnek gondolt személynevek és családnevek élnek ma nyelvünkben, de nem mindig tudjuk megmondani azt, hogy ezek a török kori nevek folytatásai-e, vagy későbbi jövevények?¹⁰

Azt gondolom, hogy a ma használt utónevek – mint pl. *Ahmed*, *Hasszán*, ? *Ibrány* (< *Ibrahim*), *Omár*, *Rusztém*, *Szelim*, s a női nevek közül *Fatima*, *Lejla*, *Zulejka* – nem a török korból maradtak meg, hanem az elmúlt századokban meghonosodott divatnevek, vagy irodalmi átvételek, illetőleg a legújabb kori török és arab kapcsolataink szülöttei.

Némileg más a helyzet a családneveknél, amelyeknek egy része török kori örökség is lehet. Megfelelő kutatások hiányában nehéz eldönteni, hogy az adott családnév nem későbbi átvétel-e a törökből, esetleg a szerb-horvátból, ahol rengeteg török eredetű családnév él. Biztosan csak azt mondhatjuk török korinak, amely már ebben a korban kimutatható magyar személy-, ragadvány-, ill. családnévként. Ilyen a *Basa*, *Csifut*, *Csizmadia*, *Deli*, *Haramia* és *Maszlag* családnév.¹¹

Egy teljesnek egyáltalán nem mondható felmérés szerint, amely az 1981-ben kiadott budapesti telefonkönyv névjegyzékén alapszik, mintegy 40 török eredetű vagy török eredetű szóból keletkezett családnév található ma a budapesti telefontulajdonosok között. Ezek a következők (a zárójelbe tett szám az előfordulások számát jelöli):

1. A török személynevekből alakult családnevek közül gyakoriságával kitűnik a *Hamza* (26), alakv. *Hamzsa* (2) családnév. Ez a név bizonyosan török kori örökség. Fennmaradását Érd egykori *Hamzabég* vagy *Hamzsabég* neve is biztosította (vö. az odavezető út nevéként ma is használt *Hamzsabégi út* elnevezéssel). A többi török személynévből alakult családnév eredete bizonytalan, még további vizsgálatot igényel. Ezek: *Ali* (8), *Hasszán* (3), *Hüseyin* [sic](1), *Szulimán* (1).

2. Az etnikai eredetű nevek közül kettő török örökség lehet. Ezek: *Arnold*(22), alakv. *Arnót* (1), *Arnóth* (3), szárm. *Arnóti* (5), *Arnóthy* (1) „Arnót” (albán) és *Kármán* (24) az anatóliai *karaman* etnikum nevéből. Korabeli forrásainkban gyakori volt a *karaman*, *kármán* mn. a Karamániából származó kelmefélék és bőrárak jelzőjeként. A többi etnikai eredetű családnév eredete bizonytalan: *Abbas* (1), *Cserkesz* (1), *Mizer* (1), alakv. *Mizsér* (5), szárm. *Mizséry* (1).

3. A foglalkozást kifejező családnevek közül valószínűleg török kori örökség a rendkívül gyakori *Csizmadia* (125), alakv. *Csizmazia* (26), *Csizmadi* (5), a *Kaszab* (19), alakv. *Kaszap* (7) „Mészáros” és a *Tabak* (1), alakv. *Tabák* (4) „Tímár”.

4. Katonafajtát, katonai rangot jelölő szóból alakult családnevek: *Haramia* (1), *Janicsár* (1), *Levente* (3). Itt említhető még meg a *Dandár* (2) és *Kazán* (2), alakv. *Kazány* (1) családnév. Eredetileg egy fajta török katonát jelentett a *deli*, *delia* szó is, családnévként való használata azonban a melléknevesült *deli* 'bátor, délceg' jelentése alapján alakult ki: *Deli* (70), írásváltozata *Dely* (25), alakv. *Dali*, *Daly* (3), *Dalia* (1), szárm. *Daliás* (1).

5. A török közigazgatás, igazságszolgáltatás tisztségneveiből alakult családnevek: *Basa* (24), írásv. *Bassa* (5), alakv. *Pasa* (2); *Csató* (48), írásv. *Csathó* (17) (< szb.-hv. *čato* < oszm. *kâtib* 'írnok'); *Kádi* (11), alakv. *Kadia* (1); *Mazur* (5) „Hivatalától megfosztott” → „Földönfutó”. Itt említhető meg a *Padisák* (2) „Padisah” családnév.

6. Tulajdonságot kifejező szavakból alakult családnevek: *Karakas* (2) „Fekete szemöldökű”; *Topál* (3), alakv. *Topár* (1) „Sánta”. A gyakori *Kara* (40) „Fekete” előzményei között kun–besenyő eredetűek is lehetnek.

7. Tárgyak nevéből alakult családnevek: Az öltözködés köréből: *Csuha* (8); *Dolmány* (5), szárm. *Dolmányos* (1); *Pamuk* (2) és a csak származékos formában található *Csizmás* (5). Élvezeti cikk, kábítószer nevéből: *Dohány* (7), szárm. *Dohányos* (4); *Maszlag* (3). Fegyvernévből: *Dsida* (1); *Hanzsér* (1),¹² ? *Demeczký* (4).

E futólagos felmérés is mutatja, hogy ezen a téren sem tűnt el nyomtalanul a török hódoltság kora. Különösen érdemes volna az egykori hódoltsági területeken – pl. Szeged környékén – megvizsgálni ilyen szempontból a családneveket.

JEGYZETEK

1 Rásonyi László, *Adalékok török tulajdonneveinkhez*: NyK XLVI, 1923, 124–137; uő., *Sur quelques catégories de noms de personnes en turc*: Acta Lingu. Hung. III, 1953, 323–352; uő., *Les noms de nombre dans l'antroponymie turque*: Acta Or. Hung. XII, 1961, 45–471; uő., *Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques*: Acta Or. Hung. XV, 1962, 233–243; uő., *Türklükte kadın adları*: TDAYB 1963, 63–87.

2 L. Rásonyi, *Les noms toponymiques du Kiskunság*: Acta Lingu. Hung. VII, 1957, 73–146; uő., *Kiskunság' da Kumanca Yer Adları*. In: *Németh Armağanı* (Ankara 1962) 341–352; uő., *Kuman Özel Adları: Türk Kültürü Araştırmaları* (Ankara) Yıl III–IV–V–VI, 1966–69, 71–144; uő., *Les antroponymes comans de Hongrie*: Acta Or. Hung. XX, 1967, 135–149.

3 *A Preliminary Index to Rásonyi's Onomasticon Turcicum* by Imre Baski. Budapest, 1986 = Debter – Deb-ther – Debtelin. Materials for Central Asiatic and Altaic Studies 6.

4 Ez a személynévanyag megtalálható a magyar nyelv oszmán–török elemeiről írott munkámban: *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments de la langue hongroise*. Budapest, 1973 = BOH XIX. Egy-egy külön tanulmányban foglalkoztam a török eredetű személynévvel: *Quelques catégories de noms de personne turcs*: Acta Or. Hung. XXVIII, 1974, 1–35 és a mohamedán személynévvel: *Antroponymes turcs mahométans*. In: *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*, Budapest, 1974, 161–173. Viszonylag sok személynév fordul elő H. Dernschwam 1553–1555-ben írott naplójában; ezeknek feldolgozását lásd: Acta Or. Hung. XXXII, 1978, 321–352.

5 Közülük a *Tonuz-oba* biztosan, az *Ákos* valószínűleg besenyő eredetű (vö. Ligeti 105 és 95, 540). Kun eredetűek a *Buga*, *Karszak* és *Tege* nevek (ez utóbbira ld. Ligeti 110–111), valószínűleg kun eredetű a *Gyalán* (vö. Ligeti 541).

6 Az iráni nevekről ld. F. Justi, *Iranisches Namenbuch*. Marburg, 1895; Neudruck: Hildesheim, 1963; M. Mayrhofer, *Iranisches Personennamenbuch*. I. *Die altiranischen Namen*. Wien, 1977; II. *Die mitteliranischen Namen*. Wien, 1979; III. *Neuiranische Personennamen*. Wien, 1979.

- 7 A *Bektaş* személynévnek a török *taş* 'kő' szóhoz kapcsolása népetimológián alapszik.
- 8 Vö. Hammer-Purgstall, *Über die Namen der Araber*. Wien, 1852; Wellhausen, *Reste des arabischen Heidentumes*. Berlin, 1887; L. Caetani – G. Gabrieli, *Onomasticon Arabicum, Ossia repertorio alfabetico dei nomi di persona e di luogo contenuti nelle principali opere storiche*. Vol. I. *Fonti – Introduzione*, Vol II. *A repertorio alfabetico*. Roma, 1915; Stefan Wild, *Arabische Eigennamen*. In: *Grundriss der Arabischen Philologie*. Band I. *Sprachwissenschaft*. (Wiesbaden, 1982) 154–164. (Ugyanitt további bibliográfia.)
- 9 Allah díszítő jelzőiről ld. *Enzyklopaedie des Islam*. I., 1913, Leiden – Leipzig, 317.
- 10 A mai magyar utónevek vizsgálatához Ladó János *Magyar utónévkönyv* (Budapest, 1971) c. munkáját használtam fel.
- 11 Vö. 1509: *Mazlagh Andras*; 1552: *Petrus Basa*, 1611: *Basa István*; 1554: *Dely Matthias*, 1579: *Deli Myhali*; 1554: *Haramya Farkas*; 1602: *Csiszmasia János*; 1629: *Georgii Chifut, filii Francisci Zabo alias Chifutth*. Az előfordulások pontos megjelölését ld. Rech. megfelelő címszavánál.
- 12 Vö. még MNy. 12: 240: *Hanzséros*.

RÖVIDÍTÉSEK

- ACH = L. Rásonyi, *Les antroponymes comans de Hongrie: Acta Or. Hung.* XX, 1967, 135–149.
- Doerfer = G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I–IV. Wiesbaden, 1963–1975.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János, *Magyar etymológiai szótár*. I. köt. I–X. füzet, II. köt. XI–XVII. füzet. Budapest, 1914–1944.
- Gombocz = Gombocz Zoltán, *Árpádkori török személyneveink*. Budapest, 1915.
- Ligeti = Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986.
- SzegSz. = Bálint Sándor, *Szegedi szótár*. I–II. Budapest, 1957.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest, I. köt. 1967, II. köt. 1970, III. köt. 1976.

Lederer György

A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez¹ (I. rész)

Mielőtt végleg elhagyta volna Budapestet, dr. Medriczky Andor városházi tisztviselő 1944. november 30-án egy vaskos iratcsomót hagyott hátra dr. Kovács Lajos főlevéltárosnak. A mintegy háromszáz géppel és kézzel írt lapot, valamint kivágott újságcikket és fényképet² egy 20x50 cm-es zöld posztódarab borította, rá aranszínű fonállal arab szöveget, koráni ígét hímezték: „Te halott vagy és ők halottak”.³ A dosszié dokumentumokat tartalmazott a budapesti muszlimok harmincas évekbeli mozgalmáról, amelynek a keresztény Medriczky legtevékenyebb, leglelkesebb pártfogója volt. Nem tudjuk, mi lett vele, sikerült-e túlélnie a harcokat. A posztó – amelyet a Kibla-irány kijelölésére használtak egykor – felirata, „az átok” mindenesetre beteljesedett a fővárosi bosnyák muszlimokon: a legutolsó közülük, Csátics Abid, 1977 januárjában hunyta le örökre szemét az újpesti szociális otthonban. Nem akadt senki, aki sírja felett elmondta volna a Fátihát, ahogyan ő adta meg a végtisztességet néhány évvel korábban eltávozott hittestvéreinek, Hajdics Hajdarnak, Szlatinovics Muharemnak, Zuko Szulejmánnak és a többieknek. Két esztendőre rá meghalt Germanus Gyula,⁴ 1983-ban Bécsben pedig Reszulovics Mehmed is, a hajdani „budai nagymufti” jegyző-titkára, úti- és civódótársa, aki 1979-ben még találkozott Alexandre Popovic-csal, a párizsi CNRS turkológusával, de az a tőle hallottakat nemigen tudta a helyükre tenni. Budapesti hely- és magyar nyelvismeret híján kutatásaiban⁵ lényegében csupán néhány régi külföldi újságcikkre, Eszlary Károly vitatható pontosságú tanulmányára⁶ és tulajdon megérzéseire támaszkodhatott. Mégis ő tette az egyetlen érdemes, tudományos igényű kísérletet arra, hogy a 20. századi magyarországi iszlámról néhány adatot összegyűjtson.

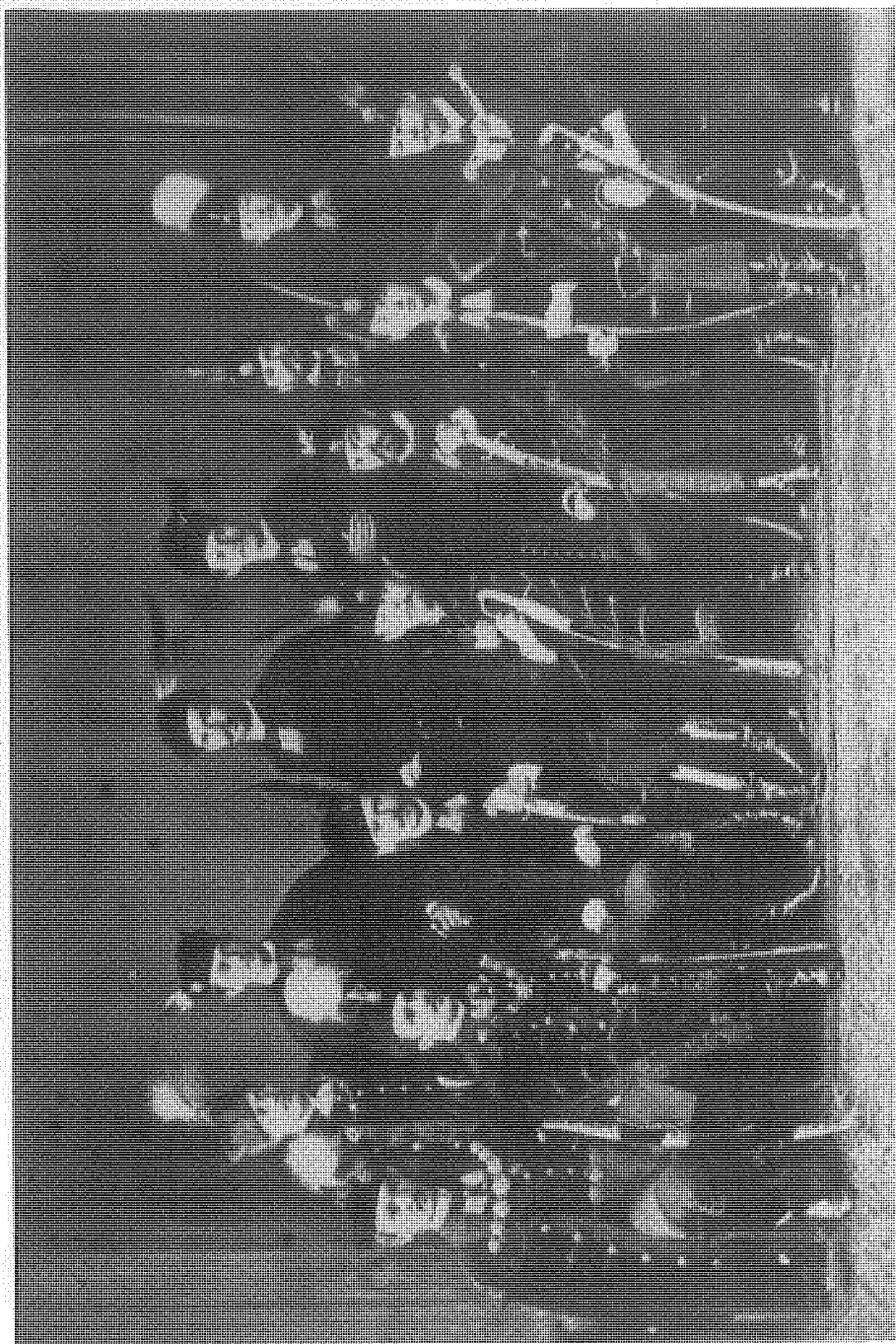
Hála leginkább Czeglédy Károlynak, tudunk a magyarság őstörténetének iszlám vonatkozásairól, csakúgy, mint az Árpád-kori adóbérlő–pénzverő kálizokról és a zsoldos magribiekről.⁷ Az oszmán hódoltság koráról a *Magyarország története* III. kötet (1985) bőséges anyagot és bibliográfiát tartalmaz. Ám úgy tűnik, mintha Karlóca után Magyarországon eleven muszlim nem maradt volna,⁸ ami akár igaz is lehet – Jókai hőseitől itt eltekintünk. Igen valószínű viszont, hogy megfordult nálunk néhány keleti kereskedő,⁹ valamint ugyancsak ázsiai zarándok is a Gül-Baba türbénél. Róluk és a Kúnos Ignác által „Tarhajúnak” nevezett¹⁰ 16. századi bektási dervisről és sírhelyéről Némethy Lajos¹¹ mellett a legjobb forrás Fekete Lajos,¹² aki egyebek között a Vasárnapi Újság vonatkozó cikkeire is hivatkozik. Ezek közül az egyiket nem más írta, mint Resid Effendi, azaz Vámbéry Ármin, akinek muszlim hitét nem lehet okunk kétségbevonni, igaz, ő „zsidó, keresztény. . . és Zoroaszter követője” is volt „sorjában”, amint azt egy leveléből fia, Rusztem később idézte.¹³ Vagy talán Vámbéry tatár inasa, Iszhák képviselte volna az iszlámot a korabeli Magyarországon, esetleg a Velencén 1892-ben eltemetett titokzatos „török szerzetes”, Molla Szádik, akiről most sem igen tudjuk, kit tisztelhetünk benne.¹⁴

Talán mégis inkább a zarándokok. Őket azonban a belügyminiszter 1877-ben kitiltotta az országból, mivel – Tóth Béla szerint¹⁵ – koldultak, fosztogattak, sőt, italoztak és nyilvános botrányokat okoztak.

Miután majd két évszázadra számúzték Budáról, az iszlám politizáló, „shoppingoló” és turistálkodó bosnyák bégek,¹⁶ valamint a Monarchia bosnyák katonáinak képében tért vissza oda. Ausztria–Magyarország 1878-ban nem csupán két tartományt okkupált, de egyúttal több mint félmillió muszlimra is szert tett. A témánkul választott események menetét alapvetően a Bosznia–Hercegovinában 1878 és 1918 között történetek határozták meg, ám ezek előtt, mögött (sőt „után” is) ott húzódtott, hatott, ösztönzött vagy éppen bénított egyfelől a mindenkori „nemzeti”, másfelől a hivatalos magyar–török, kontrasztjaként pedig a magyar–szláv viszony. A 70-es évek második felében Magyarországon tomboló turkofiliának viszonylag gazdag irodalma van.¹⁷ A magyar ellenzék lelkesedésének látványos kifejezései a szerb–montenegrói–török, majd az orosz–török háború idején eléggé közismertek. A segélyakciókra, a tépéscsináló magyar leányokra-asszonyokra, az 1876. október 25-i budapesti diáktüntetésre, a miniszterelnöki palota ablakainak bezúzására, Thaisz Elek rendőratkására gondolunk. Továbbá arra, hogy a magyar egyetemi ifjúság küldöttsége 1877 januárjában tisztelgő látogatást tett Konstantinápolyban – díszkardot adtak át Abdul-Kerím pasának, a plewnai győzőnek –, amit a Szultán 35 corvínával viszonyzott, a török diákok, a szofták pedig áprilisban magyarországi vizittel. Jártak a türbénél is. „Róma nem fogadta úgy győztes hőseit diadalszekéren, mint fogadta a magyar nép a török nép küldötteit” – írta később Verhovay Gyula az Egyetértésben.¹⁸

Aligha a Porta vendégeként Törökországban hosszabb-rövidebb időt eltöltött Thököly, Rákóczi, Zrínyi Ilona, Kossuth, Klapka és a többiek emléke gyújtotta ennyire lángra a magyar szíveket a törökök iránt. Az indulatokat inkább az oroszgyűlölet, illetve a bécsi (az Andrássy- és vele a Tisza-féle¹⁹) politika ellenzése szította. Mikor 1877 őszén Ferenc József „barátomnak és szövetségemnek” nevezte Sándort, „az orosz cár egészségéért üritett pohártól beteg lett a fél ország” – írta Mikszáth. A fele talán. A hivatalos Budapest már korántsem volt ennyire törökbarát, igaz, Kossuth sem: „Konstantinápolyból áramló dögletes levegő”-ről írt 1876 decemberében Simonyi Ernőnek. Andrássy diplomáciájának megett az eredménye: a Monarchia az okkupációs harcokban hét és félezer katonát veszített (közülük két és félezer volt magyar), de 51 000 km²-t nyert. „Elűzték a munkás kezét a búzaaratástól Boszniába, hogy ott gyűlöletet arassanak” – írta találóan ugyancsak Kossuth.

Az ellenállást Boszniában jobbra muszlimok irányították – sok keresztény is részt vett benne –, ami érthető, hiszen Bosznia–Hercegovinában minden földesúr Allah híve volt. A harcos kedvű bosnyák bégek az elmúlt negyven évben vagy tízszer lázadtak volt fel a Porta ellen is, mert az valamennyire fejleszteni próbálta a tartomány szociális és földbirtokviszonyait.²⁰ Kevés olyan elmaradott és népnyúzó uralkodó osztály akadt ezidőtájt Európában, mint a bosnyák arisztokrácia, még ha „bérilőknek” mondott kiszolgáltatót parasztjaik, az inkább keresztény kmetek, szabadon költözhetek is. A hódító Ausztria–Magyarországnak ebben az értelemben talán valóban lehetett volna valamilyen „civilizációs missziója”, amelyre sűrűn

Magyar diákküldöttség Konstantinápolyban, 1877-ben

A szofták Budapesten, ugyanebben az esztendőben

hivatkoztak Bécsben és Budapesten,²¹ jóllehet a fegyveres támadás igazi indítéka természetesen nem ez volt.²² A hadjáratot irányító Jozef Philippovic tábornok gyűlölte a muszlimokat, s a halálra kíntott, megcsónkított bakák sorsáról értesült magyar közvélemény is egyre kevésbé volt róluk jó véleménnyel.²³ Bár Andrásynak decemberben még csupán három ékes szónoklat nyomán sikerült megszavaztatnia az Országgyűléssel a háborús pótköltségvetést,²⁴ az okkupációt ellenzők tábora egyre apadt.²⁵ A háború emlékei megszépültek – sorra jelentek meg a memoárok²⁶ –, és mind többen kezdték törni a fejüket azon, hogyan lehetne a két tartomány természeti kincseit kiaknázni. Mert bár az 1879-es novipazari egyezmény meghagyta a szultán uralkodói jogait „nudum jus supremitatis”, a Monarchia mégis bekebelezte ezt a földet, „megemésztenie” azonban nem sikerült.

A boszniai osztrák–magyar uralom mérlegét sokan próbálták már megvonni. Nem bizonyos, hogy az árnyalt és alapos P. F. Sugar és R. F. C. Okey²⁷ nem hangsúlyozza túl a Monarchia hivatalnokai és vállalkozói elérte vívmányokat. Iparosítás vitathatatlanul volt, ám kérdés, kinek az érdekében, és mekkora a lehetőségekhez képest. Az 1882-ben Bosznia-Hercegovina élére állított diplomata-történész pénzügyminiszterről, Kállay Béniről halálakor, barátja, Thallóczy Lajos²⁸ így emlékezett: „(az őt búcsúztató) harangzúgásba beledörögtek a szarajevói Trebevics-hegyen a keleti vasútnak utat törő tarackjai, a munka szava kísérte örök eltávozását, tettei színhelyén”.²⁹ Szerencsére nem kell itt eldöntenünk, mennyire volt Kállay sikeres „gyarmati kormányzó”. Az, hogy „mint magyar ember, a mohamedánoknak határozott barátja”³⁰ lett volna, mindenesetre kétséges. Hiszen ő maga állapította meg (az adott helyzetben alighanem helyesen), hogy „a mohamedán elem egyebet nem tud, mint tartományait kiszipolyozni, tönkretenni, s ezek lakóit kultúráképtelen vad bestiákká változtatni”.³¹ Kállay (csakúgy mint utódja, Burián István) e meggyőződése ellenére következetesen favorizálta a muszlimokat (39 százalék),³² főként a görögkeletiekkel (43 százalék), de tulajdonképpen a katolikusokkal (18 százalék) szemben is, noha a bégek megvédolták azzal, hogy ez utóbbiaknak kedvez.³³

Bizonyára kényelmes politikának tetszhetett a hatalom 1878 előtti birtokosaival együttműködni (akik az 1903-as belgrádi fordulat után nem voltak vádolhatók azzal, hogy a szerbek ügynökei), s bár korántsem minden muszlim volt földesúr, ez gyakorlatilag a földtulajdon-viszonyok konzerválását jelentette. Ezek elkeserítő elmaradottságát Magyarországon jól látták,³⁴ mégsem próbálták rajtuk érdemben változtatni, leszámítva néhány bátortalan és késői kísérletet arra, hogy a termés harmadának-felének fejében bérelt földjüket megváltani kívánó kmetek bankhitelhez jussanak. A vakufok, a medreszék és a (családjogi ügyekben illetékes) seriátbíróságok³⁵ működését a hatóságok támogatták, a muszlimok gyakori panaszait, feljelentéseit igyekeztek lelkiismeretesen kivizsgálni, pedig nagy részük hölgyeik erényéhez kapcsolódott, amit – szerintük – a görögkeletiek részéről esetenként sérelem ért.³⁶

A megszállók muszlimbarát attitűdjének következménye lehetett, hogy az okkupáció első éveiben jelentős, Törökországba irányuló kivándorlás alábbhagyott (ha nem is szűnt meg teljesen³⁷), hogy a muszlimok többsége lojálisá lett, bár ezt egyes jugoszláv szerzők tagadják.³⁸ Mint maga Kállay állította, a muszlim vezetők

dolga jó, mégis panaszkodnak, idegesek, „olyanok, mint a hazai szocialisták”.³⁹ Témánk szempontjából mérvadó könyvében Nusret Šehić⁴⁰ rámutat arra, hogy a 20. század első évtizedére még az ún. „autonomista” földbirtokosok is kiegyeztek a Monarchiával, a szarajevói, mosztári és travniki muszlim értelmiség pedig már korábban. A magyar krónikások – érthetően – kedvezőbben vélekedtek a Monarchia intézményeiről és politikájáról.⁴¹

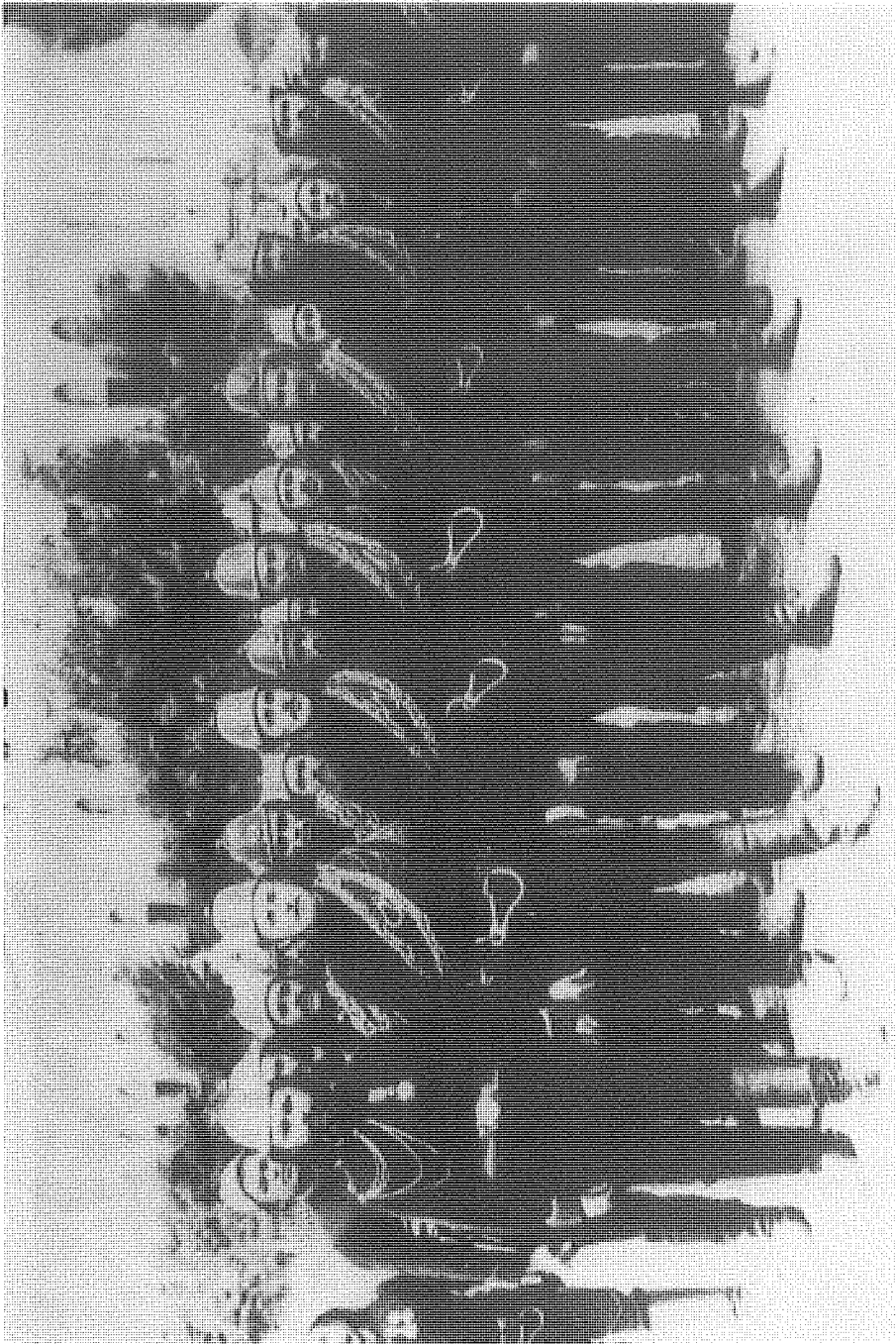
Nem meglepő, hogy Bosznia-Hercegovina középkori múltját illetően sem egyeztek a kor magyar „történéseinek” (igencsak hullámzó színvonalú írások tömege jelent meg erről, főként az annexió után, de előtte is⁴²) és déli szláv vagy más külföldi kollégáiknak⁴³ nézetei. „Rama királyságán”, Árpád-házi királyaink bogumil-ellenes hadjáratain túl és azokhoz kapcsolódóan élénken foglalkoztatta a hazai közvéleményt az 1908-ban formálisan is „Franye Josip” uralma alá hajtott két provincia tisztázatlan közjogi helyzete, a „kondominium-státus”.⁴⁴ Bántotta a magyar hazafiakat, ha a bosnyák gyerekek németül tanultak az iskolában és nem magyarul. E kérdést az 1910. február 17-én kelt, „Bosznia és Hercegovina alkotmányos intézményeire vonatkozó Legfelső Elhatározás”⁴⁵ (a muszlimok számára különben kimondottan kedvező „Boszniai Alkotmány”) sem rendezte kielégítően.⁴⁶ Most ebből annyi fontos csupán, hogy sokan a Szent Korona ékességének tekintették Boszniát, és már csak ezért is igyekeztek az ott befolyásos muszlimokat megnyerni a haza számára. Az okkupációtól egykor ódzkodó közvéleményt hatalmába kerítette az annexió láz. E gondolat jegyében alakult meg 1909 végén Láczy Leó elnökletével a Magyar–Bosnyák–Hercegovinai Gazdasági Központ (MBHGK), amelyről Goldziher oly megvetően írt Naplójában.⁴⁷ Számos kiadványuk,⁴⁸ főként a déli vidékeken vállalkozni szándékozó magyar üzletemberek számára szolgáltatott adatokat, ám a 6. füzetben (Bp., 1913) Magyary Géza felvetette „Az iszlám jogállásának szabályozását Magyarországon”.

1912 júliusa óta létezett már egy osztrák törvény, amely elismerte a hanafita irányzatot, a magyar Törvényhozás azonban ekkorra még nem fejlődött ideig. Az országban („Horvát–Szlavónország” nélkül) az 1910-es népszámlálás adatai szerint 553 muszlim élt (179 török és 319 bosnyák ajkú, ez utóbbiak nagy része katona volt), Bosznia-Hercegovinában pedig 612 137.⁴⁹ Ehhez járult még az 1878 májusában megszállt és 1913-ban a magyar közigazgatás alá rendelt Adakale szigetének mintegy ötszáz lakója.⁵⁰ A törökök többsége a század első évtizedének végén telepedett le nálunk. Iparos emberek (sokan cukrászok) voltak, valamint diákok, akiknek első csoportja 1909-ben érkezett meg, élén egy Abdul-Latif nevű hitgondozóval, aki hallat még magáról.⁵¹ A bosnyák iszlám jelentősége vitathatatlan volt,⁵² arról azonban 1913-ban szó sem lehetett, hogy a törökök miatt törvényt alkossanak. Hogy három esztendő múltán mégis így történt, arra a Monarchia politikájával némi okkal elégedetlen Ifjú Bosznia merénylete nyomán kitört háború ad magyarázatot.

A századelőn a magyarországi törökbarát érzületet olyan események segítettek ébren tartani, mint Rákóczi hamvainak hazahozatala, vagy egy népes török kereskedelmi delegáció látogatása 1909 októberében,⁵³ továbbá a Széchenyi Ödön pasáról és konstantinápolyi tűzoltóiról szóló hírek.⁵⁴ A szenvedélyek akkor lángoltak újra fel, amikor a Porta 1914 őszén dzsihádot hirdetett meg a Központi

Gróf Széchenyi Ödön pasa

... és konstantinápolyi tüzoltói

Az 1910-es évek elején Paikert Alajos, a Turáni Társaság alelnöke készínti a magyar fővárosban élő törökök egy csoportját – az első sorban jobbról a második Abdul-Latif

Hatalmak oldalán. Károlyi Istvánné és Khuen-Héderváry Károly gróf vezetésével rögvest bizottság alakult, hogy adományokat gyűjtsön a Vörös Félhold javára.⁵⁵ Már decemberben Havass Rezső – a MBHGK Számvizsgáló Bizottságának elnöke – lelkes beszédben követelte a Városházán, hogy „Emeljünk muzulmán imaházat Budapesten!”⁵⁶ A javaslatot a Fővárosi Tanács 1916. április 4-én határozatban tette magáévá,⁵⁷ és báró Perényi Zsigmond elnökletével Mecsetépítő Bizottság alakult.⁵⁸ A Múzeum-körutat ekkor már elnevezték Mehmed-körútnak,⁵⁹ a török frontról naponta érkező hadijelentésektől felajzott közvélemény hatása alatt az Országgyűlés azonban még egy fontosabb lépésre is elszánta magát: 1916 januárjában elismertté nyilvánította az iszlám vallást.⁶⁰ Az erről szóló törvény szövegét a Jegyzetekben közöljük.⁶¹

A javaslatot Jankovich Béla kultuszminiszter mellett⁶² napirendi előadóként nem kisebb orátor terjesztette elő, mint Pekár Gyula.⁶³ „T. Képviselőház! E törvényjavaslat, melynek öt rövid paragrafusa Magyarország keleti vonatkozású történetének öt hosszú és küzdelmes századát zárja le a testvériség és lelki béke lélekemelőjegyében – e javaslat, mikor végre-valahára magyar szempontból is Treuga Dei-t statuál Kelet és Nyugat világnézete között, minden, messzeterjedő nagy jelentősége mellett sem hoz valami újat, valami vitatnivalót elméinknek, legfeljebb olyan valamit, ami megelégedést nyújt magyar érzelmeinknek. (Tetszés.) Három világrészen lakó 220 millió mohamedán vallású embertársunk vallásának receptiójáról van itt szó. De a magyar törvényhozás a javaslat tárgyalásának e pillanatában főként arra a nemes és vitéz török nemzetre gondol, (Úgy van!) amelyet a fegyvertestvériségen kívül még a turáni testvériség szoros szálai is fűznek hozzánk. (Helyeslés és éljenzés.) . . .”⁶⁴ Pekár ezután Gül-Baba sírjáról, Bosznia-Hercegovináról (arról, hogy ott az iszlám „főfelekezet”), a már említett 1912-es osztrák törvényről szólt, valamint azon lehetőségekről, amelyeket a magyar törvény a hazai muszlimok számára teremt.

Az ellenzék szónokája az 1877-ben Konstantinápolyban járt diákdelegáció egykori tagja, Barabás Béla volt.⁶⁵ Lényegében ugyanazt mondta el, mint a miniszter és Pekár, csak még nagyobb pátozzsal, hosszabban és részletesebben. A parlamenti teremben megelevenedett a történelem. A képviselők már-már azt hitték, hogy a XVI. és a XVII. században az országba a török alapvetően testvéri kapcsolatait ápolni járt. Előkerültek a bujdosó kurucok, a 48-as emigráns honvédek és politikusok, az aleppói „Iszkander pasa” azaz Bem, 1876–78 viharos eseményei (Barabás „fiatal éveinek gondtalan napjai”), a corvinák, Seffer László hírlapíró esete, aki két évet ült volna, mert megbírálta Albrecht főherceg egy törökellenes megjegyzését, a Fejedelem szent hamvai, a Szigetvárnál elesett nemeslelkű Szulejmán szultán emléke, Adakale, néhány élc a muszlim válási, házassági és örökösödési szokásokról, a budai türbe, Irányi Dániel és Thaly Kálmán szelleme, valamint Kossuth intelme: „Keletre magyar!” „Bár őszülő fejjel, de újra fiatalos lelkesedéssel . . . a régi idők kedves emlékeivel és gondolkozásával az én részemre nincs más hátra, mint a hármast: a pirosat, a fehéret, a zöldet meghajtom a török félhold előtt. Ezt a javaslatot szívesen elfogadom és azt mondom: 'Csok jasa!' (Éljenzés és taps a baloldalon)” – fejezte be a szónok. Szem nem maradhatott szárazon. A törvényt a Néppárt nevében egyedül Molnár János honatya nem szavazta meg, hozzászólásából sem egészen világos, miért.⁶⁶

Lássuk inkább a törvény jogkövetkezményeit és összefüggéseit a korábbi magyar törvényekkel, főképpen az 1895. évi, „a vallás szabad gyakorlásáról” szóló XLIII. tc.-el:

- Bár az 1895: XLIII: 7. §. 2. értelmében a majdan megalakuló muszlim vallásfelekezet jóváhagyás végett be kellett, hogy nyújtsa a vallás- és közoktatásügyi miniszternek „a hitéletre vonatkozó összes rendelkezéseket magában foglaló szervezeti szabályzatot”, az 1916: XVII: 2. §. ettől már előre is részben eltekintett.
- Az 1895: XLIII: 17. §. szerint a majdan megalakuló iszlám vallásfelekezetnek nem lehetett volna „egyházi feje vagy védura” külföldi hatóság vagy egyén, tehát a szultán, a „kalifa” sem. E tilalmat az 1916: XVII: 3. §. 1. bekezdése lényegében feloldotta.
- Az 1916: XVII: 3. §. 2. bekezdése az iszlámra nézve hatályon kívül helyezte az 1895: XLIII: 13. §. azon kitételét, amely szerint „lelkész és egyházközségi előljáró a felekezetnek csak oly tagja lehet, . . . aki képeztését Magyarországon nyerte”. Továbbra is érvényben maradt ugyanezen paragrafus előírása arra nézve, hogy az illetőnek magyar állampolgárnak kell lennie – ennek még lesz jelentősége.
- Az 1916: XVII: 4. §-ban „a fennálló törvények korlátain belül” kifejezés (az 1895: XLIII: 3. §-sal összhangban) eleve kizárta az iszlám büntető-, örökösödési és családjog alkalmazását Magyarországon.
- Az 1916: XVII: 4. §. értelmében a majdan megalakuló iszlám felekezetet megilleti az 1878. évi tc. 190. és 192. §-ban, az 1879: XL: 51–54. §§-ban és az 1895: XLIII: 9–10. §§-ban biztosított jogvédelem, illetve jogok. Alapítványt tehetnek javára, egyházi adót szedhet, fegyelmi eljárást indíthat tagjai ellen, iskolát és kiseddóvót létesíthet, korlátozott ingatlanszerzési képessége van, imaházat építhet stb.⁶⁷ A bevett felekezetek mindazonáltal jóval kiterjedtebb jogokat élveztek, mint a csupán „elismert” baptisták és a megalakulandó iszlám felekezet.⁶⁸
- Az 1916: XVII: 1. §. nem iszlám vallásfelekezetet ismert el (ilyen nem volt Magyarországon), hanem az iszlám vallást, és nem csupán a Bosznia-Hercegovinában honos hanafita irányzatot, mint az osztrák törvény. Az 5. §. mindazonáltal pro futuro rendelkezett a felekezet elismerésének mikéntjéről.

Bár alapvetően a török–magyar fegyverbarátság eszméje hívta életre a törvényt, és bár 1916-ban „a fővárosban állandóan mintegy 2000 mohamedán vallású hívő tartózkodik: bosnyák katonák, albán kézművesek és munkások s a Balkán különböző vidékeiről való iskolai tanulók”,⁶⁹ az iszlámot elismerő képviselők alighanem arra az eshetőségre is gondoltak, hogy döntésük a haza hasznára lesz, ha majd Bosznia-Hercegovinát hozzácsatolják – az Est szerint Leticia Jenő szarajevói szerb püspöknek is ez volt a titkos vágya!⁷⁰ Hogy ezt sokan mennyire komolyan gondolták, annak felismeréséhez elegendő fellapozni „A boszniai magyarok nagy képes naptárát az 1916. szökőévére”, amelyből árad a bosnyákok és a magyarok (valamint a törökök) megbonthatatlan barátsága. A gyakorta „szerbeknek” nevezett görögkeletiek mintha kevésbé lennének megbízhatóak mint a muszlimok (a Sabort is miattuk kellett volna felozlati 1915 februárjában), sőt, Battorych Kornél már egy magyarelleses ármányra, „Jugoszlávia tervére” is felhívja a figyelmet,⁷¹ 1918 nyarán mégis hosszú fejtegetés jelenik meg „A vasúti felségjog Boszniában és Hercegovinában” címmel,⁷² amely a két tartomány szuverenitásának kérdését boncolgatja, szigorúan a Monarchia keretein belül. A K. u. K. hadseregben harcoló – jobbára muszlim – bosnyák tisztek sem hajlandók kételkedni a győzelemben, ahhoz túlon túl elkötelezték magukat a császár oldalán. Az összeomláskor rá kell döbenniük, hogy a szerb Boszniában legfeljebb bitó várja őket, ami nem is egészen méltánytalan, ha csupán a fele igaz a Corović „feketekönyvében”⁷³ a Monarchia

DURICH HUSZEIN HILMI

BUDAI FÓMUFTI

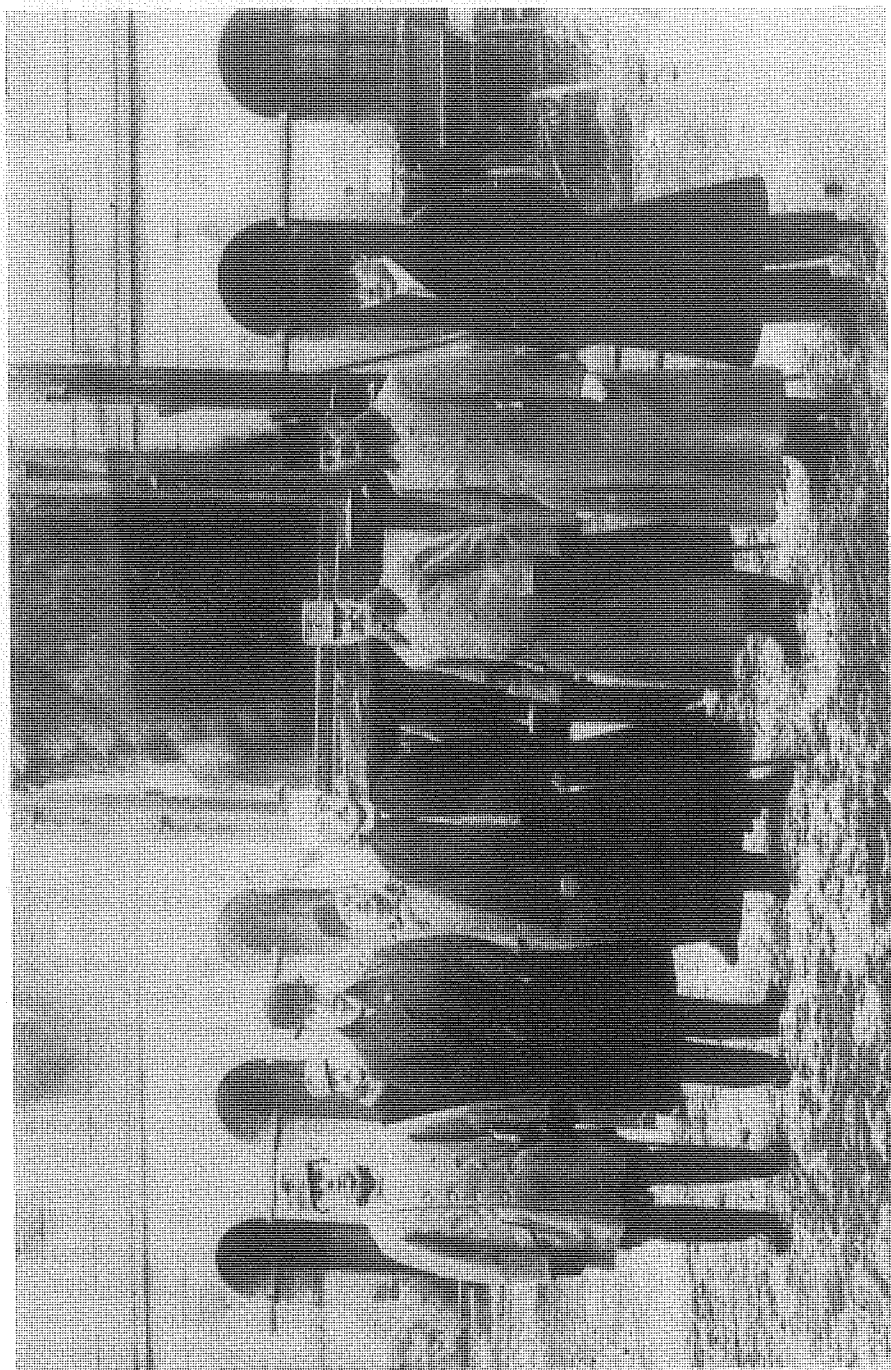
számlájára írt atrocitásoknak. Több földijével együtt így reked Bécsben egy harmincegy éves kapitány (1918 októberétől talán őrnagy?) „K. u. K. Militär-Imam, Leiter der Islamitischen Seelsorge in Wien”, Durics Huszein Hilmi, Durics Mahmud Aga, a Bosna Krupa-i polgármester jobb napokat látott fia. Talán eszébe jut, ha ismeri, a Kúnos Ignác gyűjtötte adakale-i népdal:

„Aman šimdi, zaman šimdi, Bosna bize haram šimdi”

„Óh, mostanság, jaj, mostanság, Bosznia tilos mostanság”⁷⁴

Durics 1919-ben elveszi Hindy-Szabó Elek testőrezredes leányát, a nálánál idősebb Idát,⁷⁵ s 1920 októberében Budapestre költöznék, mintegy beletörődve a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulásába és a vagyon elvesztésébe – Idának még van valamennyi pénze. Ekkor (tehát már Siófok és Orgovány után) csatlakozik, állítólag 85 bosnyák társával⁷⁶ Durics a Prónay-különítményhez: része van abban, hogy megmaradt nekünk Sopron. „Pali bácsi” – ahogyan nevezi – bordóselyem szalagos nyugatmagyarországi felkelő emlékérmét odatűzheti háborús kitüntetései mellé. A magyar állampolgárságot Durics 1927 februárjában szerzi meg, kecskeméti illetőséggel, ami különös, hiszen Budapesten lakik, a Molnár ucca 13. alatt. A dolgot ő maga magyarázza meg: „Jegyzőkönyv. Felvétellett Kecskeméten a város főjegyzői hivatalában 1926. március 2-án. Megjelent Durics Hussein Hilmy (sic)⁷⁷ budapesti lakos és előadja a következőket: Kecskemét városához intéztem kérelmet a községi kötelékbe való felvétel kilátásába helyezése iránt, azért, mert Budapesten, ahol lakom, óriás összeget kell mint illetéket ebben az ügyben kifizetni, amelyet, bár magamat el tudom tartani, megfizetni nem tudok. Kecskemét városát azért választottam ki, mert fiaival együtt harcoltam Nyugatmagyarországon és jóbarátaim közöttük vannak. Boszniában 1040 hold földem és házam van, de halálbüntetés várna, ha visszamennék. Ezért óhajtok magyar állampolgár lenni. Tisztelettel kérem kérelmem teljesítését. Jelenleg a Székesfővárosnál vagyok alkalmazásban mint javadalmiőr,⁷⁸ végleges állásba csak az állampolgárság elnyerése után mehetek kmf.”⁷⁹

Önéletrajzot is mellékel – ezt a Jegyzetekben kiegészítjük, illetve megjegyzésekkel látjuk el a pályafutásáról szóló másik két alapvető forrásra, egy 1932-ben Móricz Pál által vele készített interjúra⁸⁰ és 1941 novemberében nyomorgó özvegyének a Főméltóságú Asszonyhoz magasabb karácsonyi segély elnyerése végett intézett folyamodványára,⁸¹ valamint más sajtócikkekre és a Medriczky-dossziéra támaszkodva: „1887. november 11-én Boszniában⁸² születtem. Mohamedán, nős vagyok. A középiskolát (Darul Muallimin) kitűnő sikerrel, azután a Medresse főiskolát, valamint a cheriát iskolát⁸³ kitüntetéssel végeztem. Egyiptomban és Konstantinápolyban arab teológiai tanulmányokat folytattam.⁸⁴ 1910-ben keleti nyelvismereteimből kifolyólag, mint irattári igazgató a Bosznia országos múzeumba rendeltettem. 1914-ben mint katonai imám, katonai szolgálatra behívtak és 1914. év október havában a Monarchia összes mohamedán hitű katonáinak táborigyelmeztetését neveztettem ki.⁸⁵ E szolgálatban a háború alatt az összes hadszíntereken megfordultam, és Szerbiában meg is sebesültem.⁸⁶ 1920-ban Boszniában szerb részről kifejtett leírhatatlan terror következtében, mint mohamedán menekülni voltam kénytelen, s azóta Magyarországon tartózkodom. A szerb üldözés miatt, Boszniában fekvő 1040 holdnyi birtokomra vissza nem térhetek, a birtokot szerbek

A Török Birodalom dzsháhát hirdetett: fehér turóbanban
Abdul-Latif – a kép a budai várban készült 1914-ben

kezelik.⁸⁷ Előadom azt, hogy édesapámat⁸⁸ a szerbek gyilkolták meg, úgy hogy én hazámba vissza nem térhetek, itt Magyarországon akarok végérvényes elhelyezkedést keresni. Becsatomolom katonai kinevezésemről szóló okmányomat.”

Figyelemre méltó, hogy bár előkelő származású feleségének hárommillió korona hadikölcsöne lett volna,⁸⁹ a (kivált a más pénzével) nagyvonalú Durics altisztként vállal állást, és nem telik neki a budapesti illetékre. Hogyan lesz ebből az elszegényedett, anyanyaelvén kívül szabatosan csak törökül beszélő bosnyák emberből alig öt év leforgása alatt „budai nagymufti”, világotazó, aki megannyi uralkodóval, keleti fejedelemmel és politikussal parolázik,⁹⁰ aki élete utolsó évtizedében megszállott módjára folyvást egy álmot kerget, a Gül-Baba türbe oldalában magasodó mecsetét, a magyarországi iszlámét, az ő vezérlete alatt? Az ezt szolgáltni hivatott program nem tőle származik majd – Durics általában jobban tudott álmodni, mint reálisan gondolkodni –, hanem mentorától, Medriczky Andortól, akinek meghatározó szerepe lesz a harmincas évek magyarországi muszlim mozgalmainak kibontakozásában, igaz, sokan segítenek neki. Hogyan, milyen eszközökkel, milyen indítékkal, kikkel együtt és kiknek az ellenére teszik amit tesznek, miért nem sikerül végül elérniük nem is mindenben közös céljukat – erről lesz szó a továbbiakban.

Mielőtt azonban fél esztendőre elbúcsúznánk az Olvasótól, álljon itt „előzetesként” egy hosszabb részlet Durics Huszein Hilmi első nyilvános „szentbeszédéből”, amelyet 1931. augusztus 20-án olvas fel erős akcentussal a Hold ucca 19-ben az alig három hete megalakult Gül-Baba Magyar Mohamedán Egyházközség (bosnyák emigráns) tagjainak és nagy számban megjelent keresztény pártolóinak, mielőtt „katonásan ... négyes sorokban Budára vonulnak”⁹¹ a türbéhez, és miután „imát mondott a magyar hazáért és vitéz Horthy Miklós kormányzóért”: „Moszlimek! Díszes ünneplő közönség! ... Egy évezred előtt Allahnak, a Hatalmasnak és Könyörületesnek akarata egy nagyszerű fejedelmet ajándékozott a magyar fajnak: a bölcs Szent Istvánt, aki megalkotta a magyar államot, mely egy évezred viharait állotta, mert a nagy király államát az egy Istenre alapította. ... Ezt az országot, amelynek mi, magyar mohamedánok is tagjai vagyunk, nem kell félteni, amíg nem tér el az első bölcs királya hagyományaitól. Le fogjuk rázni az emberi rövidlátás és gonoszság által kovácsolt trianoni béklyókat is! Allah szabadságot és nem börtönt rendelt a magyar nemzetnek. Mi szláv anyanyelvű, de magyar érzésű, magyar muzulmánok is tagjai vagyunk az egykori ősi turán-iráni közös népcsaládnak, ezer évig ősi földünk Szent István koronájának díszé, ékessége volt, mi magyar hazánkat az utolsó lehelletünkig szeretjük s ha kell, mint azt a világháborúban megmutattuk, életünkkel és vérünkkel is meg fogjuk védeni. A Korán parancsolja az Isten és a Haza szeretetét s mi követjük Allah parancsait. Az élő, hatalmas, könyörületes egy igaz Isten hitét a sátán hordái fenyegetik, vallástalanná, Isten nélkülivé, erkölcssteenné, hazátlanná akarják tenni a népet, Isten helyett gépeket állítanak, az erkölcs helyett becstelenséget, felebaráti szeretet s különös megbecsülés helyett egyenletlenséget, becsület helyett sivár anyagi érdekeket hirdetnek, megbontják a családi élet hagyományait, gyermeket a szülők ellen lázítanak, megbontják a tekintély tiszteletét és fel akarják állítani a moszkvai dedzsel (Antikrisztus) országát. Lerombolnak mecseteket, templomokat, imaházakat,

iskolákat és az erkölcstelenségnek és istentagadásnak építenek oltárokot. Akár Keletről, akár Nyugatról jön ez a sátáni támadás, az izlám vétót kiált! Az Isten köré kell seregenünk, hogy megdöntsük a Seitán és segédhadai hatalmát s visszavezzük a népet az istenfélelem, tekintélytisztelet, becsület, hazaszeretet és irgalom útjára. Isten nélkül és Isten ellen nincs élet, nincs haladás, nincs boldogulás! Magyarország létérdeke, hogy a készülődő nagy harcban magához ölelje az izlámot, mert ha mindazok, akik hisznek az Istenben, összefognak, akkor Szent István birodalma nem múló jelenség lesz a történelemben, hanem újra ki fog terjedni a Kárpátok és az Adria között. Mi, magyar muzulmánok tisztelettel hajlunk meg Szent István, a magyar nemzet pejgambere (próféta) előtt s a magyar keresztény testvéreinkkel együtt énekeljük: Hol vagy István király, Téged magyar kíván, Gyászos öltözetben, Teelötted sírván! Ámen.”

Az épületes szónoklatot tartalmazó és a budapesti muszlim mozgalomra általában jellemző, irredenta és „turáni” hangon megírt cikk címe: „...és szólt újra Budán a müezzín szava!”⁹²

(Folytatása következik)

**Kurtán-Bajram a Gül-Baba türbénél a harmincas évek elején:
a budapesti bosnyákok birkát áldoznak. A háttérben az
azóta lebontott Wagner-kastély fala és ablakai**

JEGYZETEK

1 Köszönetemet fejezem ki Czeglédy Károly professzor úrnak a Kőrösi Csoma Társaság elnökének, amiért kutatásaimat támogatta. E témában első publikációm Párizsban, a Centre National des Recherches Scientifiques „La transmission du savoir dans le monde musulman périphérique” nevű közlönyének (Lettre d’information, Jeune équipe n° 420004) 1986. évi 6. számában jelent meg „Sur l’islam à Budapest” címmel.

2 Fővárosi Tanács Levéltára XIV: 24. A továbbiakban: M.

3 Korán 30: 39.

4 Róla itt alig lesz szó. Igen jól dokumentálta magát és nem sok kapcsolata volt a többi magyarországi muszlimmal.

5 A. Popovic, *Les musulmans de Hongrie dans la période post-ottomane. Studia islamica* 55, 1982, 171–186. Ld. lábjegyzeteit is!

6 Ch Eszlary, *La situation juridico-politique des musulmans*. . . IBLA, 1958, 363–387.

7 Czeglédy K., *Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről*. Névtudományi előadások: Nyelvtudományi Értekezések 70. sz., Bp., 1970, 254–259; Ugyanő adta ki Jerney J., *A magyarországi izmaelitákról* című művét 1971-ben. Az e témában publikáló fontosabb szerzők: Csinos Albin, Edelspacher Antal, Karácsonyi János, Kossányi Béla, Réthy László és Závodszy Levente.

8 Hegyi Klára szerint maradtak, csak ki-, illetve visszakereszteztek: *História* 5–6, 1983, 60–62.

9 A feltételezés Tardy Lajostól származik, akinek segítségéért köszönettel tartozom.

10 *Pallas Lexikon*. Bp., 1894, VIII, 365.

11 Némethy L., *Török mecsetek Budán*. Bp., 1878, 77. laptól.

12 L. Fekete, *Gül-Baba et le bektāšī derk’ah de Buda: Acta Orient. Hung.* IV, 1955, 1–18; felhívja a figyelmet Fischer A. K. (1898) és Podhariczky J. (1884) könyvére, valamint a *Vasárnapi Újságra*: 1855, 84., 1861, 268. és 278., 1862, 328., 1873, 417., 1874, 196. Ld. még: *Képes Világ* 1868, 368.

13 J. E. Esslemont, *Bahá’ u’ lláh és az új korszak*. Bp., Gergely, 1933, X–XI.; Hogy közben Vámbéry Ármin hosszú ideig a brit Foreign Office jól fizetett ügynöke is volt, az L. Alder–R. Dalby, *The Dervish of Windsor Castle* (London, Bachman and Turner, 1979) című izgalmas művéből derül ki. A kérdéses levél angol fordítását lásd ott a 484. lapon, a perzsa nyelvű eredetiről készült kópiát pedig a *The Bahá’i World* VIII. kötetének (Wilmette, Illinois, 1942) 66. lapján.

14 Alder – Dalby, *i. m.* 208–213, 264–267.

15 Tóth B., *Magyar ritkaságok*. Bp., 1899, 116–129; L. Draskóczy, *A Moslem shrine in Buda: The Muslim World* 25, 1935, 60–66.

16 Eszlary, *i. m.* 379.

17 Jó összefoglaló erről Tóth J., *Bosznia-Hercegovina* (a továbbiakban B–H.) *okkupálásának belpolitikai vonatkozásai*. Bp., 1971, Egyetemi Könyvtár Kézirattára, doktori értekezés. Népszerűbb írásk: Barabás B., *Emlékirataim*, Arad, 1929, 92–96 és Buza P. cikke: *Budapest* 5, 1982, 33–35.

18 *Egyetértés* 1878. 12. 4. Tóth J., *i. m.*, idéz még néhány akkoriban divatos rigmust: „Szól az ágyú, szól a puska, Esze nélkül fut a muszka / Félhold ragyog Plevna ormán, Éljen a hős, dicső osmán / Éljen a török!” vagy: „Nosza vondd ki ősi kardod, Muszka ellen kezd a harcot / Indulj délre csataterre, Törököknek segélyére!” stb.

19 Az Egyetértés „a reakció búzholdt légkörében felnevelkedett kozák hetmannak” nevezte Tisza Kálmánt.

20 Főként az 1839-es török reformkísérletekre gondoljunk itt, valamint az 1859. júliusi szefer-rendeletre, amely valamennyire korlátozni próbálta a bégek jogait és legalább elvben megszabni a kmetekéit. Ezt a bosnyák földesurak érthető ellenszenvvel fogadták, s a Porta által rájuk kirótt adóterheket rendre áthárították a keresztény parasztokra. Ez vezetett az 1875-ben Hercegovinában kitört felkeléshez, amellyel itt most nem foglalkozunk. — Ld. M. Ekmecić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*. Sarajevo, 1973. (1974-ben Grazban németül is megjelent); A. J.

Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, August and September 1875*. London, 1877; E. Arató, *Madjarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina 1875–1878*. In: *Medunarodni naučni skup povodom 100. godišnjice ustanaka...*, tom II., Sarajevo, 1972, 27–52.

21 A bosnyákokat nem kedvelő Horváth János keserűen jegyzi meg írása – *Keresztény és mohammedán bosnyák*. Klyn. a *Sopron-ból*, 1879, 48. – végén: „Te pedig szerencsétlen Ausztria–Magyarország ne házasodjál vagy ne szerezz, hanem civilizálj ha tudsz, mert ez a hivatásod, sőt miután belekezdted, kötelességed is.”

22 Az okkupáció előzményeiről és történetéről nemrégiben nagyon szép elemző munka jelent meg, amely sok egyéb mellett feldolgozza a *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch kk. Truppen im Jahre 1878*, Wien, 1879-t és a bécsi Kriegsarchivum más anyagait: Bencze L., *B–H. okkupációja 1878-ban*. Bp., 1987.

23 Egy másik korabeli rigmus Tóth József idézett művéből: „Boszniában van egy árok, Ott fekszenek a huszárok / Hetven magyar csonka teste kiált a magos egekre / Véres bosszúért.”

24 Gróf Andrássy Gyula három beszéde B. okkupációjáról: Bp., 1914.

25 Az okkupációt ellenző könyvek – Ejury Gy., *B. s H. okkupációja*. Pozsony, 1878; II-ik Kákai Aranyos, *Gróf Andrássy Gyula*. Bp., 1878; Asbóth J., *Udvartias levelek gróf Andrássy Gyulához*. Bp., 1878. – mellett mind inkább megjelentek olyan írások is, amelyek helyeselték, magyarozták: Volgai Uzubu, *Miért mentünk B.-ba és H.-ba?* Bp., 1879; Csuday J., *B. és H. története*. Bp., 1909; Dietrich I., *Bosznia. Jogvélemény*. Pécs, 1879; J. von Pauler, *Wie und wann kam Bosnien an Ungarn?* Wien, 1894; L. F. Hellenbach, *Die Occupation Bosniens und der Folgen*. Wien, 1878; *Bosnicarum res egy konzervatívtól*. Bp., 1880.

26 Vajda B., *A boszniai csaták*. Ujvidék, 1914; Ferenczy J., *B. felé*. Győr, 1896; Laky I., *Bakák B.-ban és egyéb történetek*. Bp., 1901; Kenedy G., *Lóporfüst*. Bp. 1904; *Magyar vér B.-ban*. Bp., 1928.

27 P. F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*. Seattle, University of Washington Press, 1963; R. F. C. Okey, *Cultural and political problems of the Austro–Hungarian Administration of Bosnia-Herzegovina 1878–1903*. Doktori disszertáció, Oxford, 1972. Lásd e két alapmű bibliográfiáját is.

28 Thallóczy néhány, közvetve témánkba vágó írása: *Bosnyák élet- s nemzedékrajzi tanulmányok*. Bp., 1909; *Kállay Béni mint történetíró*. Bp., 1908; *Turul* 1915, 1–17; v.ö. 33. jegyzet.

29 *Budapesti Szemle* 390, 1909, 358.

30 *Budapesti Szemle* 184, 1892, 122.

31 Landauer B., *A bosnyák kérdés*. Bp., 1906, 14.; Még élesebben fogalmaz a már idézett Horváth János, *i. m.* 4–6. lap: „A keresztény bosnyák sokat beszél, keveset dolgozik. . . . A mohamedán bosnyák keveset beszél és semmit sem dolgozik. . . A bosnyák bégek és ágák, ezen minden jog, kiváltság és birtok urai lesznek egy korcs nép, egy fattyúhajtás a népek családjában.”

32 Ld. erről Okey, *i. m.* 177. lap. – Kállay állítólag úgy kedvezett volna folyvást a muszlim földbirtokosoknak (a „volt patarénusoknak”, ahogyan nevezte őket), hogy közben azt remélte, katolizálnak. A görögkeletieket nem szerette, fel akart számolni B–H-ban az „Omladina-szellemet”.

33 M. N. (valószínűleg maga Kállay, Okey szerint – *i. m.* 176. lap – Thallóczy), *A mohammedánság helyzete B.-ban: Budapesti Szemle* 285, 1900, 399–481. – Ugyanebben az esztendőben Bécsben is megjelent *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien von einem Ungarn* címmel. Lásd ezzel kapcsolatban a boszniai muszlimok három hosszú című memorandumát a magyar Parlamenthez, az Országgyűlési Könyvtár B6. 4149, B6. 4778 és C4. 1375-ös jelzete alatt.

34 *Közgazdasági Szemle* 11, 1896. 759–765; *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1911, n° 2, 85–106, n° 3, 204–221; *Ügyvédek Lapja* 1917, n° 7, 2–3, n° 8, 4–5, n° 9, 2–3, n° 10, 3–5, n° 11, 2–3, n° 12, 3–4, n° 13, 2–3; *Politika* 2, 1917, 99–107; Krolopp A., *B–H. mezőgazdasági viszonyai*. Bp., 1904; M. Spaho, *A boszniai agrárkérdés*. Bp., MBHGK, 1912 (v. ö. 48. jegyzet); N. Jarak, *Poljoprivedna politika Austro–Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*. Sarajevo, 1956.

35 A magyar források jobbra így nevezik őket, B.-ban inkább „nizámije” törvényszékeknek hívták ezeket.

36 Lásd a 33. jegyzetet – M. N. cikkének 464–474. lapját, de a három „panaszirat” is tartalmaz erről adatokat. Idézzük újra Horváth Jánost (i. m. 25.): „Ami hiányzik a bosnyák nőnél egészség és észben, azt kárpótolja páratlan hűsége által.”

37 *Budapesti Szemle* 184, 1892, 121–130.

38 D. Vassiliévitch, *La Bosnie et l'Herzégovine*. Belgrad, Davidovitch, 1909; V. Skarić – O. Nuri-Hacić – N. Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*. Belgrad, 1937; Jarak, i. m.; K. Isović, *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906 godine*. Sarajevo, 1963.

39 *Budapesti Szemle* 285, 1900, 456.

40 N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1980. Lásd még: H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*. Sarajevo, 1968.

41 Pál A., *B–H. politikai szervezete*. Bp., 1913; Tonelli S., *Vázlatok B. és H. közgazdasági életéről, tanulmányúti jelentés*. Bp., 1909; Csige Varga A., *B. és H. közoktatásügye*. Bp., 1913; Eötvösvényi Nagy O., *Bosnyák földön*. Magyaróvár, 1911; *Budapesti Szemle* 378, 1908, 350–373, 383, 1908, 298–305., 384, 1908, 335–343.

42 Komlóssy F., *B. és H. története a legrégebb időkől napjainkig*. Nagyszombat, 1882; ifj. Gebé A., *Bosnyákország történelme (1102–1527)*. Ungvár, 1908; Széphalmi Gy., *B–H. története*. Békéscsaba, 1909; N. M., III. *Béla és a magyar birodalom*. Bp., 1907; Komlóssy F., *B. és H. jogviszonya Magyarországhoz a középkorban 1103–1528*. Bp., 1879; V. Klaić, *B. története*, Nagy-Becskerek, 1890; *Budapesti Szemle*, 389, 1909, 161–181.

43 A szerb álláspontot Vassiliévitch i. m. mellett alighanem inkább néhány későbbi írásból érdemes megismerni: V. Corović, *Historija Bosne*. Belgrad, 1940; A. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo, 1977; A. Benać – D. Sergejevski – D. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Zágráb – Sarajevo – Belgrad, 1955. Nem éppen osztrák-, illetve magyarbarát néhány francia szerző sem: Olivier, i. m.; P. Coquelle, *Histoire du Monténégro et de la Bosnie*. Paris, Leroux, 1895; V. de Saint-Aymour, *Les pays sud-slaves de l'Autriche–Hongrie*. Paris, 1883. Akad horvát – *Poviest Hrvatskih zemlja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1942. –, sőt román sovinszta írás is: I. Iașan, *Românii din Bosna și Hertegovina in trecut și prezent*. Arad, 1906.

44 Landauer, i. m.; Tihanyi L., *B–H-t érintő viszonyaink jogi természete*. Bp., 1911, Magyar Jogászegyleti Értekezések 23. füzet; Buza L., *B. és H. államjogi helyzete*. 1911, uo. 24. füzet; Királyfi A., *A bosnyák-h-i tartományi illetőség és következményei*. 1911, uo. 21. füzet; Nagy E., *Magyarország közjoga*. Bp., 1914, 453–456, 474.; *Budapesti Szemle* 1910, 402, 407–416, 403, 5–24.; *Jogállam* 6, 1909, 422–453, 1910, n° 4, 241–262, n° 5, 327–343, n° 6, 422–443.

45 *Magyar Rendeletek Tára*. Bp., 1910, 1–88, 1. 424/1910. M. E.

46 Eötvösvényi Nagy O., *La nouvelle constitution de la Bosnie et l'Herzégovine: Revue de Droit international et de législation comparée* XV, (Bruxelles), 1913. Lásd még a 44. jegyzetben említett három M. J. É.-füzetet és a 48. jegyzetben szereplő MBHGK-sorozatot.

47 Goldziher I., *Napló*. Bp., 1984, 341–342.

48 Az Országos Széchényi Könyvtár 17.430-as jelzettel kezdődő sorozatáról van szó, amelyből Spaho Mehmed írására már hivatkoztunk. Sajnos a sarajevói kiadású *Boszniai Hírek* és a Bécsben megjelent *Bosnischer Post* az OSZK-ban „ládázza van”, azaz hozzáférhetetlen. Lásd még: *B. és H. közigazgatása, a Cs. és Kir. közös pénzügyminiszter jelentése 1907–1910* (Országgyűlési Könyvtár B10/64); Strausz A., *B. és H. gazdasági és néprajzi leírása az iparosok részére*. Bp., Iparosok olvasótára, 1898, 6–7. szám; Günther F., *B. Szávamellékén*. Zombor, 1910; Baumgarten N., *B–H. igazságügyi törvénytára*. I. kötet, Kereskedelmi és ipari törvények, Bp., 1913.

49 *B. és H. 1910. évi október hó 10-i népszámlálása*. Sarajevó, 1912; I. Balić, *Der bosnisch-herzegowinische Islam*. In: *Der Islam*. Wien, 1968, 121. adatai szerint csak 606.303 fő.

50 Az iszlám jogállásának szabályozása Magyarországon, az MBHGK felterjesztése a kormányhoz. Bp., 1913, 6. – A valóságban Adakale csupán rövid ideig és névleg tartozott Krassó–Szörény vármegyéhez. A törökök visszakapták. – *Képviselőházi Napló*, XXVIII., 208., 1916, 1, 13.

51 *Világ* 1913, 4, 12, 6; *Budapesti Napló* 2, 1937, 86–88; *Revue du monde musulman* 12, 1910, 694; Medriczky szerint 1910-ben érkezett volna: *Magyar Weekend Ujság* 1932, 6, 5, 1: Goldziher is megemlékezik Abdul-Latífról: *i. m.* 363.

52 A magyar tisztelgő delegációk szinte egymást követték Szarajevóban. 1909-ben az egyiket a városépítő Bárczy István vezette. Neki is lesz még szerepe történetünkben.

53 Lásd az akkori magyar sajtót, főként a *Budapest*, a *Magyarország*, a *Pesti Hírlap* és a *Budapesti Hírlap* című lapokat.

54 Roncsik J., *Gróf Széchenyi Ödön*. Debrecen, 1938.

55 Barabás, *i. m.*, 97; lásd még: *Budapest* 1914, 12, 3, 5; *Budapesti Hírlap* 1914, 12, 21, 4.

56 A beszédet ezzel a címmel nyomták ki a Fővárosi Tanács házinyomdájában, még 1914-ben. – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B726/14.

57 148.207/1914–XI. számú határozat. – *Fővárosi Közlöny* 1916, 4, 14, 730.

58 *Budapesti Napló* 2, 1937, 86–88; lásd még: Lendl A., *Jövőbetekintés*. Bp., 1917, 62–63.

59 *Magyarország* 1916, 1, 1, 5–6; *A Hét* 1916, 1, 16, 37–38.

60 A törvény sajtóját lásd a *Pesti Hírlap*, a *Budapesti Hírlap*, a *Magyar Hírlap*, a *Magyarország*, *Az Est*, a *Friss Ujság* és a *Budapest* 1916. január 13-i és 14-i számaiban.

61 „XVII. törvénycikk az iszlám vallás elismeréséről. . . 1. §. Az iszlám-vallás törvényesen elismert vallásnak nyilvánítottatik. 2. §. A mohammedán vallást követők vallásfelekezetté alakulásához a hitelvi, az erkölcsi tanokra, az istentiszteletre és egyéb vallási szertartásra vonatkozó szabályok bemutatása nem szükséges és azok a hitéletre vonatkozó többi rendelkezéseket magában foglaló szervezeti szabályzat jóváhagyásakor nem esnek vizsgálat alá. 3. §. A mohammedán vallásfelekezet magyarországi szervezete, a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyásával, összefüggésbe hozható a mohammedán vallást követőknek Boszniában és Hercegovinában fennálló törvényes szervezetével / Lelkész és egyházközségi előljáró, vagy a felsőbb egyházszervezeti képviselő tagja, a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyásával, a felekezetnek oly tagja is lehet, akinek képzése a Boszniában és Hercegovinában ily állásra megkívánt képzésnek felel meg. Ugyanígy lelkészek már az első hitközség megalakulása előtt is alkalmazhatók, ha számukra állásukhoz mért megélhetés biztosítottatik. 4. §. Az iszlám-vallás gyakorlása, valamint hitelvei, tanai és egyéb intézményei a fennálló törvények korlátain belül a törvényesen elismert vallást illető jogvédelemben részesülnek. / A mohammedán vallásfelekezetre egyekben a törvényesen elismert vallásfelekezetekre vonatkozó jogszabályok irányadók. Az esetleg szükséges további eltéréseket a minisztérium rendelettel állapítja meg. 5. §. Ez a törvény a kihirdetés napján lép életbe s azt a vallás- és közoktatásügyi miniszter, a belügyminiszter és az igazságügyminiszter hajtja végre.” – A törvényt 1916. március 30-án hirdették ki, az Országos Törvénytár 9, 1916-os számában.

62 *Képviselőházi Irományok* 52, 3–8, 1219. szám.

63 Lásd Pekár cikkét is: *Kütlügy–Hadügy* 1916, 1, 16, 4,

64 *Képviselőházi Napló* XXVIII, 173, 1916, 1, 12; lásd még: *Képviselőházi Irományok* 52, 118–122, 1243. szám, a Közoktatásügyi Bizottság jelentése.

65 *Képviselőházi Napló* XXVIII, 205–211, 1916, 1, 13; lásd még: Barabás, *i. m.*, 98–99.

66 *Képviselőházi Napló* XXVIII, 204–205, 1916, 1, 13.

67 Részletesebben lásd: Medriczky A., *A budapesti magyar mohamedán egyházközség megalakulásának jogi előzményei: Városi Szemle* 1, 1934, 101–124, cf. 105.

68 A különbségről lásd: Csizmadia A., *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Budapest, 1966, 90–91. – Az 1947: XXXIII. tc. azóta megszüntette ezt az egykori elismert felekezetek számára hátrányos megkülönböztetést, s az 1895: XLIII. tc.-ből csupán a 7., a 8. és a 18. §§-t tartotta meg, a többi hatályon kívül helyezte. Az 1916: XVII. tc. természetesen ma is hatályos.

69 *Fővárosi Közlöny* 1916, 4, 14, 730.

70 *Az Est* 1917, 10, 27, 5,

71 *Uj Nemzedék* 48–49, 1917, 741–746.

72 *Jogállam* 1918, 5–6. füzet, 360–404.

- 73 V. Corović, *Crna knjiga*. Belgrad–Sarajevo, 1920.
- 74 *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* XIX/7., Bp., 1906, 291.
- 75 Állítólag Berzeviczy Albert közeli rokona lett volna. – M: 53; *Magyarság* 1931, 8, 9, 8.
- 76 M: 258.
- 77 Nevét a harmincas években „sz”-szel és „i”-vel írta.
- 78 Ez egyezik az Eszlary már idézett írásában – a 386. lapon – foglaltakkal. Eszlary azt állítja, hogy ő szerezte neki az altisztii állást.
- 79 Bács-Kiskun megyei Levéltár, 1910/a 10540/1927. – Az alábbi önéletrajz jelzete ugyanez.
- 80 *Budai Napló* 1932, 2, 24, 1.
- 81 M: 257–260. – Lásd még: M: 68–69.
- 82 Bosna Krupában.
- 83 A Gázi Husrev Bejről elnevezett szarajevói medresze. Nem egészen világos, hogy mi pontosan e šari‘a-iskola. A *Budai Napló* 1931, 10, 6, 1. szerint Durics olyan okmányokat mutatott be, hogy „lelkési képzéséhez. . . kétség nem fér”. „Igazolta ... azt a tényt is, hogy a szarajevói moszlim teológiai fakultáson tanár volt.” (!)
- 84 Érthetetlen, hogy Durics miért nem mondta ezt később, amikor talán haszna lett volna belőle, s miért írta ide 1926-ban, ha esetleg nem volt igaz.
- 85 Ez alig hihető, bár az M: 53 valami hasonlót említ, igaz, nem 1914 októberétől számítva. Ugyancsak itt állítja Medriczky, hogy Csausevics Dzsemáluddin, a később emigrációba kényszerült szarajevói reisz ul-ulamá Durics nagybátyja lett volna!
- 86 1915-ben sebesült meg Uvácnál, tüdejét és bal térdét érte lövés. 1916-ban a galíciai fronton lett volna imám, majd különféle bécsi katonai akadémiákon teljesített szolgálatot. – M: 258; *Budai Napló* 1932, 2, 24, 1.
- 87 Özvegy Duricsné szerint a birtokot tízmillió dínárra értékelték és magát Huszein Hilmit is halálra ítélték távollétében. – M: 258.
- 88 Apja, a polgármester, ekkor hetvenöt éves volt. – M: 258.
- 89 M: 257.
- 90 Szemben azzal, amit Eszlary állít – *i. m.*, 386. – attól azért Durics igen távol állt, hogy a Felsőház tagja legyen.
- 91 *Magyarság* 1931, 8, 22, 6,
- 92 *Budai napló* 1931, 8, 25, 1.

Schütz Ödön

Örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es „nagy sürgün”, örmény források alapján

Általában a szeldzsuk betörést és a tatárjárást szoktuk azon késő középkori sorsfordulóknak tartani, amelyek az örmény etnikumot a legsúlyosabban megtizedelte. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a 16–17. század fordulójának és az 1580–1630-as éveknek háborús eseményei mind az örmény anyaországban, mind a régi Armenia Minor területén élő örmények jelentős részének pusztulását, elhurcolását és elmenekülését eredményezték.

A szeldzsuk betörés óta a kelet-anatóliai térség peremére húzódott örmény lakosságot a 16. században szüntelenül folyó oszmán–perzsa háborúk, a századforduló dzseláli felkelései, a hadicselekmények nyomában fellépő éhínség, és az 1604-ben Abbasz sah által az Ararát síkságról és a Van tó térségéből való elhurcolása a töredék részére csökkentette.¹

Az örmény etnikum fennmaradásának legfontosabb kérdése az volt, hogy a körülvevő mohamedán tengerben e töredékrész hogyan tudja megtartani az etnikum leglényegesebb kellékeit: nyelvét, vallását és nemzeti tudatát.

Vizsgálatunk célja választ találni a legtöbbet vitatott kérdések egyes részleteire, hogy az oszmán–perzsa háborúk során, Abbasz sah trónralépése idején, a 17. század fordulóján a közel-keleti térségben kibontakozott és eredetileg forradalminak indult dzseláli mozgalmak, majd harmarosán rablóbandákra töredezett csoportok pusztításai, a lakosság 1604-ben Abbasz sah által Perzsiába való hurcolása mennyiben képezték az örmény lakosság pusztulásának és elvándorlásának hátterét.²

Az Oszmán Birodalomban az egy évszázada két fronton, nyugaton Magyarországon, keleten Perzsiával folyó hadviselés okozta kimerültség a katonai rendszer meglazulását vontta maga után. Mindezt betetőzte az oszmán udvarban az ármányoktól terhes hárem-diplomácia, ahol felváltva hol a devsirme-erők, hol a szpáhik kerültek felül, teljes fejetlenségbe taszítva az oszmán bel- és külpolitikát. Ennek a korszaknak szülöttei a Kelet-Anatóliában kirobbant dzseláli felkelések.

Ha a nyugati ellenséges hatalmi csoportok nem tették volna lehetetlenné az osztrák–magyar fronton egy nagyarányú offenzíva kibontakozását az oszmán erők ellen a 15-éves háború idején – mely 1594–1603-ig tartott és a zsitvatoroki békével végződött³ – az osztrák–magyar és egyidejűleg a perzsa fronton való hadviselés egy évszázaddal megrövidíthette volna a magyarországi és esetleg a balkáni hódoltság időtartamát. Egy ilyen kimenetel pozitív eredménnyel járt volna az Oszmán Birodalomra is, megrövidítette volna Európa „beteg emeberé”⁴-nek évszázadokig tartó hanyatlását, és már akkortól kezdve egy többé-kevésbé egynemzetiségű, egynyelvű állam felépítésére használhatta volna fel hódító háborúiban elherdált erőforrásait.

Az oszmán katonai rendszer meglazulása a magyarországi fronton a 15-éves háborúval vette kezdetét. A mozgósítás ellenére a szpáhik jelentős része otthon maradt kisázsiai birtokán, sokan az útról fordultak vissza, sokan dezertáltak.⁵

Csigalogli [Csigalazáde] Szinán pasa az 1596-ban török győzelemmel zárult mezőkeresztesi csata után általános szemlélet, hadrendszámlálást rendelt el, és szigorú intézkedéseket hozott. A csatarendből hiányzó, vagy dezertált kb. 30 000 szpáhit egyszerűen töröltette a timár-defterekből, ami azt jelentette, hogy ezek a szpáhik elvesztették katonai ellátmányukat, és ezen kívül timár-birtokukat is. A szökött és kizárt katonák és különböző rangú tisztek száma vagy 50 000-re rúgott.⁶ A kis- és középbirtokos rangjuktól megfosztott tiszteknek és a dezertált közkatonáknak (*firarî*) más választásuk alig maradt, minthogy lázadó csoportokat alakítsanak, vagy csatlakozzanak a dzseláli felkelőkhöz.⁷

E mozgalmak megítélésében a történészek részéről két ellentétes értékelés alakult ki. Ami az általunk tárgyalt félszázad mozgalmait illeti: voltak olyan történészek, akik a kezdetben haladónak indult mozgalom értékelését a későbbi szabadcsapatokra bomlott rablóvállalkozásokra is kiterjesztették.

A dzseláli mozgalmak fő mozgási tereumán, Kelet-Anatólia nagyrészen, jelentős örmény lakosság is élt, ezért fontos az örmény történettudomány értékelésének megismerése. Egyik könyvében M. Zulalján igyekezett átfogó képet adni az 1590–1628 közötti dzseláli mozgalmakról. E félszázad mozgalmait három korszakra bontotta: 1. 1598–1608-as évek, kis timár-birtokosok (Kara-Jazidzi, Deli Haszán stb.) által vezetett mozgalmak; 2. 1608–1610: Kelet-Anatólia, Szíria, Libanon és Mezopotámia területén főleg nemzeti kisebbségek (szíriaiak, libanoniak, kurdok) között kitört felkelések; 3. 1603–1627: Abaza pasa felkelése.⁸

Persze így összevonva az a benyomás támadhatott, hogy a szerző a mozgalmakat egy egységként kezeli. Mindenesetre a tények valósághű feltárásából kitűnik, hogy az egy közös névvel nevezett, de sokszor az egy-egy tartomány feletti hatalmat kezükbe keríteni akaró, egyben a népet nyúzó pasák és ál-pasák uralma, még kevésbé a lakosságot pusztító rablóvállalkozások nem nevezhetők haladó mozgalmaknak.

A dzselálik különböző társadalmi osztályokból kerültek ki, és így céljaik eltérőek voltak. Részt vettek bennük szegény-parasztok, nomádok, mindenféle deklasszált elemek, katonaszökevények, kis és nagy feudálisok is.

A. S. Tveritínova, aki figyelmét a Kara-Jazidzi vezette felkelésre, mint típus-mozgalomra összpontosította, a mozgalom megítélésében azt tartotta döntőnek, hogy mely társadalmi réteg alkotta a dzseláli csapatok zömét. Szerinte a Kara Jazidzi felkelésben a földjüket elhagyni kényszerült parasztok (*çiftbozan*) voltak túlsúlyban, és ezért a mozgalmat „parasztmozgalom”-nak minősítette.⁹

Joggal vetette ezzel szembe V. Hakobján, hogyha egy ilyen parasztmozgalom részben parasztokból állott is, de ezek osztálynélkülivé vált elemekkel keveredtek, a vezetés pedig az oszmán hadseregből szökött katonák és feudálisok kezében volt, akkor parasztmozgalomnak nem nevezhető.¹⁰ Rezüméjében M. Zulalján is úgy nyilatkozik, hogy a teljesen különböző indíttatású és célkitűzésű mozgalmaknak mindenesetre közös vonása volt, hogy „idegen volt tőlük a mozgalomban részt vevő rájuk érdekeinek védelme”¹¹

Mind a dzseláli csapatok összetétele, mind vezetőjének eredete, a mozgalom vonalvezetése, tevékenysége és konklúziója szempontjából egyaránt tanulságos a forrásokból eléggé ismert Kara Jazidzi felkelés. Vezetője származásának, a helyi katonai szervezetben kapott, ill. magának adományozott rangjának megítélésében

igencsak eltérnek a vélemények. Kara Cselebizáde és mások szerint valamilyen tisztétől és javadalmától megfosztott tiszt lett volna. Kátib Cselebi szerint szegbán parancsnok; Arakel Tavrizseci szerint mint tüfenkcsi szolgált különböző szandzsákbégeknel. Pecsevi és mások szerint kajmakám volt a szivaszi szandzsákban.¹² E változatos rangmeghatározások tükrözik a pályafutása során a szerdártól nyert, illetve magának adományozott rangokat, címeket.

Mindenestre pályafutása az e félszázadbeli dzseláli vezérek egyik jellemző típusának tekinthető. 36 000 főnyi seregével bevette magát Urfa (Edessa) várába, áruló módon kiadta Hüszein pasát a szerdárnak, színleg a szultán hűségére tért, mire Amászia szandzsákbéggjévé nevezték ki, majd a törvénytelenül beszédett adók miatt Csorumba helyezték át.¹³ Felkelésének, lázadásának igazi arca akkor mutatkozott meg, mikor az ellene küldött Ibrahim pasa felett Kajszeri mellett győzelmet aratott. Ekkor már érezte, hogy a vidék urának tekintheti magát és ezek után szultáni ediktumokat (*kaysariyye hükm-i şerif*) adott ki.¹⁴ Végül is Haszán pasától vereséget szenvedett, és maradék csapataival a Fekete-tenger melléki hegyekbe vette be magát, ahol (feltehetőleg) csatlósai megölték (1602).

Kara Jazidzi pályafutásának fő jellemvonása az 1599 után egymás után uralma alá vont városok: Urfa, Amászia, Csorum, Kajszeri városok kirablása és a vidék feldúlása. Amikor 1601. évi veresége után Szivasz (Sebastia) felé vonult, végigpusztította a falvakat, Szivaszban szörnyű pusztítást végzett, hordái vagy 2 000 lakost legyilkoltak: örményt, törököt (*horom*) egyaránt, majd a várost felgyújtatta.¹⁵ Hasonló sötét színekkel emlékezett meg e szomorú eseményről Daranalci és sokan mások; a tokati Jakob pap kolofonjában úgy jellemzi e barbár mészárlást, hogy Kara Jazidzi „súlyosabb pusztítást vitt véghez, mint Timur lenk”.¹⁶ Öcse, Deli Haszán is végigperzselt a vidéket, feldúlta Tokat városát. Jeremiádokban emlékeznek meg e szörnyűségekről a Tokatból a Krímbe vagy lengyel földre menekült pap-költők.¹⁷

Kara Jazidzi halálával (1602) és Deli Haszán kivégzésével (1605) sem szűnt meg e csoport tevékenysége, hanem 3000–12 000 fős csapatokra tagolódott, és külön parancsnokok vezetése alatt dülta az országot.¹⁸ Sahverdi – Deli Haszán alvezére – Nyugat-Anatólia felé tartott, Karakas, Tavit, Jularkiszti különvált. Hosszú azoknak a dzseláli parancsnokoknak a sora, akik az amúgy is tönkrement vidéket tovább pusztították, csapataikkal felélték. Arakel Tavrizseci is hosszasan sorolja őket: Kosza Szafar, Indzsahan, Tavul, Jola-Szigmaz, Tangri-Tanimaz, Gokapahan-Csiplak, Kara-Szaad, Agadzsan stb.¹⁹

Jeremia Cselebi Kömürdzsiján az oszmánok történetéről írt verses krónikájában sorban citálja a dzseláli vezetőket, akiknek már neve is elárulja rablóvezér mivoltukat: *Keszekesz* ('Üsd-vágd'), *Kör Ghaja* ('Vak Szikla'), *Abu-Hancser* ('Handzsár-apa'), *Topuzi büjük* ('Nagy-buzogányú'), *Sziki-böjük* ('Nagytestű'), *Ghara-Szahat* ('Végítélet').²⁰

Arakel Tavrizseci részletesen megemlékezik a dzselálik embertelen garázdálkodásáról az Ararát vidéken abból a korszakból is, amikor Szinán pasa elől Abbasz sah 1603-ban visszavonult. Szinán előnyomulásakor útközben csatlakoztak hozzá dzselálik, mivel amnesztiát ígért nekik; sokan viszont a megtorlástól való félelmükben a sahhoz szöktek át.²¹

A helyszínen levő dzseláli csapatparancsnokok Jerevának Abbasz részéről való

elfoglalása előtt kiskirályként garázdálkodtak az Ararát medencében.²² Topal Osman pasa Karbiban ütötte fel tanyáját, és onnan küldte szét hordája embereit élelmet, takarmányt rekvirálni. Ezek embertelen kínzásokat követtek el: a parasztokat lábuknál fogva felakasztották, hogy elárulják, hová dugták el maradék gabonájukat. De nemcsak élelemért gyötörték a lakosságot; Hovhannavank egyetlen helyszínen maradt, beteg szerzetesét halálra kínozták, hogy megmondja nekik a templomi kiegészítések rejtékelyét.²³ Hasonló módszerekkel gyötörték a népet mindenfelé.²⁴

A dzselálik 1591 és 1605 között elkövetett rémtetteinek hosszú sorát mondta el a *Kanonagirk* kolofonjában és 532 soros jeremiádjában Azaria Szaszneci. Ő egyike a leghitelesebb kortársaknak, hiszen szaszuni falujában családjá a dzselálik áldozata lett. Ő maga is kezükbe került, és csak néhány év múlva sikerült szabadulnia tőlük.²⁵

Ha a félszázad dzseláli felkeléseiről értékelést akarunk adni, akkor elsősorban azt kell számbavennünk, hogy mi volt célkitűzésük, ezt hangsúlyozza az új irodalomban különösen V. Hakobján.²⁶

Mivel a dzseláli csapatok összetétele igen heterogén volt, részleteiben kell e kérdést vizsgálnunk. Először is vegyük szemügyre vezetőiket. Ezek a társadalmi ranglétra különböző fokairól származtak. A felső réteg csak kevéssé volt közöttük képviselve: egyedül talán csak Abaza erzerumi pasa volna idesorolható, aki eredetileg is magasabb posztokat töltött be a szultáni hadseregben, ill. a katonai közigazgatásban. Felkelésének – a szultáni lojalitás szemszögéből – mondhatni pozitív indító rugója volt: Oszmán szultán meggyilkolását akarta megbosszulni a janicsárokon,²⁷ amiben az évtizedek óta forrongó szpáhi – devsirme ellentét is kifejezésre jutott.

A többi dzseláli megmozdulásban nem tapasztalhattunk semmiféle saját értelmezésben pozitívnak nevezhető szándékot. A vezetők: Kara Jazidzsi, Deli Haszán, 1608–9-ben pedig Dzsanzpolad pasa és Kalender-ogli²⁸ voltak kisebb-magasabb rangú, katonai szervezőképességgel bíró katonai vezetők, céljuk azonban egyáltalán nem az volt, hogy a szultáni hatalmat megdöntsék, vagy szembeszálljanak vele. Sőt még az sem mondható el róluk, hogy a szultáni udvarban felváltva felülkerekedő mozgató erők, a devsirme vagy a szpáhi párt emberei lettek volna; egyik vagy másik párt érdekeit képviselték volna. De még kevésbé a nép érdekeinek védelme készítette őket lázadásra. A többnyire tisztázatlan eredetű, önkinevezett pasák vagy bégek egyetlen célja az volt, hogy maguknak egy-egy tartományban (vilájetben, náhijében) kiskirályságot hasítsanak ki. Erre törekedett Kara Jazidzsi, Deli Haszán, Dzsanzpolad, majd Dzsanzpolad-ogli, vagy Kalender-ogli is. De amint az ellenük küldött szandzsákbégtől vereséget szenvedtek, késznek mutatkoztak, hogy elfogadják a szultán szolgálatában valamely közigazgatási egység igazgatását, vagy átálltak a sah táborába.

A többi kisebb csapat összeverődése még kevésbé nevezhető felkelésnek: akár Kara Jazidzsi, vagy Deli Haszán csapataiból létrejött töredékek, mind a Kelet-Anatóliában szerte garázdálkodó 2, 3, 4, 6000-es létszámú,²⁹ vagy néhány száz legényből összeállt horda vezetői is inkább rablóvezérnek nevezhetők. Hogy mennyire a zsákmány volt a főszempontjuk, azt mutatja, hogy pl. Deli Haszán alvezérei el sem fogadták a nekik felajánlott katonai igazgatási posztot, Zululján véleménye szerint azért, mert a Szivaszban és Tokatban ejtett zsákmány további fosztogató kalandokra serkentette őket.³⁰

Többnyire nehéz megmondani, hogy a rablásnál a vezető, vagy a horda *levendjeinek* szándékai voltak-e a döntők. Mindenesetre a csapatok zömét alkotó *levendek* gyakran lehettek hangadók, mert gazdag zsákmány nélkül nem voltak hajlandók követni a vezért. Így aligha jellemző a mozgalmakra, hogy esetenként a lakosság más-más rétegeinek szándékait, céljait fejezték ki, és osztályharc jellegét viselték volna.³¹ A szedett-vedett népség csak ímmel-ámmal harcolt a reguláris sereg ellen, egyrészt mivel a katonai elemek, főleg az alacsonyabb rangú altisztek éppen a hadviselés elől szöktek meg a seregből, a csatlakozott parasztság aligha volt megfelelő harcra kész elem; a *levendek* pedig a védtelen lakosság fosztogatására vállalkoztak és nem a reguláris katonaság elleni csatározásra.

Szóba kerültek a dzseláli mozgalmak, mint nemzetiségi csoportok felkelései egy adott időszakban. Zululján az 1608–1610 között fellángolt felkeléseket a mozgalmat irányító, ill. részben az abban részt vevő elemek népi hovatartozása alapján nemzetiségi mozgalmakként foglalja össze.³²

Kétségtelen, hogy az Oszmán Birodalom keleti vilajeteiben sokféle nemzetiség élt, de a felkelők összetételében ezek nem határozhatók meg pontosan. Szembeszökő a kurd vezérek, parancsnokok jelenléte, de szereplésük nem szorítkozik a megadott korszakra. A nomád, helyhez nem kötődő, az ilyen életmódhoz nehezen alkalmazkodó, harcias népből már 1608 előtt is gyakran alakítottak dzseláli rabló csapatokat, akik a vidékek rémei voltak: Gizir-ogli (1591), Mahmud (1595), Ghaja Csaghu-ogli (1608)³³ és még sokan mások. Az 1608-ban egész Anatóliát végigpusztító Dzsanzpolad-ogli maga is kurd volt. Az 1603-ban a sah hűségére állt kurd törzsfőkről (Gázi-han, Ulama-ogli, Hajbat-bek) fentebb szölvünk.³⁴

Magának a vezérnek a hovatartozása azonban nem avatja nemzeti (nemzetiségi) mozgalommá a felkelést, és lényegében ez egyáltalán nem volt döntő az illető felkelés szempontjából.³⁵ A források alighanem azért emlegetik a vezér (ill. a csapat) kurd mivoltát, mert harcias nomád jellegük élesen elválasztotta őket a többi szedentér lakosságtól.³⁶ Ami az áldozatok nemzeti hovatartozását illeti, itt sem történt különbségtétel: keresztényt, mohamedánt egyaránt irtottak.

Mindenesetre tekintetbe kell vennünk, hogy erre az időre a török uralom alatt álló Kelet-Anatólia területén túlnyomóvá vált a kurd elem, akik részben a perzsa előnyomulás révén elnéptelenedett vidékekre tódultak be, vagy szántsándékkal telepítették be őket, mint harcias elemet, akik viszont nem annyira a központi szultáni hatalomra jelentettek veszélyt, hanem főleg a helyi lakosságra.³⁷

A dzseláli felkelések ezen 1608–1610-es korszaka az örménylakta vidékek lakosságára a végső csapást jelentette, hiszen ekkorra a századeleji háborús, dzseláli pusztítások után megmaradt lakosság nagyrészt már elvitte az éhínség; aki pedig tudott, az elmenekült messzi vidékekre.

Az örmény krónikák, jeremiádok híven tükrözik a dzseláli mozgalmak igazi képét: a dzselálik „elpusztították, tönkretették az egész vidéket Konstantinápolytól Jereván városáig, Bagdadtól Demir-kapuiig (Derbend), a Fehér (Földközi) tengertől a Fekete tengerig.”³⁸

Az egy évszázada dúló perzsa–oszmán háborúk, a dzselálik pusztító tevékenysége, az ellenük indított központi akciók mind vészes következményekkel jártak

Kelet-Anatólia lakosságára: „Az örmények szétszóródtak, mindenki menekült, amerre látott, hogy olyan helyet keressen magának, ahol megmenekülhet, átélheti (a vést). Volt, aki Ruméliába, volt, aki Bogdánba (Moldva), volt, aki Lengyelországba, volt, aki Kaffába, volt, aki a Pontusz partjára.”³⁹

Hasonlóan szól a tokati menekülők útjáról Jakob Tokateci: „idegen országokba menekültek, Fregisztánba (nyugatra) és Perzsiába.”⁴⁰ Sztepanosz Tokateci így ír erről: „Sokan Isztambulba mentek, sokan Burszába, Edirnébe, a frankok országába (nyugati országokba), Bogdánba (Moldvába) és Lengyelországba.”⁴¹

Kamakhból, Erzindzsán környékéről nagy tömegek vándoroltak Isztambulba, Rodostóba.⁴² Darananci pap a Krímben 1605-ben széltében, minden nagyvárosban találkozott újonnan odakerült örményekkel a régebbi örmény településeken.⁴³ Mikor pedig Kaffából Isztambulba érkezett, ott találta Erzerumnak és környékének örmény lakosságát, akik akkor már két éve éltek ott.⁴⁴

Ilyen menekültekkel találkozott 1608–1613-ban anatóliai útja során Isztambulban és Nyugat-Anatóliában Szimeon Lehaci pap: „Isztambulban Galatában, Szkutariban több mint 40 000 ilyen menekült család élt.”⁴⁵

A dzselálik elől menekült tízezrek sorából került 1602-ben a Krímbe Abraham Pahlavunenc, akinek unokái őseik emlékezetére 1690-ben a később *Neszvítai Krónika* elnevezés alatt ismertté vált terjedelmes kolofont írták, amely a Krímbe menekült örmények történetét tartalmazza.⁴⁶

A menekültek lélekszámának növekedésére a Krímben nincs közvetlen számszerű adatunk, mindenesetre szemléletesen tanúsítja e föltöltődési folyamatot a Krímben másolt kódexek számának emelkedése. Míg az előző, 16. századból mindössze 10 kódex maradt ránk, addig a 17. századból 103.⁴⁷

A Van tó mellékéről a menekülők egy része kelet felé vette útját. Egy artameti pap kolofonjában leírja, hogy a háború és az éhínség után megmaradtak a Dzszejirébe, Bagdadba, Arábiába, Észak-Mezopotámiába (Aszozsztán), Tebrizbe, Kazvinba, Khoraszánba menekültek.⁴⁸

A végeredmény az lett, hogy a háborúk, a dzseláli pusztítások és a szörnyű éhínség (1606–1610) következtében Kelet-Anatólia egész területe, az örmény hegyvidék, a régi *Armenia Minor* úgyszólván lakatlanná vált „Szalmasztól egész Grúziáig, Isztambulig és a déli soron végig pedig egész Amidáig és Aleppóig.”⁴⁹

Az otthon maradtakat, akik e garázdálkodást túléltek, az éhínség tizedelte meg. Már a 16. század végén is volt minden évtizedben ínséges esztendő (1573, 1574, 1583, 1595), de az állandó háborús állapot, a hatalmas seregek előre és visszavonulásai mellett, az állandó dzseláli rekvirálások és rablások, a lakosság elmenekülése folytán lecsökkent vetésterületek szörnyű éhínséget eredményeztek, amely 1606–1610-ben tetőződött be. Ezt a folyamatot már az előző években beállott rendkívüli drágaság is jelezte.⁵⁰ Sok kolofon megemlékezik a roppant magas árakról 1604, 1605-ben Mokkban, Hizánban, Artametben, 1607-ben pedig Vanban.⁵¹

Az éhínség elől mindenfelé szétszéledtek „a hunok kapujáig (Derbendig), az Alánok kapujától (Dar-el-Alan), a Kaukázus hegyétől egész a Pontuszig és Ephezoszig, Kappadóciától egész Damaszkuszig, Sziszig és Mezopotámiáig.”⁵²

De tetézte a szerencsétlenséget a Szinán pasa és Abbasz sah között

1604–1605-ben dúló háború. „E két világura – panasolja Arakel Tavrizseci krónikás – elpusztította és tönkretette országunkat, amikor hadra kelt: a szerdár (Szinán pasa), aki nyugat felől jött és a sah, aki kelet felől, mind előnyomulásukkor, mind visszavonulásukkor. Milyen súlyos adókkal sújtották a népet és milyen kegyetlenséggel hajtották be azt... Hogyan pusztították el (a parasztok) házákat, kertjüket, fosztották ki hombárjaikból a búzát, és gabonát, amijük csak volt; hajtották el fiaikat, lányukat, gyilkolták le nyíltan és titokban az ártatlan embereket.”⁵³

De még szörnyűbb volt a helyzet északabbra. A lakosság kénytelen volt megenni mindennemű állatot: lovat, öszvért, macskát, kutyát; a szerencsétlenek a füvet rágták. Majd rémtettekre kényszerítette az éhínség a megélt lakosokat, volt, aki holttetemet ásott ki sírjából. Tavrizseci számos esetről számol be, melyek szerte e térségben történtek: Erzerumban, Szivasz térségében, az Ararát medencéjében, Osakanban, Bedzsniben fordultak elő ilyen esetek. Farkascordák törtek be a falvakba, és életét kockáztatta, aki útra kelt.⁵⁴

Összefoglalva tehát Kelet-Anatólia lakosságának (örménynek, töröknek egyaránt) elnyomódását, megtizedelését, elmenekülését az általános háborús helyzet idézte elő: elsősorban is a kétfrontos hadviselés terheinek fedezésére kivetett mértéktelen adók, a török és perzsa hadviselők többszörös végigvonulása e területen, az összefoglaló névvel dzseláliknak nevezett felkelő, lázadó csapatok, az egyes tartományokban felülkerekedett kiskirályok és az elnyomódással egyre sokasodó rablóbandák.

De vajon hogyan ítéltethető meg e korszak dzseláli csapatainak szerepe az oszmánok nyugati frontja szempontjából? Bár a dzseláli mozgalmak az oszmán hadsereg hátában elvben gyengítették az oszmán hadi potenciált, de ezt a lehetőséget az osztrák birodalom nem tudta felhasználni Magyarország területének felszabadítására, mivel a nyugati hatalmak állandó katonai fenyegetésükkel megfosztották az osztrák–magyar haderőt ütőképességétől, és így 1606-ban békét kellett kötnie. Ez viszont lehetővé tette az oszmán hadvezetésnek, hogy elég lezüllött hadakkal is felszámolja a dzseláli felkeléseket Kelet-Anatóliában. Így a dzseláli lázadások lényegében csak a perzsa sahnak jelentettek segítséget.

Az 1570-es évek végén – a nagyobb méretű dzseláli felkelések előtt – az oszmán birodalomnak volt ereje, hogy új offenzívát indítson a perzsák ellen, a Kaukázuson túli területek meghódítására. Az 1578-ban 14 évesen trónralépő Abbasz sah uralkodása kezdetén Perzsia paralizált helyzetben volt, mert az oszmánokkal egyetértésben 1588-ban az üzbégek indítottak támadást ellene, ugyanakkor az 1588–90-es években a peremvidéki tartományi kiskirályok lázadtak fel,⁵⁵ így kénytelen volt Törökországgal 1590-ben olyan békét kötni, melynek értelmében török kézre került Kelet-Grúzia, Kelet-Arménia, Kurdisztán, Észak-, sőt Dél-Azerbajdzsán is.

A sahnak – a tartományurak támadásaiból felocsúdvá – elsősorban (nomád) kizilbas törzsekre épített zabolázhatatlan hadseregét kellett új alapokon újjászerveznie,⁵⁶ és így nem tudta kihasználni a 15 éves háború első tíz évét, sem a Walachiában, Moldvában és a Balkánon a 90-es években az oszmán szupremácia ellen ki-kiújult felkeléseket.⁵⁷

A század vége után viszont már ki tudta használni a Magyarország területén dúló 15 éves háború utolsó éveit, és a Kelet-Anatóliában fel-fellángoló dzseláli felkeléseket. Ennek okát tömören feltárja egy, a karmeliták által 1606-ban a pápának továbbított jelentés: (az oszmánok hadi és ellátási) „tartalékai kifogytak, nem voltak elegendők sem a perzsa, sem a magyarországi front számára, sem a rebellesek ellen.”⁵⁸

Az 1606. évi zsitvatoroki békekötés előtti utolsó három évben a sah általános offenzívát indított, így 1603–1604-ben Tebrizt, Kelet-Arméniát, majd fokozatosan a Kaukázusontúl többi részét sikerült elfoglalnia.

Hiába volt a sorozatos követváltás a nyugati nagyhatalmakkal a szultáni Törökország elleni közös offenzíva megindítására,⁵⁹ végül is Abbasz sahnak egyedül sikerült eredményt elérnie. Mint 1608-ban a karmelita misszió priorja Ispahánból a pápának küldött jelentésében írja: „a perzsa sah nagyon erős, és már nincs szüksége arra, hogy a keresztény uralkodók segítsenek neki.”⁶⁰

Abbasz sah 1604-ben elfoglalta az Arax folyón fekvő Dzsulfát, Nahicsevánt, majd tízhavi ostromzár után Jereván török helyőrsége is megadta magát. A háborúságnak mindkét oldalon több tízezer örmény áldozata is volt. A sah hadai előrehatoltak egészen Erzurumig, délen pedig a Van tóig.⁶¹

A törökök által mértéktelen adóval és egyéb gyötrésekkel sújtott tömegek – mohamedánok, keresztények egyaránt – átálltak a sahhoz: Azerbajdzsánban, a márok tartományában, a kurd Ghazi hán, Ulama-ogli Hajdar bek, a királyukat, Simon királyt elhurcoló törökök ellen lázadó grúzok. Számos tartományúr (*melik*) pártolt át a sahhoz kaukázusi Albánia területén, sőt a lakosság egy része is átköltözött Perzsia területére.⁶²

A perzsa szemlélet a kaukázusontúli és kelet-anatóliai területek elfoglalását lényegében „felszabadítás”-nak tekintette.⁶³

De vajon, megváltást jelentett-e az örményeknek a perzsa sah hadainak megjelenése? Az 1603–1604-ben Erzurum térségébe, majd a Van tó körzetébe, illetve Manazkert és Maku vidékére küldött hadak a vidékekről vagy 23 000 örményt hajtottak az Ararát síkságra, majd az ott lakó más nemzetiségekkel (mohamedánokkal, zsidókkal) együtt Perzsiába.⁶⁴

Mivel a sah nem bízott meg eléggé újonnan átalakított hadseregében, és felmérte, hogy nem tudna megmérkőzni a bedresszírozott százezres janicsár hadakkal, ezért a „felperzselt föld” taktikájához folyamodott: amikor Szinán pasa hadseregének közeledtéről értesült, az Araxon inneni déli örmény tartományok népét erőszakkal áthajtotta Perzsiába, az így üresen maradt házaikat, falvaikat felégette, hogy ezzel megállítsa az ottomán sereg további előnyomulását.⁶⁵

Az Araxon inneni örmény földön szétküldött perzsa csapatok Jerevánból, az Ararát medencéből és a környező megyékből az Ararát síkságra hajtották a lakosságot: Garnitól az Arax folyóig terjedő vagy öt napra eső járóföldön végeláthatatlan sorokban húzódtak az elhajtott lakosság oszlopai.⁶⁶

A perzsa martalócok a lakosok hátrahagyott javait, házukat, gabonájukat, a takarmányt felégették, nehogy az oszmánok kezébe jusson. A késlekedőket kínzással kényszerítették sietségre, vagy levágták őket. A hegyekben, barlangokban rejtőzőknek utánuk eredtek, és kíméletlenül lemészárolták őket.⁶⁷

Karddal, szablyával nekihajtották a népet az Arax folyó sodrának: „Aki tudott, ladikok peremébe kapaszkodott, mások a tutajok szélét fogták, mások a lovak, ökrök, bivalyok farkába kapaszkodtak, ismét mások úszva próbáltak átérni a túlpartra. Akik nem tudtak úszni, a gyengék: az aggastyánok, öregasszonyok, gyermekek, kislányok, ifjak tömegei betérítették az egész folyót; az ár pedig elragadta őket, mint a szalmaszálat a tavaszi áradás”. Ha a hajcsár katonának megtetszett egy nő, egy lány vagy ifjú, azért segítették a túlpartra, hogy elragadják őket a maguk számára – panaszolja a krónikás.⁶⁸

Az örmény nép e tengernyi szenvedéséről gyakran megfélekedzik az emlékezet, sőt olykor a történettudomány is, és arról, hogy Kelet-Arménia, elsősorban az Ararát-medence népének Perzsiába hurcolása és pusztulása Arméniát lakosságának több mint felétől fosztotta meg,⁶⁹ helyükbe azeri és kurd törzsek áramlottak be Amirguna kán, a jereváni kánság élére állított helytartó uralma idején (1605–1625).

A történettudomány általában az Antonio de Gouvea augusztinus misszionárius által a jereváni vilájet/kánság területéről elhurcolt örmény családok számára megjelölt számot szokta elfogadni: 60 000 család, ami megfelel 300 000 főnek.⁷⁰ Természetesen eltúlzott az az adat, melyet az új-dzsulfai örmények az 1608-ban Perzsiába érkezett karmelita misszionáriusoknak megadtak, és azután is hangoztattak, hogy eredetileg 400 000 örmény családot hurcolt volna el Abbasz sah Perzsiába. A modern örmény történettudomány 350 000-re teszi az elhurcoltak számát.⁷¹ Ezek közül 10 000 azoknak a Nahicsevánból elhajtott családoknak a száma, akiket a dominikánusok már annak előtte áttérítettek a római katolikus vallásra.⁷² Grúz források szerint az áttelepítettek száma 80 000 örmény család volt.⁷³

A sahot a felperzselt föld taktikai elgondolásán kívül az örmények áttelepítésénél az a cél is vezérelte, hogy fellendítse Perzsia nyersselyemtermelését, és annak külföldön való értékesítését. Ezért az áttelepítettek közül a paraszti népet elsősorban a Káspi tenger déli partjára, az eperfákban dús vidékekre telepítette, 27 000-et Gilánba, 24 000-et Mazenderánba.⁷⁴

Ezeket az áttelepítéseket később is megismételték, Grúzia területéről is telepítettek grúzokat, örményeket, mohamedánokat, zsidókat Fahrabádba; 1618-ban pedig Jereván, Gandzak, Tebriz, Ardebil vidékéről, főleg a később odatelepült örményeket.⁷⁵ Az áttelepítettek azonban nem bírták a nedves klímát, a fojtogató, bűzös levegőt, és így egy bizonyos idő múlva nagy részüket különböző betegségek elemészttették.⁷⁶ Az ide áttelepített 10 000 család közül a század közepére alig 400 család maradt meg – írja Tavrizseci.⁷⁷ P. Rafael de Mans szerint 1660-ra az odatelepített 30 000 családból alig maradt 1200. A vidéki lakosság többi részét az Iszpahán környéki megyékben helyezték el.⁷⁸

Más sors jutott osztályrészül a dzsulfaiaknak; a selyemkereskedelemben már eddig is oly jelentős szerepet játszó dzsulfai kereskedőkkel Abbasz sahnak komoly szándékai voltak. A kb. 10 000 családot kitevő dzsulfai lakosságnak három napi időt adtak, hogy áttelepítésükkor a holmijukat összeszedjék, amit azonban kellő mennyiségű szekér, málhásállat hiányában nem tudtak magukkal vinni.⁷⁹ Csak erre vártak a perzsa katonák és a környék mohamedán lakosai, nekiláttak, vitték, rabolták, ami a kezük ügyébe esett.

Végül is kihajtották a város lakóit az Arax partjára, a sah parancsára a katonák

segítséget nyújtottak nekik, hogy lovon, tevén átkelhessenek a túlpartra. Ezután a sah parancsot adott Dzsulfa felgyújtására, lerombolására.⁸⁰

A dzsulfai lakosságot Iszphánnak a Zanderud folyó túlszéli partján kialakított új városrészébe telepítették le, amely az Új-Dzsulfa nevet kapta. Tavrizseci hosszan sorolja fel azokat a kedvezményeket, melyeket Új-Dzsulfa gazdag lakói élveztek.⁸¹ Abbasz sah céltudatos politikával igyekezett új hazájukhoz láncolni az új-dzsulfaiakat. Ő maga barátkozott a kereskedőkkel, akik hamarosan Perzsia egész nyersselyem-kereskedelmének lebonyolítására kaptak megbízást.⁸² A sah állandó vendég volt a dzsulfaiak városbírójánál (*kalantar*), Szafar hodzsa családjánál, részt vett az örmény egyházi ünnepeken.⁸³

Mindezen kedvezések azt eredményezték, hogy az iszpháni örménység között a köztudatban elterjedt a „jó uralkodó” képe. Tavrizseci a nép között álruhában igazságot tevő uralkodóról szóló történetet is mond el.⁸⁴ Ilyen és hasonló történetek zengték a sah túlradó dicséretét.⁸⁵

A sah mindenesetre joggal számított arra, hogy a régi Dzsulfában született és örökre hazavágyó öregek hamarosan elhalnak. A már perzsi lakóhelyükön született utódaik viszont, akik jólétet találtak itt, megszeretik Új-Dzsulfát és már ezt az országot tekintik majd hazájuknak.⁸⁶ Végeredményben a nyugati utazók a 17. században egy 30 000 lakosú gazdag örmény közösséget találtak Új-Dzsulfában.⁸⁷

Az örmény lakosság Iszphánhoz kötésének a gazdasági előnyökön kívül a vallási kötelek megteremtését is e cél szolgálatába állította a sah. 1614–1615-ben Iszphánba hozta az örmények legszentebb vallási ereklyéjét, Világosító Szent Gergely jobbját, sőt az ecsmiadzini székesegyház több megszentelt követét, egy oltárt, annak talapzatával együtt és két kandelábert, hogy ezeket egy, Iszphánban építendő templomban elhelyezve, mintegy Ecsmiadzin örmény egyházi központját Perzsiába helyezze át.⁸⁸

A sah lélektani manővere bevált: az új generáció már Új-Dzsulfát érezte hazájának. Ezt mutatja, hogy az egyházi ereklye Ecsmiadzinba visszavitele érdekében másfél évet Iszphánban fáradozó Philipposz katolikoszt éppen az ellentétes érveléssel igyekeznek meggyőzni a helybeliek: ők „idegenben, mohamedánok között élnek, és nincs más, ami megerősítse őket keresztényi hitükben, mint ez a csodatevő ereklye.”⁸⁹ Sem az új-dzsulfaiak, sem kalantárjuk, Szafraz hodzsa nem akarta kiadni Világosító Szt. Gergely jobbját, csak sok ajándékkal, megvesztegetéssel sikerült a sahtól egy fermánt kieszközölnie a katolikosznak, és akkor is csak csellet tudta kicsempészni az ereklyét a városból.⁹⁰

E generáció már megelégedett, a következő generáció pedig már nem is tudott a „nagy *szürgün*”-ről. Tavrizseci krónikás méltán hívja fel a figyelmet a siralmas múltra: „Akik dicsérik a sahot, hogy keresztény-szerető, országépítő, békeszerető uralkodó (gondolják meg), hogy miben áll keresztényszeretete, amikor az egész keresztény világot: Arméniát, Grúziát elpusztította, kiirtotta karddal, éhínséggel és rabságba hajtással, a megmaradtakat meg áthajtotta Gilánba, Mazenderánba, Iszphánba, ahol azok nap mint nap pusztulnak különböző módon.”⁹¹

Egy másik tényező is fenyegette a perzsi örmény kolóniát, ha nem is közvetlen pusztulással, miként a giláni és mazenderáni telepeket, de ősi vallásuk elvesztésén keresztül nyelvi és nemzeti tudatuk elvesztésével. A katonai megsemmisítés és

elhurcolás után a mohamedanizálás volt az a fenyegető tényező, amely a perzsiai örmény kolónia maradványainak jó részét beolvadásra kényszerítette.

Abbasz sah fejében már a „nagy szürgün” elrendelésekor megfogant az a gondolat, hogy az örmény kolónia következő nemzedékei valamilyen érdekből majd felveszik a mohamedán vallást.⁹²

Az örmény kolónia erős szilárdsággal óvta hitét, mind az iszpháni, mind a sirázi telepések, mind az új-dzsulfaiak, valamint az Iszphán körzetébe telepített örmények. 1658-ban – mikor Tavrizseci krónikás Iszphánban járt – az odatelepített grúzok már mind feladták ősi hitüket, de az örmények még szigorúan ragaszkodtak hozzá, akik megmaradtak a gazdag örmény kereskedővárosban.⁹³

Más volt a helyzet a sah új hadseregében; *ghulám*jait (gárdakatonáit) a sah főként kaukázusi ifjakból toborozta, grúzokból, örményekből, akik hamarosan kénytelenek voltak felvenni az iszlámot.

A sahek minden alkalmat megragadtak, hogy mohamedán vallásra térítsék különböző nemzetségeiket. Már Abbasz sah félt attól, hogy a római-katolikus missziók mind erősebb hatást gyakorolnak az örményekre, és sokakat áttérítenek közülük. A különböző szerzetesrendekből származó misszionáriusok más-más nyugati király megbízásából jöttek Perzsiába: a karmeliták az olasz, a kapucínusok a francia, az augusztínusok a portugál király küldöttei voltak. Így a sah egy-egy misszió térítő munkáját olybá vette, hogy az illető király az ő örmény alattvalóira akarja kiterjeszteni hatáskörét.⁹⁴

A sah és a nyugati hatalmakat képviselő missziók viszonya különböző összetevőkből adódott. A sahnak a portugál király iránti ellenszenvé már régebbi keletű volt, a Hormuz-szigeti portugál alkirály perzsaellenes magatartása, valamint a hosszú évekig ígérgetett portugál–spanyol katonai segítség elmaradása miatt.

Tetézte a portugál király által küldött augusztínusok elleni haragját Antonio de Gouvea apát, amikor egy iszpháni fogadás alkalmával az iszpháni örményeket (keresztény vallásukat értve) több ízben az „ő örményeinek” nevezte. A sah ezt a kijelentést spanyol–portugál beavatkozásnak ítélte és súlyos megtorlással sújtotta az iszpháni örményeket: azonnal visszakövetelte a *communitas* szegényebb családjainak a kitelepítést (a *szürgünt*) követőleg adott 400 tumanyi összeget, melyet azok nem kölcsönként, hanem subsidiumnak tekintettek, hogy elkezdhessék életüket idegen otthonukban. A perzsák viszont azt a feltételt szabták, hogy vagy visszafizetik ezt az összeget, vagy mohamedán hitre térnek át, avagy aránylagos összegért fiaikat, vagy lányukat adják a sahnak. Amikor a sah Gouvea apát meggondolatlan kijelentése után a „kölcsön” visszafizetési követelésével lépett fel, óriási konsternáció keletkezett, és 300 család – hogy gyermekeit mentse – elhagyta keresztény hitét.⁹⁵ Aki áttért a mohamedán vallásra, annak elengedték az összeget, aki nem tért át, annak fiát, vagy lányát vitték el.

A főmolla felbujtására 1621-ben ismét mohamedanizálási hullám indult öt Iszphán környéki községben, majd ezt még 43 más községre is kiterjesztették. Az új-dzsulfaiak féltek, hogy ez a hullám a fővárosra is kiterjed. A sah azonban hamarosan rájött, hogy milyen káros gazdasági következményekkel járhat az örmények üldözése vallásuk miatt, ezért beszüntette a túlkapásokat.⁹⁶

Rendkívül súlyos következményekkel járt a keresztény közösségek számára

Abbasz sah halála (1629) előtt kiadott rendelete, melynek értelmében bármely keresztény – ha áttér a mohamedán hitre – rokonainak vagyonát is öröklí, mégpedig hetedik nemzedékig.⁹⁷ Hogy ez az öröklési rendelkezés milyen lavínát indított el, azt mutatja, hogy 1654-ig (a misszionáriusok becslése szerint) 50 000 keresztény vált renegáttá, hogy a koldusbottól megmeneküljön.⁹⁸

Ez a tendencia még csak fokozódott a következő sahek idején.⁹⁹ II. Abbasz sah 1658-ban elrendelte, hogy a birodalmában levő mintegy 50 000 zsidónak át kell térnie az iszlámra. Utána az örmények és más keresztények áttérítéséhez fogott, úgyhogy még az örmény patriarcha öccse is, maga is érsek, kénytelen volt elhagyni ősei keresztény hitét. „Én azt hiszem – fűzte hozzá a karmelita barát –, hogy hovatovább az egész örmény communitas teljesen mohamedánná fog válni.”¹⁰⁰

A súlyos adókról és vallási üldözésekről Jakob Dzsughajeci katolikosz a cárhoz intézett levelében ezeket írta: „In Persia nostris ecclesiaeque nec non eius ministris vectigalia exotica imponuntur – (Armeni) ad carcares trahuntur, vexantur, excrutiantur, denique quod ultima et praecipua mahometanorum est intentio ad ritum illorum compellentur.”¹⁰¹

A mohamedán hitre való kényszerítés az örmények jelentős részének beolvadását eredményezte. A zaklatás és a súlyos adók kivétele a következő uralkodók idején is folytatódott, és így a perzsi kolónia mind újabb tömegei távoztak külső országba, elsősorban Indiába.¹⁰²

De vajon milyen következményekkel járt az 1604. évi kitelepítés (a nagy *szürgün*) az anyaországra? A sah parancsa rendkívül szigorú volt a török gypűrendszer fenntartására. Amirguna kán helytartónak viszont parancsoló érdeke volt az igazgatása alá került tartomány – a jereváni kánság – gazdasági életének helyreállítása. A kánnak persze elsősorban a megszálló katonaság ellátásának biztosítása volt a fő gondja. Így ír erről Iszkander Munki perzsa történész: „Mivel az ottomán seregek támadása minden alkalommal Jereván térségén vonult keresztül, ezért a sah elrendelte, hogy amíg a háborús állapot fennáll, ezen vidékek földjeit nem szabad megművelni. . . De Amirguna kán kérte a sahot, engedje meg, hogy a katonák a maguk és lovuk ellátására (a jereváni) várhoz közeleső földeken művelést folytathassanak. Ha az aratásig híre jönne, hogy az ellenség seregei közelednek a vidék felé, akkor azonnal meg lehet az egész vetést semmisíteni, ha pedig semmi sem történik, akkor egy nap alatt el lehet végezni az aratást, a gabonát a várba behordani, és ezáltal biztosítani a katonák ellátását. A jereváni örmény parasztok közül sokan. . . egyenként, kettőnként, sőt egyes helyeken két-három családonként összegyűlve elkezdték a földet művelni.”¹⁰³

Mindenesetre az országos méretű demográfiai mozgás során teljesen összekeverődött a tartomány nemzetiségi arculata. Már a 16. század folyamán költöztek a jereváni vilájetbe különböző azeri törzsek. A Perzsiába hurcolt örmények helyébe ak-kojunlu, kadzsar és más turkomán törzsbélieket is telepített be Abbasz sah.

A dzseláli felkelések idején Kelet-Anatóliában egyre inkább túlsúlyba kerültek a kurd törzsek, amelyek állandó becsapásaikkal zaklatták a környező, perzsa uralom alatt álló területeket is. Ezek ellen több hadműveletet vezetett Amirguna kán, több törzs tagjait áthozta a jereváni kánság területére. Amirguna kán számára a legtöbb hasznot az örmény parasztok jelentették, nemcsak azért, mert – mint

nem-mohamedánok — *dzsizjét* is fizettek, hanem mert a nomád nemzetiségektől eltérően hazájuk földjén, a termékeny Ararát síkságon, az ősi mezőgazdasági ágakat űzték.

A gyér lakosságot Amirguna kán halála (1625) után fia és utóda, Tahmaz-kuli kán úgy próbálta feltölteni, hogy rajtaütött a Van tó északi városain, és Arcses, Khlát, Arcke környékéről örmény parasztokat hajtott át az Ararát völgyébe.¹⁰⁴

Mindenesetre ezekben az évtizedekben Kelet-Arménia lakossága egyre inkább vegyes összetételűvé vált, az örmények mellett nagy számban voltak képviselve kurdok és azerik. A „nagy *szürgünt*” követőleg Arménia jó része gyéren lakott országgá vált, egy vegyes lakosságú perzsa garnizonvidékké. Mindenesetre az otthon megmaradt, vagy visszaszökött örmény elem tartotta fenn az örmény nyelvet és kultúrát. Ebben jelentős része volt ragaszkodásuknak az ősi keresztény valláshoz, melynek klasszikus nyelve mindig és mindenütt az ősi örmény kultúra megőrizője maradt.

JEGYZETEK

1 *Hay žotovrdi patmutyun*. Örmény Tud. Akad. Történettudományi Intézete. IV. köt. Jereván, 1972, 81. skk. — Rö.: *Patmutyun*.

2 St. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. I, Cambridge, Univ. Press, 1976, 185. skk.

3 Legújabb elemzése: G. Bayerle, *The Compromise at Zsitvatorok: Archivum Ottomanicum* VI, 1980, 5–53; *GOR* IV, Pest, 1829, 390–396.

4 Ld. egy 1599. évi olasz követjelentést: Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*. Bukarest, III. köt. II. rész, p. 534; ld. még A. S. Tveritinoва, *Vosztanie Kara Jaziji – Deli Hasana v Turcii*. Moszkva–Leningrád, 1946, 50–51.

5 M. Akdağ, *Celâli isyânları (1550–1603)*. Ankara, 1963, 3.

6 Tveritinoва, 52–53; Shaw, 186; *GOR* IV, 271; H. Inalcık, *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700: Archivum Ottomanicum* VI, 290.

7 *Naima Tarihi*, I, 170; Akdağ, *l. m.* 3; M. K. Zulalyan, *Ĵalalineri řaržume ew hay žotovrdi vičake Osmanyan kaysrutyan meĴ*. Jereván, 1966, 152.

8 Zulalyan, *Ĵalaliner* 45, 57; 59; 255–56.

9 Tveritinoва, 59; Zulalyan, *Ĵalaliner* 130–31, 139, 217–18; V. Hakobyan, — A. Hovhannisyan, *Hayeren jeragreri XVII dari hiřatakaranner (1601–1620)*. I, Jereván, 1974, p. VII.

10 Hakobyan, *Hiřat*. Bev.: pp. VIII, XIII–XIV.

11 Zulalyan, *Ĵalaliner* 217–220; Kara Jazidsiról: 153–57.

12 Qara Čelebizâde, *Rezva al-ahrar*. Bulak, A. H. 1126, p. 487; Kâtib Čelebi, *Fezleke*. II, 127; Tveritinoва, 53; Tavr./Brosset, 577; Tavr./Hanl., 486; *Tarih-i Peçevi*, II, 252; Tveritinoва, 54.

13 Tavr./Brosset, 578; Tavr./Hanl., 487; Kâtib Čelebi, *Fezleke*. I, 127–28; A. H. Safrastyan, *Turkakan abıyurnere Hayastani, hayeri ev Andrkovkasi myus žotovrdneri masin*. II, Jereván, 1964, 79–80.

14 *Tarih-i Naima*, I, 294–96; Safrastyan, I, 68–69; Tveritinoва, 71.

15 *Tarih-i Peçevi*, II, 252; Zulalyan, *Ĵalaliner* 148–49; Tavr./Brosset, 578; Tavr./Hanl., 488; Hakobyan, *Hiřat*. 138, 154, 163; vö. Bev.: pp. VIII–IX.; *GOR* IV, 304–5; Zulalyan, *Arevm. Hay*. 140.

16 Daranačı, *Žamanakagrutyun Grigor vardapeti Kamaxecwoy kam Daranačwoy*. Jeruzsálem, 1915, 25–26; Hakobyan, *Hiřat*. 125; vö. ms. Matenadaran, no. 1875.

- 17 Stepanos Tokateci, *Olb i veray Ewdokia mec kalakin*. In: N. Akinean, *Hing panduxt tatasacner*, Bécs, 1921, 131; Ł. Ališan, *Hayapatum*. III, Velence, 1901, 307–22; Hakobyan, *Hišat*. 244–52; Lazar episkopos Tokateci: Akinean, *Tatasacner* 215; Jakob erc: uo. 171–74; Azaria Sasneci, ld. alább 25. j.
- 18 Tavr./ Brosset, 311; Tavr./ Hanl., 94–95.
- 19 Uo.; Kâtib Çelebi, *Fezleke*. I, 38; Zulalyan, *Jalaliner*, 165; Hakobyan, *Hišat*. 443. skk.
- 20 Eremia Kewmiwrejan, *Patmutiwn hamarot 400 tarway Osmancoc tagavoracn* (kiadta: Z. M. Arevšatyan). Jereván, 1982, 167–69; Zulalyan, *Jalaliner* 165.
- 21 Tavr./ Brosset, 15–16; Tavr./ Hanl., 46–47.; Zulalyan, *Arevm. Hay*. 150.
- 22 A. Hovhannisyan, *Drvagner hay azatagrakan mtki patmutyan*. II, Jereván, 1959, 81–82.
- 23 Tavr./ Brosset, 307, skk., Tavr./ Hanl., 89. skk.
- 24 Daranaŋci, 44 és 41.
- 25 N. Akinean, *Matenagitakan hetazotutiwnner*. IV, Bécs, 1938, 241–308; Hakobyan, *Hišat*. 341–46, 437–50.
- 26 Uo. Bev.: pp. VIII, XII.
- 27 Tavr./ Hanl., 491–92; Daranaŋci, 212–234; Zulalyan, *Arevm. Hay*. 163.
- 28 Zulalyan, *Jalaliner*, 174. skk.
- 29 Daranaŋci, 101; *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIIth and XVIIIth centuries*. I, London, 1939, 98.
- 30 Zulalyan, *Jalaliner* 167. Dávid Géza felhívta figyelmemet W. J. Griswold újabban megjelent könyvére: *The great Anatolian Rebellion, 1000–1020/1591–1611* (Islamkundliche Untersuchungen, 83). Berlin, 1983, 49. skk.
- 31 Zulalyan, *Jalaliner* 217–18; Hakobyan, *Hišat*. Bev.: p. VII.
- 32 Zulalyan, *Jalaliner* 219–20; *Patmutyan* IV, 113.
- 33 Daranaŋci, 32–34; Tavr./ Brosset, 576; Tavr./ Hanl., 486.
- 34 Tavr./ Brosset, 275, Tavr./ Hanl., 46; a sah oldalára átpártolt kurdokról ld. *Carmelites* I, 97.
- 35 Hakobyan, *Hišat*. Bev.: p. XII.
- 36 Uo. 112, 116, 125, 126; vö. uo. p. IX–X; Daranaŋci, 143.
- 37 V. Hakobyan, *Manr žamanakagrutyunner XIII–XVIII dd.*, II, Jereván, 1956: Vardan Baŋišeci: 397, Jacob Karnecki: 560; Vö. Hovhannisyan, *Drvagner* II, 87.
- 38 Tvr./ Brosset, 311; Tavr./ Hanl., 95; ld. még Hakobyan, *Hišat*. 294. (Srapion Baberdaci: No. 359.)
- 39 Tavr./ Brosset, 312; Tavr./ Hanl., 95. Vö. Hakobyan, *Hišat*. Bev.: pp. XV–XVI.
- 40 Ališan, *Hayapatum* III, 320.
- 41 Uo. 315; Akinean, *Tatasacner* 120.
- 42 Daranaŋci, 108; Ruméliába, Moldvába és Lengyelországba: uo. 95–96.
- 43 Uo. 51.
- 44 Uo. 69. 1610-ben az Isztambulba, Rodostóba és Anatólia nyugati szegélyeire menekült örményeket kötelezik visszatérni kelet-anatóliai otthonukba, de mindössze 7000-et sikerült összeverbuválni, és Daranaŋci pap vezetésével Kamaxba, Erzindzsánba és vidékére visszaküldeni. Ld. uo. XXXV–XXXVII. Sok örmény inkább elszegődött a Szultán Ahmet mecset építkezéséhez, hogy ezáltal megmeneküljön az elpusztult vidékre, szenvedéseinek színhelyére való visszatelepítéstől. Vö. Zulalyan, *Arevm. Hay*. 158–159.
- 45 Simeon Lehaci, *Uteworutiwn* (kiadta N. Akinean) Bécs, 1936, 8; Orosz ford. O. Darbinjan: *Putevye zameŋki*. Moszkva, 1965, 37.
- 46 M. Bžškian, *Čananparhordutiwn i Lehastan*. Velence, 1830, 340–41.
- 47 E. Schütz, *Armeno-kiptschakisch und die Krim*. In: *Hungaro–Turcica: Studies in honour of J. Németh*. (kiadta Gy. Káldy-Nagy) Budapest, 1976, 190–192–93; A végül is a Matenadaranba került kódexekről: O. Eganian, et alii, *Cucak jeragrac*. . . *Matenadaran*. I, Jereván, 1956, 160–161.
- 48 Hakobyan, *Hišat*. 194.
- 49 Uo.
- 50 Hakobyan, *Hišat*. 180, 202, 278; vö. uo. XIV–XV.

- 51 Uo. No. 182; Tavr./ Brosset, 312; Tavr./ Hanl., 95.; Daranatci, 30, 37, 42. skk.; Zulalyan, *Arevm. Hay*, 157.
- 52 Hakobyan, *Manr žam*. I, 186, 22–25. sor. Az éhínség előli menekülésről ld. még Daranatci, 96, 68–69; Tavr./ Brosset, 314; Tavr./ Hanl., 98–99.
- 53 Tavr./ Brosset, 307; Tavr./ Hanl., 88.
- 54 Tavr./ Brosset, 312–14, 580; Tavr./ Hanl., 96–99, 488–89; Hakobyan, *Hišat*. 278, 289, 194.
- 55 1588-ban Lurisztánban, 1589-ben Szisztánban, Rusztam mirza 1589-ben a Farszban és Kermanban tanyázó kizilbas törzsek, 1590-ben Gilan hercege; Savory, *Iran* 83. skk.
- 56 N. V., Pigulevszkaja, et alii, *Istorija Irana*. Leningrád, 1958, 273; *Carmelites* I, 160–161; Hovhannisyan, *Drvagner* II, 90; Savory, *Iran* 79.
- 57 1594-ben Wallachiában Mihály vajda által vezetett, 1596–98-ban Bulgáriában, a századordulón Dél-Szerbiában, Crna-Gorában, Hercegovinában, Dalmáciában, Albániában fellángoló felkeléseket. A. D. Novičev, *Turcija*. Moszkva, 1965, 36.
- 58 Fondo Borghese, ser. V. 319: *Carmelites* I, 97.
- 59 Ilyen közös intervencióra kérte fel pl. Grúzia királya, Szimeon II. Fülöp spanyol királyt. Ld. *Revue des Études Arméniennes* I (1920–22) 9–12. Vö. *Drvagner*, II, 75.
- 60 *Carmelites* I, 98.
- 61 Tavr./ Brosset, 283–84; Tavr./ Hanl., 55–56.
- 62 Uo. 275–76, ill. 46–47; L. Danelyan, *Arakel Davrižecu erke orpes Sefyan Irani XVII dari patmutyan skzbnatbyur*. Jereván, 1978, 108.
- 63 Muhammad Parang, *Sah Abbas Kebir*. Téhran, A. D. 1902, 198; Danelyan, 65.
- 64 Tavr./ Brosset, 283–86; Tavr./ Hanl., 55–60.
- 65 Uo. 288, ill. 63; J. B. Tavernier, *Les six voyages de –*. Paris, 1687, IV. könyv, 460; Zulalyan, *Jalaliner*, 53.
- 66 Tavr./ Brosset, 288; Tavr./ Hanl., 63; *Itinéraire de très-révérend frère Augustin Badjetsi*. . . *Journal Asiatique* Sér. 3, III, 1873, 224.
- 67 Tavr./ Brosset, 293–94; Tavr./ Hanl., 67, 70.
- 68 Uo. 288–89, ill. 64–66; Badjetsi, 225.
- 69 P. M. Hačatryan, *Hay miñadaryan patmutyan ošber, XIV–XVII dd.*, Jereván, 1969, 179, 183.
- 70 Ezov, *Snošenija Petra velikogo s armjanskim narodom*. SPb., 1898, 467–71; Hovhannisyan, *Drvagner* 85; vö. Danelyan, 105.
- 71 *Patmutyun* IV, 99; Zulalyan, *Jalaliner* 254; A. Abrahamyan, *Hamarot urvagic hay galtavayreri patmutyan*. I., Jereván, 1964, 253.
- 72 *Carmelites* I, 100, 157.
- 73 Melikset-Bek, *Vrac atbyurnere Hayastani hayeri masin*. II, Jereván, 1936, 112.
- 74 *Carmelites* I, 99–100; Tavr./ Brosset, 301; Tavr./ Hanl., 80; Tavernier, IV, 460; egyes európai utazók szerint 30 000 Gilánba: J. Carswell, *New Julfa*. Oxford, 1968, 3, 74. Hovhannisyan, *Drvagner* 99.
- 75 Tavr./ Brosset, 488; Tavr./ Hanl., 354/55.
- 76 Uo. 333, 341, ill. 126–27, 137.
- 77 A deportált örmény családok jelentős része elpusztult vagy beolvadt. Különböző források más-más adatokat tartalmaznak a fennmaradtak számára vonatkozólag: Tavr./ Brosset, 488; Tavr./ Hanl., 355; Carswell, 74; Tavernier, IV, 460.
- 78 Tavr./ Brosset, 291; Tavr./ Hanl., 67; Vö. Zakarij Kanakerci, *Chronika*. Orosz ford. M. O. Darbinjan-Melikjan. Moszkva, 1969, 48.
- 79 *Matenadaran*, ms. No. 2381, 253/v; Hakobyan, *Hišat*. 428.
- 80 Tavr./ Brosset, 296–99; Tavr./ Hanl., 74–77; Hakobyan, *Manr žam*. I, 182–83; Tavernier, IV, 460.
- 81 Tavr./ Brosset, 300–301; Tavr./ Hanl., 78–79.
- 82 Tavernier, IV, 466–67; az európai utazók naplőfeljegyzéseiből: Carswell, 78–80, 6; Bajburtjan, *Armjanskaja kolonija Novoj Julfy v XVII veke*. Moszkva, 1969, 19–20;

83 Tavr./ Brosset, 300; Tavr./ Hanl., 79; Tavernier, 517; A. Olearius, *Vermehrte Neue Beschreibung der Muskowitischen und Persischen Reyse*. Schleswig, 1656, 19, 428; P. della Valle, *Les Voyages de – dans la Turquie. . .* Paris, 1663, III, 100–13. *Carmelites* I, 308, 245; 1245–46; Más beszámolókról: Carswell, 7, 78–79.

84 Tavr./ Brosset, 352–353; Tavr./ Hanl., 154–56; Daranaŋci eltűzözte ezt a kapcsolatot, szerinte a sah jobban szeretete az örményeket, mint saját népét; 38–39.

85 Pl. Poser, *Tagebuch seiner Reise. . . durch. . . Armenien*. Iena 20; Hovhannisyan, *Drvagner* II, 108; Tavernier, 460–61; A. Srabyan, *Hay miŋnadaryan zruycner*. Jereván, 1969, 258–59.

86 Tavr./ Brosset, 301; Tavr./ Hanl., 80; Tavernier, IV, 460–61; 468; vö. Danelyan, 210.

87 J. Chardin, *Voyages de chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*. III, Paris, 1811, 165; *Patmutyun* IV, 100.

88 Tavr./ Brosset, 368; Tavr./ Hanl., 177; Az ecsmiadzini katedrálisból hozott kövek még ma is Új-Dzsulfában vannak, a Szt. György templom pitvarában: Carswell, 21. tábla.

89 Tavr./ Brosset, 364–72; Tavr./ Hanl., 256–58.

90 Uo. 372, ill. 258.

91 Tavr./ Brosset, 334; Tavr./ Hanl., 127.

92 Uo. 301–2, ill. 80–81; Hovhannisyan, *Drvagner* 99.

93 Uo. 334, ill. 127–28; ugyanakkor sok örmény mártírról emlékezik meg Tavernier könyvének „Exemples de la fermeté des arméniens à soutenir leur religion contre la persecution des mahométans” c. fejezetében, 501–18.

94 *Carmelites* I, 100–101.

95 Uo. 207; Tavr./ Brosset, 341–48; Tavr./ Hanl., 137–47.

96 *Carmelites* I, 255–57. Ez a híradás feltehetőleg összekeverte az 1621-es eseményt azzal a fermánnal, amikor a sah Bagdad ottománoktól való visszafoglalásának (1623) ünneplésére Allahnak hálaadásul elrendelte, hogy 43 faluban metéljék körül az örményeket; uo. 271.

97 Ezt a híradást Paolo Piromalli írta 1632-ben a Congregatio de Propaganda Fide-nek: *Carmelites* I, 288, 3. j.; vö. még Tavernier, 511.

98 Mindamellet az is megtörtént, hogy a szeszélyes sah még kedvelt embereivel is követett el ilyen erőszakosságot. Az utazó Olearius mesél egy ilyen esetről, mikor Szeŋi sah állandóan látogatott „jóbarátjá”-nak, az örmény *kalantarnak* öccsét erőszakkal körülmetéltette. Olearius IV, 533.

99 *Carmelites* I, 36–5. Abban az időben, mikor Chardin lovag Új-Dzsulfába érkezett, az örmény *kalantárt* kényszerítették a mohamedán vallás felvételére, sőt neve megváltoztatására, Mohammad Piri-re. Chardin, III, 165–66.

100 V. A. Parsamjan, *Armjano-russkije otnosenija v XVII. veke*. Jereván, 1953, 98;

101 M. Seth, *The Armenians in India*. Calcutta, 1937, 580–87.

102 Iskandar Bik Turkman (Munsi), *Tarih-i alem aray-i Abbasi* Teheran, 1335–6/1916, II, 787–88; *Patmutyun* IV, 103.

103 A lakosságnak egy része csak az északi vidéken élte túl az 1604. évi *szürgünt*. A Badjesti nahicseváni örmény érsek megjegyzése, mely szerint Abbasz sah a szentlélek sugallatára a nahicseváni és erincsaghi örményeket hazájukba visszatérni engedte volna (Badjetsi, 226, 27), csak a törökökkel kötött szerződés utáni időszakra vonatkozhat, és így is csak elszórt esetekre korlátozódhatott. E megjegyzés csak túlzott általánosítás, melyet más források nem erősítenek meg. – Ecsmiadzini *vaquf-ját* csak 1644-ben nyerte vissza. H. D. Papazjan, *Hrovartakner / Ukazy*. II, Jereván, 1959, 269.

104 Zakarij Kanakerci, *Chronika*. Moszkva, 1969, 70, 116; Hakobyan, *Manr žam*. I, 187.

IRODALOM

Abrahamyan, A., *Hamarot urvagic hay gattavayreŋi patmutyan* [Az örmény kolóniák rövid története]. I. Jereván, 1964.

Akinean, N., *Hing panduxt talasacner* [Öt kivándorolt énekköltő]. Bécs, Mechitaristendruckerei, 1921.

Akinean: Simeon – ld. Simeon dpir Leŋaci.

- Ališan, Ł., *Hayapatum* [Örmény történeti antológia]. III, Velence – S. Lazarro, 1901.
- Badjetsi, A., *Itinéraire du très-révérend frère Augustin Badjetsi, évêque arménien de Nachidschévan* (ford. M. Brosset): *Journal Asiatique* Sér. 3., III, 1837.
- Bajburtjan, V. A., *Armjanskaja kolonija Novoj Džulfy*. Moszkva, 1969.
- Bayerle, G., *The Compromise of Zsitvatorok*: *Archivum Ottomanicum* VI, 5–53.
- Džškean, M., *Čanaparhordutyun i Lehastan*. Velence, 1830.
- Carmelites – *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*. I, London, 1939.
- Carswell, J., *New Julfa*. Oxford, 1968.
- Chardin, J., *Voyage du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*. III, Párizs, 1811.
- Danelyan, L., *Arakel Davrižecu erke orpes Sefyan patmutyan szkbnalbyur* [Arakel Tavrižeci műve, mint a szafavida korszak történetének forrása]. Jereván, 1978.
- Daranalci: *Žamanakagrutiwn Grigor vardapeti Kamaxecwoy kam Daranalwoy* [Grigor Kamaheci avagy Daranalci vardapet annalese]. Jeruzsálem, 1915.
- Xačatryan, P. M., *Hay miñadaryan patmakan ošber, XIV–XVII dd.* [Középkori örmény történeti jeremiádok, 14–17. sz.]. Jereván, 1969.
- Hakobyan, V. – A. Hovhannisyan, *Hayeren jeragrac XVII dari hišatakaraner (1601–1620)* [17. századi örmény kéziratok kolofonjai, 1601–1620]. I, Jereván, 1974. Rö.: *Hišat*.
- Hakobyan, V., *Manr žamanakagrutyunner XIII–XVIII dd.* [13–18. századi rövid krónikák]. II, Jereván, 1956. Rö.: *Manr žam*.
- Hovhannisyan, A., *Drvagner hay azatagrakan mtki patmutyan*. [Vázlatok az örmény felszabadító eszmék történetéből]. II, Jereván, 1959.
- Yeremia Čelebi Kömiwřjean – Id. Kömürĵjan.
- Kömürĵjan, Eremia, *Patmutwin hamarot 400 tarway Osmancoc tagaworacn* [Az oszmán uralkodók 400 éves történetének rövid története]. Kiadta: Ž. M. Avetisyan. Jereván, 1982.
- Olearius, A., *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscovitischen und Persischen Reyse*. Schleswig, 1656.
- Papazyan, H. D., *Hrovartakner | Ukazy*. II, Jereván, 1959.
- Parsamjan, V. A., *Armjano-russkie otnošenija v XVII veke*. Jereván, 1953.
- Safrastyan, A. X., *Turkakan atbyurnere Hayastani, hayeri ev Andrkovkasi myus žolovrdneri masin* [Török források Örményországról, az örményekről és a Kaukázusontúl más népeiről]. II, Jereván, 1964.
- Savory, R., *Iran under the Safavids*. Cambridge Univ. Press, 1980.
- Schütz, E., *Armeno-Kiptschakisch und die Krim*. In: *Hungaro-Turcica: Studies in honour of J. Németh*. (Kiadta: Káldy-Nagy Gy.) Budapest, 1976.
- Shaw, St., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. I, Cambridge Univ. Press, 1976.
- Simeon dpir Lehaci, *Ukworutiwn* [Útleírás]. Kiadta: N. Akinean. Bécs, Mechitaristendruckerei, 1936. – Orosz ford.: *Putevye zameťky*. Moszkva, 1956.
- Tavernier, J. B., *Les six voyages de J. B. Tavernier*. Párizs, 1678.
- Tavrižeci, Arakel – *Livres d'histoires, composé par le vartabied Arakel de Tauris*. In: *Collection d'historiens arméniens*. Ford.: M. Brosset, SPb., 1874. Rö.: Tavr./ Brosset. – Orosz ford.: Arakel Davrižeci, *Kniga istorij*. Ford.: L. A. Hanlarjan. Moszkva, 1973. Rö.: Tavr./Hanl.
- Tveritinoва, A. S., *Vosstanie Kara Jaziĵi – Deli Hasana v Turcii*. Moszkva – Leningrád, 1946.
- Zakarij Kanakerci, *Hronika*. Moszkva, 1969.
- Zulalyan, M. K., *Arevmtyan Hayastan XVI–XVIII dd.* [Nyugat-Örményország a 16–18. században]. Jereván, 1980. Rö.: *Arevm. Hay*.
- Zulalyan, M. K., *Ĵalalineri šaržume ev hay žolovrdi vičake Osmanyan kaysrutyan meĵ* [A dzseláli mozgalom és az örmény nép sorsa az Oszmán Birodalomban]. Jereván, 1966. Rö.: *Ĵalaliner*.

Csongor Barnabás

A *Vizparti történet* sorsa a Kínai Népköztársaságban

A *Vizparti történet*, eredeti címén *Sui hu csuan* a négy-öt legnépszerűbb régi kínai regény egyike.¹ Népszerűsége máig tart, s túlnő a szépirodalom szféráján. A következőkben azt vizsgálom, milyen szerepet tölt be ez a regény a Kínai Népköztársaság szellemi életében, közgondolkodásában. Az érdekel ezen a konkrét példán keresztül, hogy milyen módokon igyekeznek a modernizálódó Kína kulturális hagyományait felhasználni, értelmezni.

A *Vizparti történet* ma ismert legteljesebb formájában a 16. században keletkezett. A magam részéről kalandos-elégikus regényként jellemezném. Hősei közt nincs sem mandarin, az államapparátus funkcionáriusa, sem paraszt, az állam fenntartója, seregük a társadalom periferiális rétegeiből verődik jórészt össze. Regényhőssé válásuk lehetősége társadalmi helyzetükből adódik, hiszen a hagyományos kínai társadalomban mobilitásuk jóformán csak ezeknek a rétegeknek volt, azaz velük történhetett csak olyasmi, ami művészi ábrázolásra, megörökítésre érdemesíthető volt. A regény mondanivalója azonban nemcsak a jó részét kitevő – és helyel-közzel ismétlődő – kalandok sorozatából áll: a regény eleje azt írja le, hogyan kerül szükségszerűen sorra szembe a fennálló renddel minden kivételes egyéniség, hogyan tesz lehetetlenné a hagyományos kínai világrend minden emberi értékhez való ragaszkodást úgy, hogy a hősöknek sora ki kell vonulniok a császár és a mandarin-bürokrácia uralma alatti civilizáció szférájából a vadon uratlan világába, hogy Liangsan mocsaraiban felépítsék a maguk jobbnak szánt világát.

Ebben a liangساني kis világban „minden ember testvér” (valójában ez csak a száznegyvennégy vezérre áll, hadaik, a szám-, arc-, név- és sorsnélküli tömegek számon kívül maradnak). Nem mandarin-bürokraták vezetnek, a rangsort a hadvezetésben való jártasság, vitézség, testi erő dönti el. E közösség élén szakrális vezér áll, hadi főnökkel, a haditervek készítőjével és a varázslóval – mintha a törzsi társadalom archaikus funkciói élednének újjá a bürokratikus rend tagadásával.

Ez az önellátásra berendezkedett, egy kis világ önmagában való teljességét mutató közösség azonban a társadalom felhőrégiójában szerveződött: létalapja a mandarinok-felhalmozta adógabona, amelyet a városok kirablásával sajátít el. A liangساني közösség tehát ugyanabból és ugyanolyan módon él, mint a mandarin-társadalom, amelynek ellenében létrejött, nem jelent alternatívát a fennálló renddel szemben. Ezért Liangsan felépülésével, a hősök összegyülekezésével egyszersmind kilátástalansága is kiderül; reális célja csak az lehet, hogy – minél kedvezőbb feltételekkel, de – visszatérjen a császár hűségére, tagjai számára méltó helyet vívjon ki a mandarin-hierarchián belül. A kilátástalanságot a regény második felében hadjáratok sorának terjengős elbeszélése igyekezik ellensúlyozni, ezek logikája azonban oda vezet, hogy a regény végén, a külső és belső ellenségek ellen kivívott győzelmek után

a közösség csendben feloszlik, tagjai besorolódnak az állami hierarchiába. Szung Csiangot és Lu Csün-jit, Liangsan két hajdani fővezérét gonosz ellenségeik, a császári udvar mandarinjai megmérgezik (nyilván azért, hogy értelmetlenné vált életük legalább befejezésében némi értelmet, súlyt nyerjen), társaik is nagyrészt meghalnak, ki így, ki úgy. Végül a százyolc hős megjelenik álmában a császárnak, ki megrendülten értesül bánatos sorsukról, és megkésett elégtételként istenekké nevezi ki őket.

A *Vízparti történet* népszerűsége sohasem korlátozódott csupán a regényre. Hősei történetét a 13. századtól kezdve színművek is feldolgozzák, ezek egynémelyike világosan forrása is a regénynek. Ezekben mint igazságtévők jelennek meg, akik megmentik a zsarnokok önkényétől az igazságtalanul üldözötteket. Népszerűségük (más regények hőseihez hasonlóan) kisplasztikákban, képes ábrázolásokban, sőt kártyafigurákban is megnyilvánul. Időnként és helyenként kultikus tiszteletben is részesültek: a 19. századból van rá adat, hogy tiszteletükre templomot emeltek.

A regény népszerűsége nyilvánvalóan nemcsak társadalomkritikájának szült, hanem sok esetben egyszerűen izgalmasságának, kalandosságának: egy 17. századi császárnak is kedves olvasmánya volt. Nem egyszer azonban magára vonta hivatalos köröknek egészen a betiltásig terjedő haragját is. E sorsban különben a legtöbb régi regény osztozott vele.

A regénynek történelmi alapja van, főhőse, Szung Csiang felkelő vezér volt Kelet-Kínában 1124–1126 között. Sorsáról azonban a kutatóknak eddig semmi bizonyost nem sikerült kideríteniük. Ugyanakkor a hagyományos kínai regényirodalomban ez az egyetlen lázadókkal rokonszenvező regény.

A Kínai Népköztársaság kikiáltásával felmerült annak szükségessége, hogy a forradalmi Kína megkeresse múltjában eszmei gyökereit, számba vegye haladó hagyományait. A feladat nem bizonyult egyszerűnek. Bonyolultságát, olykor reménytelennek tűnő nehézségeit később az 1966–67 közt lezajlott úgynevezett nagy proletár kulturális forradalomban látjuk majd kicsúcsosodni. Ez a politikai kampány a régi és az új viszonyát egy huszárvágással vélte megoldhatónak, az egész kulturális hagyományt ki akarta törölni a kínai nép tudatából.

A *Vízparti történet* esetében az 1949 utáni években egyszerűbbnek tűnt a dolog: a regényben a haladó hagyományok egy reprezentatív darabját fedezték fel, történelmi háttér alapján kinevezték a kínai történelem fő mozgó erejének tartott parasztfelkelések hősi eposzának, hőseit a mai kínai forradalmárok előképének tekintették.

Minden amellet szült, hogy a *Vízparti történet* minél hamarabb, minél szélesebb tömegekhez kell hogy eljusson. Ehhez azonban bizonyos munkálatokat el kellett végezni. Hasonló feladatok a kultúra más területén is adódtak: a legátfogóbb ilyen vállalkozás a hagyományos színművek számbavétele és reformja volt. Egy, írókból és tudósokból álló bizottság sorra vette a színműveket, amelyek országszerte műsoron voltak, s az írástudatlan tömegek számára a kulturálódás fontos eszközei voltak, kigyomláta belőlük a babonásnak, maradinak érzett elemeket, átírta őket, a menthetetleneket pedig indexre tette. A *Vízparti történet* kapcsán a problémák jóval enyhébbek voltak: a regény teljes változata a maga százhusz fejezetével túlságosan terjedős volt, telve lírai betétekkel, versekkel, dalokkal, költői leírásokkal, amelyek

meg-megakasztották a cselekmény menetét, befejezésének elégikus-megbékélő hangja pedig ellentétben állt az első rész harcosságával. A Kínai Írószövetség ezért egy, 1953. évi ülésén határozatot hozott új változat kiadásáról.

Ebben a határozatban semmi nem volt, ami ellenkezett volna a kínai kulturális hagyományokkal. A regényirodalom alkotásai hagyományosan szabad szellemi termékeknek számítottak, hasonlóan az európai ponyvairodalom kezdeteihez, szövegüket és terjedelmüket általános szokás szerint a mindenkori kiadó a közízlés számára legmegfelelőbbnek ítélt formára alakíthatta. Még századunk harmincas éveiben is természetesen adódott Mao Tun, a nagy regényíró számára, hogy a három leghíresebb regényből, köztük a *Vízparti történet*ből is rövidített kiadást készítsen az ifjúság számára. Az Írószövetség határozata alapján 1953-ban meg is jelent a regénynek egy hetvenegy fejezetes kiadása. Ez lényegében a legelterjedtebb Csin Seng-tan-féle 17. századi kiadáson alapult.²

Csing Seng-tan egyike a kínai irodalomtörténet ellentmondásos alakjainak. Egyike volt azon keveseknek, akik a magas irodalom, azaz a líra és az esszé alkotásaival egyenrangúnak tartották a regényirodalmat úgy, hogy mikor kiadta a kínai irodalom általa legtöbbször tartott öt remekművét, azok közé bekerült a *Vízparti történet* is. A kiadás azonban sajátos körülmények közt történt: az ő változata csak a regény első hetvenegy fejezetéből áll, azaz a történet csak a száznyolc hős összegyülekezéséig tart, s hogy lezárja a cselekményt, egy általa teremtett befejezésben a második vezér, Jáde Egyszarvú Lu Csün-ji megálmolja maga és társai dicstelen elítélését egy túlvilági bíró előtt a törvényes hatalom elleni lázadásukért. Csin Seng-tan ezen eljárásának megítéléséhez tudnunk kell, hogy átélte a Ming-dinasztia bukását és a mandzsuk uralomra jutását Kína fölött, amelyet egy parasztfelkelés tett lehetővé – őt magát pedig a mandzsuk kivégezték.

A suta és erőszakolt befejezéstől eltekintve Csin Seng-tan szerkesztői fogásai javára váltak a regénynek: elhagyta a lírai betéteket, epikusabbá tette a regény stílusát, s a cselekményt a csúcspontnál zárta le. Ezért választotta az Írószövetség ezt a kiadást, elhagyva belőle az erőszakolt új befejezést és kigyomlálva Csing Seng-tannak a hőseket rossz színben feltüntető betoldásait.

E kiadást népszerűnek szánták, ezért megfelelő helyeken magyarázó jegyzetekkel is ellátták. Vele egyidejűleg tudományos igényű kiadások is készültek: Cseng Csen-to gondozásában ugyancsak 1954-ben kikerült a sajtó alól a regény úgynevezett bőbeszédűbb változatának szövegkritikai kiadása, kilenc 16–17. századi kiadás alapján.³ Három évre rá, 1956-ban pedig hasonmás-kiadásban megjelent a szűkszavúbb szövegváltozat egy reprezentatív, 16. századi példánya.⁴ Ezeket az évek során még számos szövegváltozat közreadása követte.

Még az ötvenes években kiadásra került egy 16. századi illusztrált *Vízparti történet*-kiadás képanyaga,⁵ valamint a regény témájával rokon régi színművek.⁶

A regény változatainak kiadása mellett meglehetősen mennyiségű – és váltakozó minőségű – tanulmány is keletkezett és keletkezik a *Vízparti történet*tel kapcsolatos kérdésekről. Történeti háttérét, illetve hősei történetiségének kérdéseit ugyan Jü Csia-hszi 1939-ben írt tanulmánya alapján véve tisztázta, 1955-ben ezt külön kötetben újra megjelentették.⁷ A tanulmányok zöme filológiai kérdésekkel foglalkozik, szövegleszarmazási és értelmezési problémákkal. Ezek közül Ho Hszin

(Lu Tan-an) 1957-ben megjelent, minden lényeges kérdésre kiterjedő tanulmánykötete emelendő ki.⁸ A regény eszmei mondanivalójának közelebbi elemzésére azonban egyelőre nem került sor. Ezt a kutatási irányt sokáig csak Sza Meng-vu „A *Vízparti történet* és a kínai társadalom” című, még 1934-ben íródott könyve képviselte: ez a regény egyes jeleneteiből igyekszik levonni társadalomtörténeti következtetéseket, ám vizsgálati, magyarázó szempontjai külsőlegesen, nem a regényből magából következnek.⁹

A hagyományos kínai regény köztes helyet foglal el a magas irodalom és a folklór között. Erre már olyan körülmények is felhívják a figyelmet, hogy kevés regénynek ismerjük a szerzőjét, de még ha nevét tudjuk is (mint a *Vízparti történet* esetében, amelyet a hagyomány hol Si Naj-annak, hol Lo Kuan-csungnak, hol pedig mindkettőjüknek tulajdonít), a regények megírásának körülményei és indítékai, forrásai ismeretlenek maradnak előttünk. A népköltészet alkotásaival rokonítja a régi kínai regényt témája feldolgozási formáinak változatossága, egyes esetekben — így regényünknel — az egyes fennmaradt vagy kikövetkeztethető változatoknak történeti-fejlődési sorba való rendezhetősége. Végezetül, de nem utolsó sorban nem egy esetben megállapítható, hogy a regény forrásai között ott találhatók a szóbeli irodalom alkotásai is.

Jen Tun-ji 1957-ben megjelent könyve, „A *Vízparti történet* alakulása”, a regény kialakulásának történetét próbálja rekonstruálni.¹⁰ A szerző imponáló felkészültséggel azt igyekszik bizonyítani a történeti háttérre vonatkozó hézagos és ellentmondásos adatok számbavétele után, hogy létezett a *Vízparti történet*nek egy alaptörténete, Szung Csiang és harminchat társa históriája, amely nem sokkal a Szung Csiang vezette felkelés után kollektív népköltészeti alkotásként jött volna létre. Ez aztán a népköltészet alkotásainak sorsa szerint alakult, növekedett, újabb és újabb elemeket olvasztott magába. Jen Tun-ji feltevése szerint ez a történet megformálódott volna a vulgáris elbeszélő irodalom gyakorlatilag valamennyi ismert formájában az évek során, majd az írástudók kezére kerülve írásbeli formát is nyert. Ezzel azonban veszített eredeti osztályharcos jellegéből — így kerülhetett bele Szung Csiang és társai meghódolásának epizódja.

Jen Tun-ji műve nem foglalkozik annak elemzésével, hogy a kínai parasztfelkelések mely vonásai tükröződnek a regényben, illetve hogy a regény mondanivalója miben különbözik a Liangsan vitézeinek történetéről szóló színdaraboktól. A többi kínai szakemberhez hasonlóan tényként fogadja el, hogy a liangساني vitézek története a kínai parasztfelkelés (illetve szó szerint: „parasztforradalom”) eposzának tekintendő, s ennek legteljesebb irodalmi megjelenése a regény. A téma feldolgozásának történetén végigtekintve arra a következtetésre jut, hogy napjainkban is indokolt egy korszerű *Vízparti történet*-redakció megalkotása. Ennek alapjául a hetvenegy fejezetes kiadást fogadja el.

A hatvanas évek elejétől kezdve a kínai sajtóból kivehetően — és az általános politikai irányvonalnak megfelelően — a *Vízparti történet* kezdett a kulturális örökség értékes és megbecsült részéből a politikai agitáció közvetlen eszközévé válni. A regény hősei példázatokká lettek, tulajdonságaik, cselekedeteik, magatartásuk követendő vagy elvetendő példaként állítottak a kínai nép elé. A közhangulatban, főként az ifjúság körében ez odáig vezetett, hogy a regény hősei közül Fekete

Forgósél Li Kuj lett a kínai forradalmár példaképének kikiáltva.

Fekete Forgósél a regényben az ösztönös, anarchista lázadót példázza. Természetes hajlamait gondolkodás nélkül kiélő, semmiféle kötöttséget nem tűrő, hatalmas testi erejű, ám naív, barátaihoz a végsőkig hűséges, szokásaiban, életmódjában a faragatlanságig egyszerű, becsületes ember. Nevének, alakjának felhasználói a bürokratikus elnyomás ellen spontán lázadó paraszt alakját látták benne – valójában puritánságával, mesterkéletlenségével a bürokratizmus ellenpárját, a hagyományos kínai társadalom anarchisztikus tendenciáit képviseli. Kiderül ez Szung Csianghoz való kivételesen szoros, de ellentmondásos kapcsolatából is.

A nagy proletár kulturális forradalom szervezői és irányítói szinte a végsőkig vitték a *Vízparti történet* napi politikai célokra való kiaknázását, amikor a hetvenes években kampányt indítottak névleg a regény kritikája formájában Szung Csiang ellen, akit – mivel a regényben meghódolt a császárnak – a forradalom elárulásával vádoltak meg. Ez az allegorikus formában folytatott, ám igen heves politikai hadjárat – akárcsak pár évvel előtte a Konfuciusz ellen indított kampány – valójában élő politikai személyek, főként Teng Hsziao-ping és hívei ellen irányult.

A kulturális forradalom következményeit, pusztításait a kínai párt és kormány nagy igyekezettel törekszik kiküszöbölni, jóvá tenni. A könyvkiadás az utolsó évtizedben soha nem látott méreteket öltött, kiadásra kerülnek nemcsak a kínai irodalom régi és új alkotásai, de a világirodalom művei is, Dantétól és a Kalevalától Thomas Mannig és Marquezig. Megszűnt az irodalmi művek közvetlen politikai célokra való felhasználása is. A *Vízparti történet* azonban változatlanul a legnépszerűbb művek közé tartozik. A kutatás megkönnyítésére is számos kiadvány jelenik meg, köztük egy több mint hatszáz oldalas bibliográfia a *Vízparti történet* eddigi kiadásairól, a róla szóló szakirodalomról, a témáját feldolgozó színművekről.¹¹ Több forráskiadvány közli a regénnyel kapcsolatos hagyományos értékelő és magyarázó irodalmat, így Csin Seng-tannak és másoknak a regényhez írt kommentárjait is. A kutató munka új lendületére jellemző, hogy – szinte a legutolsó órában, de végre – sor került a folklór, a helyi szájhagyomány felgyűjtésére, regényünkkel kapcsolatban a hőseiről szóló történetek, mesék, legendák összeszedésére.¹² Ezek igen nagy változatosságot mutatnak. Vannak köztük hivatásos mesemondók történetei, amelyek nyomtatásban kötetnyi terjedelműek (ezek között Vu Szung, a tigrisölő történetét sikerült három változatban megszerezni), de akadnak pár lapnyi terjedelműek, inkább anekdotának mondhatók. A *Vízparti történet* hőseiről szóló történetek gyűjtése az eddigi kiadványok tanúsága alapján – érthető módon – főként Santung tartományban, a regény cselekményének színhelyén történt. A kiadás körülményei némiképp egyenetlenek: minden történetnél fel van tüntetve annak elterjedési területe, a felgyűjtő neve – a mesélő, adatközlő azonban nem mindig (az adatközlők közt szerepel hatvan éves nyugdíjas tanító, tanár, ötvenéves szövetkezeti tisztviselő, 59 éves paraszt, 50 éves paraszt, 65 éves asszony, 81 éves paraszt, nyugdíjas muszlim munkás, buddhista szerzetes, 60 éves munkás, 97 éves buddhista kolostorfőnök – a szövegeket a gyűjtők átírták köznyelvre).

Minőségileg új vonást jelentenek Kína kulturális életében s a nemzeti múlt birtokba vételének új formáját mutatják az utóbbi évtizedekben alakult országos

jellegű tudományos társaságok. Az irodalomkutatás területén – sajátosan kínai módra – két olyan társaság is létrejött, amelyek munkássága, kutatási területe egyetlen irodalmi műre korlátozódik: alakult ugyanis egy társaság a *Vörös szoba álma* tanulmányozására – s egy másik a *Vizparti történetére*. E társaságok élénk aktivitást fejtenek ki, időszaki kiadványaik vannak, bizonyos kérdésekről vitákat rendeznek. A *Vizparti történetet* tanulmányozó társaság Hupej tartományban, Vuhanban székel, kiadványa a „Vita a *Vizparti történet* körül” címet viseli.¹³ A kiadványban található tanulmányok (amelyek írói közt nemcsak Kína jóformán minden tájáról akad szerző, de Amerikában élő kínai származású sinológus, sőt szovjet szakember is) jobbára filológiai, szövegtörténeti kérdésekkel foglalkoznak. Meglehetősen helyet foglalnak el bennük a *Vizparti történet* hagyományosan szerzőjének tekintett Si Naj-an kilétére vonatkozó kutatások eredményei: ennek egyik formája tudósok kiszállása Si Naj-an feltételezett szülőföldjére, és ott a rávonatkozó hagyomány összegyűjtése. E kutatások célja különben nem egészen világos, tekintve, hogy egyáltalán nem tisztázott: a regény ma ismert vagy feltételezett változatai közül melyik és milyen mértékben kapcsolható össze Si Naj-an nevével.

A *Vizparti történet* körüli kutatómunka mind ez ideig döntő mértékben filológiai jellegű. Egyelőre nyoma sincsen esztétikai értékelés kísérletének, vagy szintézisre törekvésnek. Ou-jang Csien és Hsziao Hsziang-kaj 1983-ban Csungkingban megjelent közös tanulmánykötete „A *Vizparti történet* új értelmezése” címmel¹⁴ ugyan kísérletet tett arra, hogy a regényt, mint a „városi népi irodalom” termékét értékelje, egyelőre azonban alig megy túl a kérdés felvetésén, azt is – eléggé különös módon – a „parasztforradalom hősi eposza” minősíté megcáfolására kívánja felhasználni.

A *Vizparti történet* a folklór nagy epikus alkotásaihoz hasonlóan ma is fontos tudatformáló eleme a kínai kulturális hagyománynak. Ezt mutatja az a tény, hogy a regény cselekményének színhelyén, Liangsanban, Santung tartományban nemzeti emlékhely épül Szung Csiang és társai emlékének megörökítésére az azóta elpusztult vár valamilyen formában való rekonstruálásával és a száznyolc hős szobrával. Ilyen módon tanúi lehetünk annak, hogyan válik napjainkban egy legenda a történelmi hagyomány részévé – hiszen a történeti források Szung Csiangnak csak harminchat vezértársáról tudnak, számuk csak jó évszázad után kerekedett ki a bűvös száznyolcas számra (ez különben a buddhista olvasó szeméinek száma is, továbbá bizonyos csillagképeké). Akárhogy is van, Liangsan kultuszában Kína önmagát keresi, a kínai nép saját múltjának képét építi fel.

JEGYZETEK

1 Si Naj-an, *Vizparti történet*. I–III., Európa Könyvkiadó. Budapest, 1977. Fordította Csongor Barnabás.

2 Si Naj-an, *Suj hu, Co csia csu pan ső*. Peking, 1953 (népszerű kiadás).

3 Si Naj-an – Lo Kuan-csung, *Suj hu csüan csuan*. I–III. *Zsen min ven hszüe csu pan ső*. Peking, 1954 (szövegkritikai kiadás).

4 *Ku csi kan hszing ső jing jin Suj hu cse csuan ping ling. Ven hszüe ku csi kan hszing ső*. Peking, 1956 (16. századi szűkszavúbb szöveg hasonmás kiadása).

5 Csen Csi-ming, *Suj hu csüan csuan csa tu. Zsen min mej su csu pan ső*. Peking, 1955 (illusztrációk).

6 Fu Hszi-hua – Tu Jing-tao, *Suj hu hszi csü csi I. Ku tien ven hszüe csu pan sö.* Sanghaj, 1957; Fu Hszi-hua, *Suj hu hszi csü csi II,* uo., 1958 (színművek).

7 Jü Csia-hszi, *Szung Csiang szan si liu zsen kao si. Co csia csu pan sö.* Peking, 1955 (a hősök történetiségéről).

8 Ho Hszin, *Suj hu jen csü. Ku tien ven hszüe csu pan sö.* Sanghaj, 1957.

9 Sza Meng-vu, *Suj hu csuan jü Csung kuo sö huj. Van ju au tien csu pan sö.* Aomen, 1966.

10 Jen Tun-ji, *Suj hu csuan tö jen pien. Co csia csu pan sö.* Peking, 1957.

11 Ma Ti-csi, *Suj hu mu lu. Sang haj ku csi csu pan sö.* Sanghaj, 1986 (bibliográfia).

12 Vang Taj-csie – Csu Hszi-csiang, *Suj po Liang san tö csuan suo. Csung kuo min csien ven hszüe csu pan sö.* Peking, 1985 (folklor).

13 Csen Hszi-csung – Hou Csung-ji – Lu Jü-csuan, *Suj hu csuan huj ping pen. I–II. Pej csing ta hszüe csu pan sö.* Peking, 1981 (régí kommentárok).

14 Ou-jang C sien – Hsziao Hsziang-kaj, *Suj hu hszin ji. Csung-csing csu pan sö.* Csungking, 1983.

Erdélyi István

Régészeti kutatóúton a Góbi-sivatagban

Tizenegy esztendő kényszerű szünet után megújultak a mongóliai közös mongol–magyar régészeti kutatások. Ezek első új lépése volt az a felderítőút, melyet Makkay János ősrégésszel, az MTA Régészeti Intézete tudományos főmunkatársával együtt tettünk meg 1986 nyarán. Hosszas előkészítő munka után vállalkoztunk az igen fáradságos, nehéz útra. A magyar régészek közül a Góbiban elsőként Gábori Miklós járt, aki szűkebb szakterülete, a paleolitikum emlékein kívül a jóval későbbi korok emlékeire is figyelt.¹ A mi célunk az volt, hogy a neolitikumtól kezdve tájékozódjunk az egyes helyi múzeumok anyagában, megtekintsünk egyes, már régebben ismert lelőhelyeket és újabbakat is fedezzünk fel. Személy szerint engem az ázsiai hunok és a törkök emlékei érdekeltek elsősorban.²

A terepre indulást Ulánbátorban közel négy napig tartó közvetlen előkészítés előzte meg, melynek során beszereztük a szükséges élelmiszert, megkaptuk a Tudományos Akadémiától a terepjáró gépkocsit és a benzinkutalást. Felszerelésünk csupán a legszükségesebbekre szorítkozott, mert természetesen útközben az egyes kisebb szállodák „kényelmét” is ki akartuk használni.

A fővárosban megtekintettük a Központi Múzeum régészeti-történeti kiállítását és látogatást tettünk a Tudományos Akadémia Történeti Intézete Régészeti Osztályán is, ahol elvégeztük utunk szakmai előkészítését. Útitársunk D. Cevéndordzs régész lett, aki már 1974-ben velünk dolgozott a közös ásatáson.

Első állomásunk, a *Bogd-ül* hegyen túl fekvő *Dzünmod* város volt, a központi ajmak (megye) székhelye, a ma már csak romjaiban létező, 1734-ben alapított kolostor (neve: *Mandzsir*) közelében. Másnap megtekintettük a kolostor mellett létrehozott parkot, ahol egy 18. századi, 1800 literes üst mellett öt türk kori kőemléket is felállítottak, amelyek részben a központi ajmak *Tariat* járásából kerültek ide, részben pedig a régi *Dzsargalant*-ból, az ottani „Október” állami gazdaságból. A kőemlékek állatfigurákat (birka, oroszlán), részben ülő emberalakot ábrázolnak, egyiküket szarvasos kőből faragták át. A kolostor jelenlegi kerítése közelében, a kapunál, hat köves kurgánra (kherekszurokra) lettünk figyelmesek.

A helyi múzeum előtt egy kőből faragott teknősbékát helyeztek el, melyet még V. Borovka hozott el a 20-as évek végén a Tola folyó mentéről, az *Ulahin-bulán* nevű lelőhelyről. Türk kori emlék, eredetileg egy sztélét tartott a hátán, ami nem maradt meg.

Dzünmodtól dél felé vettük utunkat, immár földúton. A várostól 43 km-re, az út bal oldalán türk áldozóhelyre bukkantunk. A négyzetes áldozóhelyek közül háromnál két-két balbal kő van, keleti irányban felállítva.

Ez után értük el *Bajancagán* járási központot. Itt megtekintettük a falutól kb. 1,5 km-re, a rádióállomás közelében elhelyezkedő köves kurgántemetőt (kherekszurokat),

amely egy földút mellett hosszan elnyújtva helyezkedik el, és kb. 30 sírból áll. A sírok egy részéről a köveket nem régen leszedték. Ettől a temetőtől kelet felé levő sóstó irányában türk vezéri sírra hívták fel a figyelmünket. A sír négy kőlapja közül hármon rátétes növényi díszes szőnyeg van kifaragva. A sírt 24 x 26 m-es ívelt alacsony sánc veszi körül, északról az egykori bejárat nyomával. A sírt a régmúltban már feldúlták. A hely neve *Elgene bulag*.

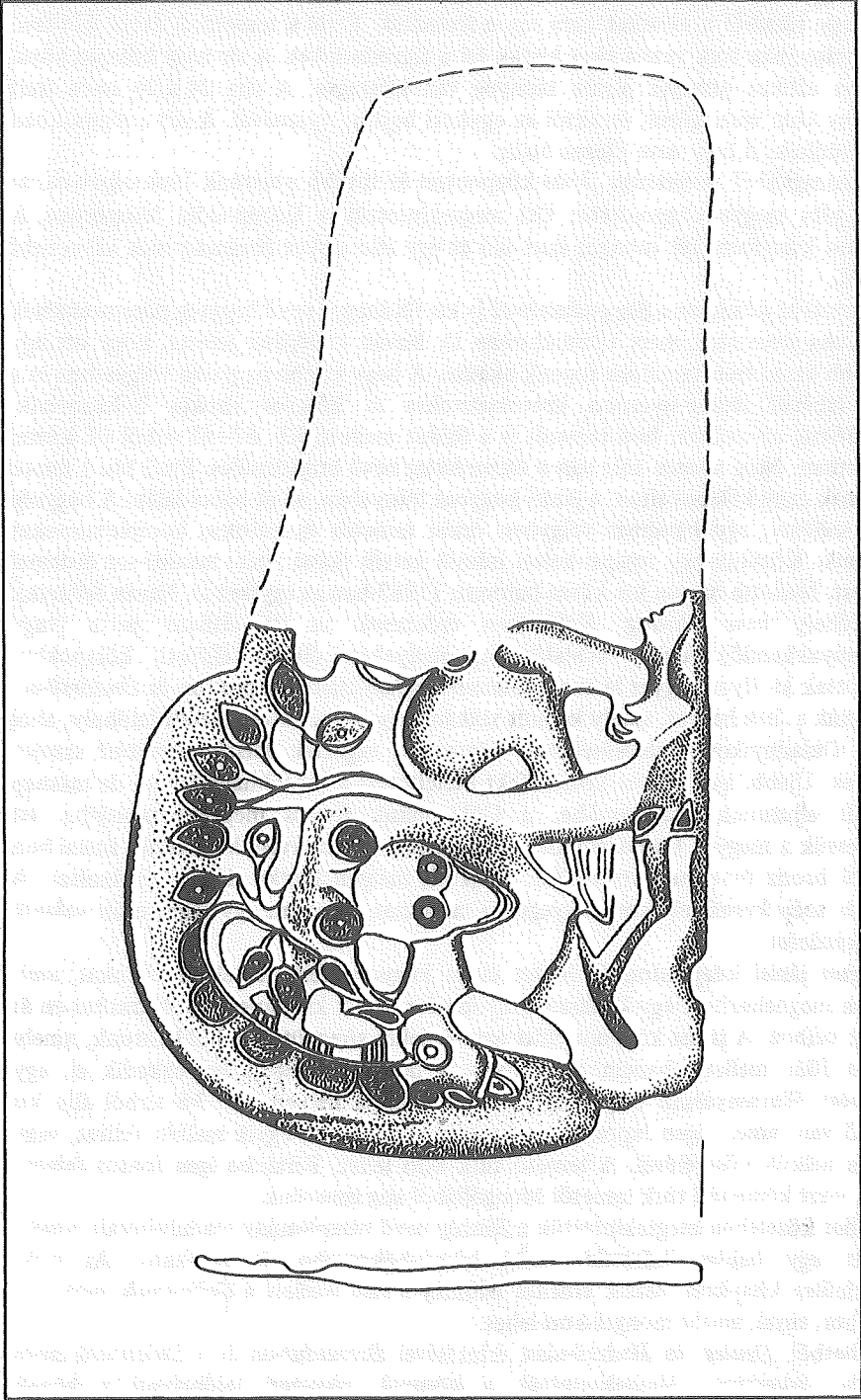
Bajancágánból *Delgercogt* járási központot át tovább utaztunk *Mandalgov*-ba, az egyik göbi megye központjába. Ott megtekintettük a Közép-Góbi Múzeumot. A múzeum kertjében két mongol kori ülő és egy álló alakot ábrázoló türk kőszobrot őriznek.

A további feladatot a *Bag-gadzarín-úl* [= kis földhegy] nevű hegység peremrészének átkutatása jelentette, mert Ulánbátorban D. Naván kollégánk jelezte, hogy ott egy nagyobb ázsiai hun temetőre fogunk akadni. A hegy kisebb-nagyobb völgyeiben és a hegy lábánál lépten-nyomon kherekzurokra és kőlapos sírokra bukkantunk. Megtaláltuk az említett hun temetőt is a földút mellett. Kb. 67–68 sírból áll, kilenc csoportban. Nem messze tőle van a *Bajan-bulag* nevű brigádszállás. Ettől kb. 1 km-re is vannak nagy kőlapos sírok, a járási központ irányában, az út bal oldalán. A hegység túlsó szélénél, egy hatalmas völgyben óriási temetőt és kultikus komplexumokat találtunk. Közülük egy nyugat-keleti irányú kettős (kissé ívelt) menhir-sor érdemel említést. Mellette három kis köves halomsír (1983-ban az egyiket D. Naván feltárta). A lelőhely neve *Uv-dug*. Különösen érdekesek az itt látható pelta (vagy csokornyakkendő) alakú kőalakzatok, melyeket élükre állított kőlapokból alakítottak ki, ilyet négyet láttunk. *Gurvan-Szajhan* járási központot és *Öndörsil*-en át elértük a *Jarh* hegyet, amely kialudt vulkáni szigethegy, jeles paleolitik lelőhely, ahol A. P. Okladnyikov vezetésével már kétszer is végeztek felszíni gyűjtést szovjet régészek. Újabb, igen súlyos kocsidefekt késleltetett a továbbhaladásban, de másnap sikerült eljutnunk *Szajnsand*-ba, a Góbi másik fontos megyeközpontjába. Itt felkerestük a megyei Tájékmúzeumot. A kiállításon egy szőrványként talált, ázsiai hun eredetű bronz övveretet láttunk (ld. a rajzot), melyen állatküzdelmet ábrázoltak. A kiállítás szép képzőművészeti anyagot is tartalmaz, valamint egy teljes múlt századi ötvöskészletet.

Urgun járási központot át *Ih-het* járási központ felé vettük az utunkat, amit nagyon megnehezített egy kiszáradt folyómeder; ebből kikecmeregve *Altansiret*-en át értünk célhoz. A járási központ előtt igen érdekes síregyüttesre bukkantunk, amely nem a főút mellett, hanem attól balra, a dombok mögött helyezkedik el, egy elhagyott állattenyésztő brigádszállás után. Ezen a helyen egy 7-8 sírből álló kis temető van, amely igen lapos köves kurgánokból áll, az egyik mellett felirat, vagy faragás nélküli kősztelével. A temető türk kori lehet. Feltárása igen fontos feladat lenne, mert közrendű türk temetőt Mongóliából alig ismerünk.

Ih-het közelében megtekintettük a *Heszeg* nevű várépítmény maradványait, amely mellett egy hajdan kősztelét tartó teknősbékaszobor is található. Az erőd valószínűleg kitaj-kori. Másik érdekes lelőhely a falu mellett a *Gelin-csulú* nevű ülő kőszobor, sírral, amely mongol-kori lehet.

Ih-hetből *Dzuleg* és *Hadzsú-ulán* érintésével *Bornudur*-on át a *Dalanturu* nevű üdülőbe érkeztünk. Megtekintettük a környék régészeti lelőhelyeit a közeli

Allattkizdelmet ábrázoló, ársiai hun eredetű bronz övveret
részletének rajza

völgyekben; ezek nagyméretű kherekszurok csoportjai. Ezekon kívül még két felirat nélküli, kőkeretben álló sztélét láttunk. Az üdülő melletti állandó téli szállás területén is vannak köves halomsírok.

Innen már Ulánbátor felé vettük utunkat. A *Csojr* nevű elpusztult kolostor érintésével *Szumber*-be, majd *Bajancagán*-ba érkeztünk. Tőle É. felé, kb. 80 km-re (46 km-re Dzúnmod előtt), a hegyek közötti szűk völgyben, igen különös objektumra hívták fel a figyelmünket, amit dél felé haladtunkban nem láthattunk, mert nem tértünk el a főútról, a hegyek közé. Ez egy ritka kultuszhely, melynek tudomásunk szerint nincs párja Mongóliában. Jóllehet nem régészeti objektum, ősi jellege miatt szükségesnek látom részletesebben is leírni.

Egy keskeny kis patak vizét kör alakú vizesárokba vezették, amelynek átmérője 32 lépés (Makkay János felmérése). A kör közepén egy jóval kisebb, kövekből kirakott gyűrű helyezkedik el (átmérője 8 lépés), centrumában női alakot utánzó, egymásra rakott kövekből emelt embrenagyságú „szobor” áll, melyet női ruhadarabokba öltöztettek. A szobor előtt, K. felől bejárat van, ez 1 m széles. A külső és a belső gyűrű között nagy lapos kövek helyezkednek el, ezek a közeli hegyoldalról lecsúszott kőlapok, eredeti helyzetükben (7 db). A szobor előtt és mellett nagy tömegben álltak a kumiszos üvegek, a kerített térségben és azon kívül is, a téglaformára préselt zöld tea egész rakásai. A közeli hegyoldal egyik kis bokrán pálcikákra kitűzött színes rongydarabok is voltak találhatóak. A szobor kezeügyében egy kívánságokkal teleírt füzetet is találtunk, de hasonló „üzenetek” mellette is heverték. Ott volt egy franciakulcs is, ami kirítt a női ruhadarabok közül. A vizesárkon túl a régebben odahordott és már tönkrement áldozati tárgyak szemetét találtuk gondosan eltakarítva. Nyilvánvaló, hogy ezt a kultuszhelyet meghatározott közösség látogatja és gondozza.

A hely neve *Ēndzs had* [= kőanya].

A Góriban töltött tizenkét napos szemleút a nehézségek ellenére jó tájékozódást nyújtott nekünk a remélhető régészeti együttműködés lehetőségeiről.

JEGYZETEK

1 Gábori Miklós, *Jelentés az 1958. évi mongóliai tanulmányútról: Archaeologiai Értesítő* 1960, 83–85.

2 Folytatva az 1961-ben megkezdett együttműködést: Erdélyi István, *Ázsiai lovas nomádok*. Budapest, 1982.

Tokunaga Yasumoto

A magyar–japán kultúrkapcsolatok rövid története

Mai előadásom témája, Magyarország és Japán kultúrkapcsolatainak összefoglalása, a második világháborúig terjed. Először a Japánban járt magyarokról szeretnék egy pár szót szólni.

Az első magyar, aki Japán földre lépett – eddigi ismereteink szerint – Jelky András (1738–83) volt. Jelky András életéről már a tizennyolcadik század végén több regény jelent meg németül, majd később magyarul, amelyek szerint 1770 körül a holland kormány megbízásából Nagaszakiba küldték követként. Nemrégiben jelent meg Solymos Edétől, a bajai Türr István Múzeum igazgatójától a „Ki volt Jelky András?” című tanulmány, amelyben sok fontos felvilágosítást kapunk, de sajnos sem ebben, sem pedig a japán történészek kutatásában nem sikerült fellelnem konkrét adatokat Jelky András Japánban való tartózkodásáról. De ez nem jelenti azt, hogy ne járt volna Japánban, csak a dokumentumok tűntek el az idők viharában.

Feltehetőleg Benyovszky Móric (1741–86) volt a második magyar látogató Japánban. Mint közismert, Benyovszky részt vett a lengyel szabadságharcban, majd kalandos úton eljutott Kamcsatkába, onnan körülményes módon hajóval néhány társával eljutott Japánba, Sikoku és Amami szigetére (1771).

Benyovszky önéletrajza több nyelven megjelent, ennek alapján írta meg népszerű regényét Jókai Mór. Japán fordításban 1970-ben jelent meg Benyovszky önéletrajza Mizugucsi prof. és Numata prof. tollából. Benyovszky érkezésekor idegeneknek tilos volt a belépés Japánba, valószínűleg ezért tartózkodott csak nagyon rövid ideig az országban.

Abban az időben Japán csak egyetlen helyen, Nagaszaki egyik kerületében engedélyezte külföldiek (főleg holland kereskedők) tartózkodását. Ezért küldte Benyovszky leveleit Nagaszakiba, a levelek nagy része fennmaradt mint forrásanyag. Ezek a levelek viszonylag részletes leírást adtak az európai, pontosabban oroszországi állapotokról, s így fontos szerepet tölthettek be Japán védelme szempontjából a Shogunatus kezében.

A Meidzsi Restauráció (1868) után a külföldiek szabad tartózkodási jogot kaptak Japánban. Ennek folytán diplomáciai kapcsolatok jöttek létre, és a megjelent újságcikkekkel már határozottabb képet kapunk a japán–magyar kapcsolatokat illetően is, jöhetnek ezek még nem voltak számottevőek.

A Meidzsi-kor elején, a japán kormány meghívására Reményi Ede hegedűművész érkezett az országba. Ez fontos momentuma volt az európai hegedűművészet, és ezen keresztül a zeneművészet bemutatásának hazánkban. Viszont sem Magyarországon,

Elhangzott a Művelődési Minisztérium és a Kőrösi Csoma Társaság közös rendezvényén, 1988. június 28-án.

sem Japánban nem ismert, hogy Reményi volt az első külföldi hegedűművész Japánban, aki a klasszikus zenével ismertette meg a japán közönséget. Ennek eredményeit napjainkban a magyar zenekedvelő közönség élvezheti, hiszen gondolom, kevesen vannak Önök között, akik még ne hallották volna az Állami Hangverseny Zenekart Kobayashi Kenichiro vezényletével.

A Meidzsi-kor és az első világháború között az Osztrák–Magyar Monarchia diplomatájaként hosszabb-rövidebb ideig sok magyar volt Japánban. Neve után ítélve feltehetőleg magyar ember volt, többek között, az első világháború kitérőse előtti utolsó osztrák–magyar nagykövet is.

Az első világháború körül Barátosi Balogh Benedek etnográfus végzett Japánban gyűjtéseket, főleg a hokkaidói ainuk körében, a gyűjtemény érdemleges része most is megtalálható a magyar Néprajzi Múzeumban. Barátosi Balognak ezen kívül több útikönyve is megjelent Japánról.

A két világháború között hosszabb ideig Japánban tartózkodott Metzger Nándor, aki arról nevezetes, hogy valószínűleg ő írta meg az első magyar–japán szótárt. Ennek a szótárnak a háború kitérőse miatt sajnos csak az első fele jelent meg nyomtatásban. Ezen kívül Metzger fordításában jelentek meg japánul Petőfi és Arany versei. Metzger Nándor nemrég hunyt el Amerikában.

Sokáig működött Japánban zenetanárként Lóránd Ferenc, aki ott is halt meg. A két világháború között sok zenész járt és tartott előadásokat Japánban, például Szigeti József és Kraus Lili.

Az 1930-as években több tudós és író is megfordult ott átutazóban, mint például Ligeti Lajos, Felvinczi Takáts Zoltán, Horváth Tibor, Mezey István stb.

Előadásom második részében azokról a fontosabb japán személyiségekről szeretnék beszélni, akik Magyarországra látogattak.

A Meidzsi Restauráció előtt két japán küldöttség is indult Európába és Amerikába, az egyik a Szacuma-fejedelemségből, a mások a Tokugawa-Shogunátustól. Nincsenek értesüléseink arról, hogy ezen küldöttségek tagjai eljutottak volna Magyarországra.

Japán a Meidzsi-kor kezdetével kinyitotta kapuit a külföld felé. Az új kormány az idegen országok államrendszerét és gazdasági életét kívánta tanulmányozni. Ez okból egy újabb küldöttség indult el Japánból, benne száznál több diplomata és ösztöndíjas, köztük Iwakura Tomomi, Okubo Toshimichi, Kido Takayoshi, Ito Hirobumi. Ők az akkori japán kormány tagjai voltak. Ezt a missziót Iwakura Küldöttségnek nevezi a történetírás.

Ez a küldöttség 1871-től 1873-ig egy évet és tíz hónapot töltött külföldön, Európa és Amerika 12 országában. Az útról szóló hivatalos közlemény szerint, amely 1877-ben jelent meg, a küldöttség iratai alapján tervbe volt véve, hogy Bécsből Magyarországra menjenek, de ez valamilyen okból kifolyólag nem valósult meg.

Az 1880-as években számos híres politikus és tudós látogatott Bécsbe, Lorenz von Stein bécsi jogtudóshoz, a japán alkotmány előkészítése végett. A későbbiekben már szokássá is vált a fent említett tudóshoz a búcsújárás. Ezek közül a látogatók közül többen átutaztak szórakozni Magyarországra. Többen versben is megemlékeztek a Magyarországon eltöltött kellemes napokról.

Ez idő tájt a híres író, Tokai Sanshi (Shiba Shiró írói álneve) a japán

mezőgazdasági és kereskedelmi miniszter titkáráként járt kétszer Magyarországon 1886-ban. A következő évben Tokai Sanshi Torinóban meglátogatta a 80-as éveiben járó Kossuth Lajost. Erről a momentumról később regényt is írt, amelynek címe, nem pontos, inkább értelmi fordításban: „Csodálatos találkozás a szépséggel”.

Említésre méltó Shiratori Kurakichi prof., aki keletkutatással foglalkozott, s körülbelül egy évet töltött Magyarországon (1901–02). Shiratori prof., aki nemzetközi hírű elismert tudós volt, barátságot kötött néhány keletkutató magyar tudóssal. A „Keleti Szemlé”-ben dolgozatot írt az ázsiai népekről. Miután Shiratori prof. visszatért Japánba, több esszét tett közzé, mivel élete végéig megmaradt benne Magyarország utáni érdeklődése és szeretete.

Mielőtt diák koromban Magyarországra indultam tanulmányutamra, abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy Shiratori prof. meghívott, és magyarországi élményeiről beszámolt nekem. Sajnálatra méltó, hogy Magyarországról és tapasztalataimról nem tudtam beszámolni a professzor úrnak, mivel visszaérkezésemkor már halálos beteg volt.

Abban az időben több japán tudós és író írt útikönyvet Európáról, de Magyarországon egyáltalán nem, vagy csak nagyon rövid ideig tartózkodtak.

Az első világháború után a Waseda Egyetem tanára, Kemuyama Sentaró prof. rövid látogatást tett Magyarországon is. „Az újjászülető Európa” címmel kiadott könyvében említést tesz Magyarországról. Megjegyzi például, hogy 1923-ban Magyarországon mindössze négy japán tartózkodik. (Az egyik ezek közül Szemere István zokéjaként.)

Eszembe jutott ennek kapcsán egy kis epizód. Tokiói diákéveimben betértem egy antikváriumba, véletlenül rátaláltam Ballagi Mór „Nagy Magyar–Német Szótára”-ra. Kinyitottam, és a címoldalon a következő feljegyzést olvastam japánul: „1891. évben Bábólnán vettem eme szótárat. Nishibata Manabu”. Feltehetőleg Bábólnán tett látogatást lóvásárlás céljából az illető, mivel akkoriban a magyar tenyésztésű lovak már híresek voltak Japánban. Például a mostani császár egyik kedvenc lova magyar ló volt.

A négy japán közül a második Toyama Koichi prof., aki nyelvész és fonetikus volt. A harmadik Imaoka Tuichiro, aki nyelvkutató és fordító volt. Talán Imaoka tanár úr az, akit Magyarországon legtöbben ismertek abban az időben. Rengeteg előadás és újságrport fűződik nevéhez. Végül, de nem végső soron Imaoka tanár úr írta meg japánként az első magyar–japán szótárt (1923), amelynek kiadása után nem sokkal elhunyt. Azonkívül hosszabb ideig itt tartózkodott a biológus Esaki Teizo, aki a rovarattal foglalkozott. Azért jött, hogy a magyar pillangókat tanulmányozza.

A két világháború között sok útikönyvben tesznek említést Magyarországról. Íróik közül legismertebb Saitó Mokichi, aki az egyik leghíresebb költőnk, eredetileg ideggyógyász.

A második világháború után napjainkig megszámlálhatatlan sok tudós és ösztöndíjas fordult meg Magyarországon. Azt hiszem, erről az idő szűkössége miatt csak rövid áttekintést tudok adni.

Jelenleg Japánban egy tokiói és két osakai egyetemen foglalkoznak magyar oktatással. Azonkívül magyar témával kapcsolatos kutatások folynak a Japán Uráli Tudományos Társaságnál és a Keleteurópai Történelmi Intézetnél.

Magyarországon a háborút megelőző években az akkori Pázmány Péter Egyetemen alkalmam volt mint lektor oktatni a japán nyelvet. Hosszú szünet után napjainkban, a most már Eötvös Loránd Tudományegyetemen japán szakos képzés folyik a Kínai és Keletázsiai Tanszék keretében. Ezen kívül japán nyelvet oktatnak még a Külkereskedelmi Főiskolán és kísérleti jelleggel általános iskolában is, Törökbálinton. Számos nyelvtanfolyam működik, közülük külön említést érdemel a Kőrösi Csoma Társaság nyelvtanfolyama.

Magyar festészeti kiállítás háromszor, a Magyar Nemzeti Múzeum ötvösművészeti kiállítása egyszer, és kisebb kiállítások állandóan szerepelnek programjainkban, ugyanígy Magyarországon is, például a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeumban több japán művészeti kiállítás szerepelt, fametszet, zsáner festészet stb.

Az 1920-as években mutatták be Japánban Lengyel Menyhért „Taifun” című darabját, amelynek főszereplője egy japán, aki Németországban tanulmányúton volt. 1930-as években Molnár Ferenc „Liliom”-ját és „Testőr”-ét mutatták be, amelyeket napjainkig többször műsorra tűztek. Legújabbban Örkény István „Tóték” című darabja van műsoron. Magyarországon még diákkoromban láttam könyv formájában „Roninok kincse” címmel a mi „Chushingurá”-nkat, amely nemrég Kazimir Károly rendezésében került bemutatásra.

Japánban többször bemutatták Bartók Béla „A Kékszakállú herceg várát”-t, kamara előadás formájában. Kórusaink műsorában sokszor szerepelnek Kodály gyűjtötte magyar népdalok. „A Kékszakállú herceg vára” és „Háry János” megvan japán fordításban. Az utóbbi időkben számos magyar zeneművész vált ismertté Japánban. Csak néhány a sok közül: Ferencsik János, Fischer Annie, Ránki, Kocsis, Schiff, Perényi, Sass stb.

Nem szabad megfeledkeznünk a filmművészetről sem. Ahogy Önök ismerik Kurosawát, úgy ismerik nálunk Jancsót, Kósa Ferencet, Szabó Istvánt stb.

Végezetül a magyar irodalom japán fordításairól szólnék néhány szót. A klasszikusok közül még a háború előtt megjelentek japánul a következő művek: Petőfi költeményei, Arany „Toldi”-ja, Madách „Az ember tragédiája” és mások. A háború után az első fordításokat magam készítettem: Ady verseit, Kosztolányi, Móricz, Molnár, Heltai, Balázs novelláit. Mások fordításában olvasható japánul Illyés „Puszták népe”, Molnár „Pál utcai fiúk” stb.

Napjaink magyar irodalmát a következő műveken keresztül ismerheti meg a japán olvasó közönség: Karinthy Ferenc „Budapesti tavasz”, „Epepe”, Szabó Magda „Őz”, Fejes Endre „Rozsdatemető”, Sánta Ferenc „Húsz óra”, Keszi Imre „Elysium”, Déry Tibor „Niki”, Konrád György „Látogató”, Kertész Ákos „Makra” stb. Egyéb magyar szellemi termékek is ismertek Japánban. Például: Lukács György összes művei, Balázs Béla „A látható ember”; Tókei Ferenc, Heller Ágnes, Mácza János, Varga Jenő, Berend T. Iván művei.

Természetesen a magyar keletkutatók (Kőrösi Csoma Sándor, Vámbéry Ármin, Stein Aurél, Németh Gyula, Ligeti Lajos stb.) sem ismeretlenek nálunk.

Mint említettem, 1923-ban négyen tartózkodtak itt japánok. 1940-ben én voltam egyedül japán, a követségek kivételével. Napjainkban nagyon sok honfitársam tanul és dolgozik, és mint családtag él az Önök hazájában. A régi Japánban mindez elképzelhetetlen volt, de remélem, ezentúl egyre jobban elmélyül a két ország közti kulturális és baráti kapcsolat, amit szívből kívánok.

SZEMLE

Könyvek

KAPUJANINCS ÁTJÁRÓ. KÍNAI CSAN-BUDDHISTA PÉLDÁZATOK.

Válogatta, kinaiból ford., a jegyz. és az utószót írta Miklós Pál.

A fordítást az eredetivel egybevetette Csongor Barnabás.

Budapest, Helikon Kiadó, 1987, 244 oldal (Prométheusz könyvek, 16.)

A távol-keleti kultúra örökségéből a buddhizmus iránt nálunk is növekvő, de szükségképpen felületes érdeklődés nyilvánul meg napjainkban, már csak azért is, mert történeti előzményeinek és szerteágazó tanainak forrásai csak komoly nehézségekkel közelíthetők meg, s nem is csupán nyelvi okokból. A Tant hitelesen, szakszerűen közvetítő úttörő munkák között, amelyeknek még a buddhista filozófia magyar terminológiáját is maguknak kell megteremtenuik, örömmel üdvözölheti a magyar olvasó ezt a szép kis könyvet (jól válogatott színes és fekete-fehér képekkel-illusztrációkkal). Miklós Pál elsőként teszi hozzáférhetővé magyarul korunk legnépszerűbb és történelmileg is talán a legnagyobb hatású buddhista szektájának alapvető kínai szövegemlékeit: az indiai *dhjána* (szanszkrit 'elmélkedés')-buddhizmus kínai megfelelőjének, a Csan (japán kiejtéssel: Zen)-buddhizmusnak három példázatgyűjteményét, „katekizmusát”, mint a fordító tömör és körültekintően eligazító utószavában olvassuk (213–215. o.).

Az északi *mahajána*-buddhizmus – a „nagy kocsi” tana, amelyre ugyanis mindenki felfér, hogy eljuttassa a megváltáshoz – 6. sz.-i előzményekre visszatekintő, 9. sz.-ban alapított Csan-szektája, amely a 12–13. században élte virágkorát Kínában, nem zárt vallási szabályrendszer, hanem egy vonzó, természetközeli, meditáló életforma foglalta – inkább ennek a tükröi az itt található példázatok, mint valami tételes és didaktikus „katekizmus” részei –, s ennek a révén érthette el páratlan népszerűségét a művészetek világában is, kínai hanyatlása után Japánban hódítva, majd nyugati diadalútja során, az újabb időkben. (Ez utóbbi szerepét, voltaképpen utóéletét elemzi a fordító *A Zen és a művészet* című könyve, Magvető, „Gyorsuló idő”, Bp., 1978.)

E tan kínai híveit az is vonzotta, hogy a megvilágosodáshoz, megbékéléshez remeteélet és kolostori meditáció vezetett, s hogy ez az életforma – minden hivatali és hivatalos kötelék és kényszer tagadása – a taoizmus tanaival összhangban hirdette a természetben való feloldódást, a szabad és békés önmegvalósítás útjait-módjait, írásban és képzőművészetben megörökített példázatok és bölcs mesterek segítségével, akár saját szent szövegeinek kényszere nélkül is, egyenesen írásellenes hírbe keveredve. Eközben a hívek, egy-egy kolostor körül tömörülve vagy remeteként, megmenekülhettek a katonáskodástól és adófizetéstől is, valamint a világi lét más keserveitől. Alighanem az effajta menekülés hivatalos rosszallása, valamint a világi lét

bölcs-költői elutasításának hatástalansága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy ez a szekta is osztozott a buddhizmus egyéb tanításainak a konfucianus kínai államrendben végső soron mostoha sorsában, s pusztá menedék maradt költők és más kelet-ázsiai művészek számára, és korunk küzdelemre erőtlén, tagadásba menekülő nyugati világa számára is.

Az itt található három példázatgyűjtemény közül az első: „Feljegyzések Lin-csiről” (*Lin-csi Lu*) a szekta egyik ága kínai alapítójának tanításait foglalja össze. A Mester, aki a 8. század végén született — Hszing Ji-hszüannak hívták, míg gyermekfővel szerzetesnek nem állt — a Huo-to folyócska (Hopej tartomány) átkelőhelyénél épült Lin-csi („a Rév Szomszédja”) kolostor előjárója lett 854-ben; innen kapta nevét, amelyet, írásjegyeinek japán kiejtése alapján, Japánban Rinzai formában tiszteltek. Példázatait két tanítványa, Jen-csao és Cun-csiang gyűjtötte össze, illetve szerkesztette, és 1120-ban jelentek meg nyomtatásban.

A második gyűjtemény, a „Nefrit Szirt Feljegyzések” (*Pi-jen Lu*) két neves Csan-mester műve: Hszüe-tou (Hszüe-tou Csung-hszien, 980–1052) eredeti példázataihoz és kommentárjaihoz Jüan-vu (Jüan-vu Ko-csin, 1063–1135) írt további terjedelmes kommentárokat (a jegyzetekben szemelvények adnak ez utóbbiról képet); 1300 táján jelent meg nyomtatásban.

A harmadik, címadó mű: a „Kapujanincs átjáró” (*Vu-men Kuan*) — erre vonatkozik a borítón található kalligráfia is (a *kuan* ’átjáró’ művészi írásképe) —, Vu-men Huj-kaj (eredeti nevén Huang-lung Huj-kaj, 1182–1260) munkája. A rejtvénytyszerűen tömör példázatok talányait a fordító tetemes jegyzettel igyekszik feloldani, a buddhizmusra és a szerzetesi életre vonatkozó számos tanulságos megjegyzéssel egészítve ki a fordítást, a könyvnek csaknem a felében (131–212. o.).

A jegyzeteket és az utószót térkép követi (Badics Ilona munkája, a kötetben említett helynevek jelölésével), majd névmutató (írásjegyek híján a pekingi latinbetűs, úgynevezett pinjin-átírással azonosítva), végül szakirodalmi tájékoztató és képjegyzék.

A Csan szent szövegei többnyire Kínán kívül, mindenekelőtt Japánban maradtak fenn, és sokszor csak kéziratban terjedtek; japán kiadásainak veretes, tömör szövegét, verssel váltakozó költői prózáját adja vissza magyarul Miklós Pál, érzékeltetve a régi kínai beszélt nyelv e ritka emlékeinek párbeszédeiben a sokszor mögöttük rejlő hosszabb történetek, drámai jelenetek nyomait is. Az idegen tárgyi világ és filozófiai háttér néhány sornyi példázatban, költői abszurd talányokban rövidre zárva: e kötet egy ismeretlen, „kapujanincs” világba nyújt bepillantást, költői magyar formában.

Ecsedy Ildikó

BENKE JÓZSEF: AZ ARABOK TÖRTÉNETE Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987, 614 oldal

Az agit.-prop. szándékot a történelmi igazságnál és a szakmai kompetenciánál érthető módon előnyben részesítő Kossuth Kiadó könyvajánlásainak általában nem szoktam hinni, ám ezúttal pontosan fogalmazott: „A feldolgozás szinte egyedülálló

vállalkozás, ilyet eddig még nem olvashattunk magyarul az arab nép nem mindennapi történelméről.” (*Könyveink* '88, 50. o.). A magam részéről sietek azonnal kijelenteni, hogy nemcsak magyarul, hanem más nyelven sem olvastam egy, szakmai szempontból ennyire minősíthetetlen munkát – ami ugyanakkor szakmai igényvel lép föl (ld. a szerző szerény véleményét: „A legfőbb tanulság az volt számomra, hogy ismét igazolódtott az a nyilvánvaló tétel, amely szerint csak arról lehet megalapozott véleményünk, amit megfelelően – teljes tágasságában-mélységében – ismerünk” (*Könyvvilág* 1988, március, 5. o.). A kiadó, a szerző, a rendkívül komoly küllemmel, imponálóan látszó bibliográfiával stb. megjelentetett könyv ugyanis mind azt sugallják a jámbor olvasónak, hogy itt tudományos igényű munkáról van szó. Nem kis vonakodással éppen e hiedelem eloszlátása végett szántam el magamat e recenzióra.

A Parlament legutóbbi ülésén elhangzott, hogy vállalatainknak csupán 3%-a képes világszínvonalon termelni. Tudományos termelésünkről nem tudok ilyen adatot. Ám sajnos úgy tetszik, hogy amíg a természettudományok területén bizonyos alapvető szintet be kell tartani, addig a társadalomtudományok terén nincsen alsó mérce. A szerzőnek – a munkából kivehetően – minimális arabisztikai képzettsége sincsen, önálló forrástanulmányozásnak a nyomát sem lehet fölfedezni, s a legutóbbi másfél évszázad európai arabisztikájának legjobb eredményeit hiába keresi az olvasó a könyvben. Az arabisztikai képzettség elemi hiányát még a laikus olvasó számára is meggyőzően példázza a több ezer kisebb-nagyobb szakmai hiba. Így pl. – noha benfentesnek mutatkozó, ám rendkívül zavaros átírási programot olvashatunk az Előszóban – az arab (és más keleti) nevek és fogalmak között úgyszólván csak véletlenül bukkanunk olyanra, ami megfelel az eredetinek. Az egészen elképesztő átírási torzságok és hibák cáfolhatatlanul elárulják, hogy a szerző valóban nem tud arabul, és adatait különböző szekunder munkákból meríti, s azok torzulásait veszi át és toldja meg a majdnem mindig rosszul tippelt hosszúságokkal. Olyan torzszerűlények jönnek így létre, mintha, mondjuk, egy idegen szerző Petőfiről szólván, ám magyarul nem tudván, az orosz Pityófi alakot venné át, vagy József Attilát – némi franciás beütéssel – Átilá Zsozéf-nek írná, vagy „haj” helyett „háj”-at, „ver” helyett „vér”-t, „örül” helyett „örül”-t írta. A több ezer „pusztán” tárgyi hiba példázza csupán a szerző néhány csínytevése: al-Aszari (helyesen: al-As^carí); Májnún (h.: Madznún); Jafnah (h.: Dzsafna); nagdita (h.: nadzdí); Alptidzsin, Szubuktidzsin (h.: Alp-egin, Sebuk-egin); mutazillita (mu^ctazila). Mint láthatjuk, az esetek zömében már nem is csak az arab eredeti nem-ismeretéről van szó, hanem a francia, vagy az angol kiejtésben való bizonytalanságról is. A több ezer „pusztán” tárgyi hiba közé természetesen nemcsak az efféle filológiai jellegű „apróságok” tartoznak, hanem a tényszerű információk tömegének rossz, pontatlan, vagy hamis közlése. Egy-két példa csak: Théba nem lehetett az i.e. IV. évezredben Alsó- és Felső-Egyiptom fővárosa, egyebekről most nem beszélve azért sem, mert csak a 11. dinasztia idején (2134–1991) alapították; a Ghassánidák ütközőállama nem 300 körül jött létre, hanem az 502–03 bizonytalanul megfogható kezdetek után csak 529-ben, továbbá természetesen nem dél-arabul beszéltek, hanem észak-arabul; Zajd ibn Thábit nem őrizhette meg már Mekkában a próféta kinyilatkoztatását, mert a Banú'n-Naddzsár tagjaként Medinában élt, és a hidzsra idején 10–12 éves lehetett csak; a 237. oldal

térképén az iráni Szafawida dinasztia már a 9. században uralkodott volna, közismert, hogy 1501–1732 között országotak. Az efféle példáknek se szeri, se száma.

A tudatlanságnak effajta megnyilvánulásai azonban e sajátos könyvnek csupán a külső „bugyrát” jellemzik. Ugyanezek egy tört része is elegendő lenne egy elsőéves bölcsészhallgató megbuktatásához, ám az efféle elemi tudatlanság talán öt-hat év kemény tanulásával orvosolható lehetne. A munka tartalmi problémái azonban orvosolhatatlanok. Ezek ilyen vagy olyan módon mélyen összefüggenek a szerző „dialmat”-os, „tudzoc”-os gondolkodásával és iskolázottságával. Ez utóbbiról a továbbiakban még szót ejtek, itt elég annyit megjegyezni, hogy a „tudzoc”-os gondolkodást ismeretes módon az jellemezte/jellemzi, hogy mindenfajta szakmai kompetencia nélkül a mások által feldolgozott anyagból nem is titkolt tendenciózussággal kiemelt egyeseket és azokat „megvulgármarxizálta”. Nézzük meg a szerző néhány ilyen – immár mélyen a tartalmat és a feldolgozás módját érintő – torzulását:

1. Üres, „dialmat”-os frázisok közlése, elemzés helyett a vulgármarxizmus paneljeinek az elpotyogtatása. Pl.: „Az állami hanyatlás ellenére azt mondhatjuk, hogy az egyiptomiak a III. évezredben jelentős haladást értek el nemcsak az anyagi, hanem a szellemi kultúra terén is.” (15. o.). Időnként ezt a mélyenszántó és lakonikus megállapítást olvashatjuk: „Fejlődtek a termelőerők.”

2. E „dialmat”-os megközelítést szokás szerint a panelek eklekticizmusa jellemzi, néha az egészen komikus önellentmondásosságig. Ennek szélsőséges példája az, amikor két egymást követő mondat tagadja egymást. Így a mohamedi iszlámmal kapcsolatban utal Engels – Ibn Khaldúnt visszhangozó – jellemzésére, miszerint: „Az iszlám olyan vallás, amely keletiekhez, különösen arabokhoz, tehát egyrészt kereskedő és iparúzó városokhoz, másrészt nomád beduinokhoz van szabva.” E jellemzés nyomban ezután így folytatódik: „Ideológiája kifejezte a keleti társadalom szükségleteit, és előmozdította feudális fejlődését” (86. o.). Amellett, hogy e megállapítás ellentétes az előbbivel és nem igaz, a jámbor olvasó azt hiheti, hogy ezt a számárságot is Engels mondta. Ezúttal azonban fel kell őt ez alól menteni!

3. Az idézetekkel és az idézéssel egyébként is bajban van a szerző. A források és a szakirodalom nem vagy nem megfelelő ismerete miatt az idézetek zöme vagy közhely, tehát bárki mondhatná, vagy olyan, amit pregnánsan más fejtett ki és bizonyított (ld. pl. a Goldziher-től, Germanustól vett idézeteket!), vagy olyan, amit a hivatkozott nem mondott. Ez utóbbit példázza nyomban a könyv első mondata: „Arab az, aki arabul beszél – mondta Mohamed, a Próféta.” Ezt a badarságot a próféta természetesen nem mondhatta. Anélkül, hogy belemehetnék itt az igen érdekes etnikai, lingvisztikai és közösségforma/tudat kérdéskörbe, továbbá az „arab” fogalomkör igen tanulságos váltakozásába az i.e. 853. évi első említésétől, itt csak annyit jegyzek meg, hogy az iszlám előestéjén mind a dél-arab feliratokon, mind az iszlámelőtti észak-arab költészetben az „arab” terminus *beduint* jelent. Az „arab” szó többesszámú alakban (*al-aráb*) tízszer fordul elő a Koránban, s igen pejoratív felhanggal természetesen a beduinokat jelöli. Vagyis a szerző azt a képtelenséget adja Mohamed szájába, hogy „beduin az, aki arabul beszél”, vagy talán azt a tautológiát, hogy „beduin az, aki beduin”, esetleg azt az ostobaságot, hogy „arab az, aki beduin”. Bármelyik „felfedezésre” gondolt is a szerző, a prófétát ne tegye meg efféle

ostobaságok szöcsövének! A kortársak természetesen nemzetségük és törzsük szerint jelölték magukat.

4. A szakmai kompetenciának híján lévő vulgármarxizmus gyámoltalanul ki van szolgáltatva a legtudománytalanabb teóriáknak. Ezt a könyv számos esete közül példázza a teljesen megalapozatlan és tudománytalan pánarab „elmélet” naiv elfogadása és terjesztése. Eszerint a sajátos pánarab kultúrnationalizmus szerint nemcsak az Arab Félsziget lenne a sémi népek őshazája, hanem minden sémi nép – egy-egy újabb kirajzás révén – voltaképpen arab. A nem-arabisták is jól tudják, hogy a korábbi kutatások végképpen megcáfolták a Sprenger és Schrader „sémi őshaza”-feltevését kiegészítő Winckler-féle teória földrajzi „megalapozását”, amely szerint a sémi népek az Arab Félszigetről annak fokozatos kiszáradásával rajzottak volna ki, s ennek a kirajzásnak lett volna utolsó hulláma az iszlám kialakulása és az arab hódítás. Az újabb történeti földrajzi kutatások bebizonyították, hogy az i. e. III. évezred végétől a mai napig a csapadék átlagos szintje az Arab Félszigeten nem változott. Az efféle végképpen megcáfolt tudománytalanságok felmelegítése Däniken „felfedezéseivel” vetekszik.

Helyhiány miatt kénytelen vagyok lemondani a további hibatípusok bemutatásáról. Természetesen mindenkiben felmerül azonban ezek után a kérdés, hogy miképpen jelenhet meg Magyarországon a második évezred végén egy ennyire tudománytalan könyv a párt kiadójában, egyértelműen pozitív ajánlással. Miféle szűrés érvényesül vajon a tudományos színezettel megjelenő kiadásban, hogyan engedhetnek át lektorok egy efféle könyvet? Fölmerül persze a szakma felelősségének a kérdése is, milyen szakma az, amitől egy pártkiadó, de a szélesebb olvasóközönség is, hogy úgy mondjam, teljesen szüzen marad? Ha valamit ér ez a könyv, hát talán azt, hogy megszületése és megjelenése kapcsán néhány valóban lényeges jelenségről lehet beszélni. Miről is van szó?

1 Ismeretes a harmincas években megfogalmazódó és intézményesülő „dialmat”-„tudszoc” – „szocpolgazd” diszciplínák funkciója: a sztalinizmus ideológiai megalapozása és védelme. Azt is tudjuk, hogy noha az elmúlt évtizedek során egyértelműen kiderült a kelet-európai zsákutcsás fejlődésben játszott egyértelműen negatív szerepük és egyértelműen tudománytalan voltuk, a tanulságok levonása egyáltalában nem történt meg. Lényegében csupán annyi történt nálunk, hogy a kellemetlenül festő korábbi cégéreket átfestették a nyolcvanas évek elején „politikatudományok”-ra, továbbá a korábbi „diszciplínák” művelői egyszeriben fölcaptak a *Zeitgeschichte*, s különösen a „senki földjének” látszó „harmadik világ” művelőinek. Továbbra is úgy tetszett, hogy e területeken szakmai felkészültség nélkül, néhány marxista panel segítségével el lehet igazodni. Jómagam is számos olyan „tudományos” védés szenvedő alanya voltam, ahol volt „tudszoc”-osok fejtegették Egyiptom, Szíria vagy Irak kapcsán a Kommunisták Pártok diadalútját, az állami tulajdon fölényét és a sztalinista szocializmus világhódító útját – mégpedig általában sikerrel. Ám, mit szól ehhez a szakma?

2 Az orientalisztika a szorosán vett történeti kérdésekben, ám különösen a közelmúlt kutatása terén jelen is van, meg nincs is. E sajátos helyzet összefügg a háború utáni orientalisztika alakulásával. A sztalinista tudománypolitika, ismeretes módon, a szovjet arabisztikának – az ország élő iszlám-problematikája miatt –

különösképpen nem kegyelmezett, hanem szigorú pártellenőrzés alá vonta, s emiatt az intézményesen is a párt, a külügy és a belügy alá tartozott. Lényegében ez történt a háború után a különböző kelet-európai országokban is – kivéve Magyarországon. Itt – s ez főleg Ligeti Lajos érdeme – sikerült megóvni az orientalisztika függetlenségét – azon az áron, hogy a legszorosabban vett nyelvi-filológia diszciplína maradt, s elhárította minden politikailag értékelhető tárgy vizsgálatát. Ennek következtében a szomszéd országok lényegében széttűzött orientalisztikájával szemben nálunk nemzetközileg is nagyraértékelt orientalisztika működhetett, ám hosszú évtizedek maradtak ki a történeti stúdiumok művelésében. Ez a helyzet jószerivel csak az utóbbi két évtizedben változott meg, s az eredmények természetesen csak lassan érnek be.

3 Lehetne említeni még a szakmai (egyetemi) képzés hiányosságait (ez továbbra is jó esetben pusztán nyelvi képzés maradt minden társadalomtudományi képzés nélkül), ám inkább néhány szót még a kiadói gyakorlatról érdemes szólni. A Kossuth Kiadó a szakmát eddig sem vonta be nagyon a munkájába, ezúttal is sajátosan viszonyult a szakmai szűréshez. Az egyik lektornak, Balogh Andrásnak az arabisztikához nincsen semmi köze, s az ő szerepeltetése megtesztésíti azt a bevett gyakorlatot, hogy a „megbízható” ember többet ér mint a szakember. A másik lektor, Juhász Ernő azonban – arabista lévén – figyelmeztette a Kiadót arra, amiről magam is írtam az előbb, s kérte, hogy megjelenés esetén a neve ne szerepeljen a könyvben lektor gyanánt. A Kiadó persze változatlanul az ő nevével adta ki a könyvet. *Quis custodiet custodes?*

Simon Róbert

Konferenciák

ELSŐ NÉMET TURKOLÓGIAI KONFERENCIA 1987., Bamberg

1987. július másodikától hatodikáig rendezték meg a nyugatnémetországi Bambergben az első német turkológus konferenciát, a bambergi egyetem török nyelv, irodalom és kultúra tanítására és kutatására hivatott tanszékének szervezésében. *Klaus Kreiser* professzor, a programfüzetben megjelent üdvözlő soraiban kiemeli azt a turkológusok számára érdekes várostörténeti vonatkozást, hogy Vámbéry Armin ősei Bambergből származtak: „99 évvel azután, hogy Vámbéry Árminnak az „*Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*” (Leipzig, Brockhaus, 1878) című műve megjelent, most először gyűlnek össze a német nyelvterület turkológusai egy nemzeti szakmai konferenciára.” A Nyugat-Németországban és Ausztriában működő turkológusok mellett meghívást kaptak a német turkológiával különösen szoros kapcsolatban álló külföldi kollégák is Magyarországról, Izraelből, Angliából, Hollandiából és Törökországból.

A bambergi konferencia központi témáját „Török nyelvek és irodalmak” címmel fogalmazták meg, de helyet kaptak vallástörténeti és szaktörténeti témájú előadások is. Mind az irodalmi, mind a nyelvi témájú előadások többsége a törökországi török nyelvel foglalkozott. *Erika Glassen* Freiburgból és *Mark Kirchner* Mainzból a mai török irodalom kérdéseiről tartotta előadását. *Petra Kappert* hamburgi professzor azt foglalta össze, milyen tendenciák érvényesülnek a németre lefordítandó török irodalmi művek kiválasztásánál. *Michael Ursinus* Birminghamból a 19. században élt Ahmed Midhat Efendiről beszélt, a Göttingenben dolgozó *Ulrich Marzolph* pedig a népi irodalom kérdéseiről, a Naszreddin Hodzsa tréfák hagyományáról adott elő. *Andreas Tietze* Bécsből és *Robert Anhegger* Isztambulból zsidó, valamint görög-ortodox olvasóközönségnek szánt török kiadványokról számolt be. Két előadás szólt a középzásiai törökök irodalmáról: *Annemarie von Gabain* a kazak irodalom fő irányzatait vázolta, a vendéglátó bambergi egyetem munkatársa, *Ingeborg Baldauf* pedig a korai özbek ateista irodalmat jellemezte.

A török nyelvpolitika kérdéseivel három résztvevő foglalkozott: *Konrad Dilger* Hamburgból és *Jacob Landau* Jeruzsálemből főként kultúrpolitikai szempontból tárgyalta ezt a témát, míg *Klaus Röhrborn* a giesseni egyetem professzora a nyelvreform módszereiről beszélt. A mai törökországi török nyelv nyelvészeti problémáit *Manfred Götz* kölni professzor és *Özgür Savaşçı* Münchből tárgyalták, míg a szintén müncheni *Johann Strauss* egy 17. századi török krónika nyelvi sajátosságait jellemezte. Török–német kontrasztív témát dolgozott fel *Helmuth Nespital*, bambergi általános nyelvész, aki a német 'sollen' módbeli segédige török megfelelőit térképezte fel.

A mainzi egyetem professzora, *Lars Johanson*, előadásában egy új kutatási területre hívta fel a figyelmet. Kifejtette, mennyire hasznos lenne, ha a nyelvészeti turkológia kutatói a lehetőségek szerint minél hamarabb megkezdnék annak feltérképezését, kialakulnak-e a török nyelvnek új változatai a török vendégmunkások germán nyelvű országokba való bevándorlása által. Ez a kutatás többek között a török nyelvek változásainak jobb megértéséhez is hozzájárulhatna.

A Törökországon kívüli török nyelvek közül az azeri nyelvről tartotta előadását *Abbasali Djavadi* Münchenből és *Nuri Yüce* Isztambulból. Az utóbbi egy kézírásos közmondásgyűjteményből mutatott be példákat. *Gerhard Doerfer*, a göttingeni egyetem professzora is ennek a nyelvterületnek kutatásáról számolt be, elmondta, milyen tevékenységet folytat intézete Iránban, előadását hangfelvételekkel is illusztrálta. *Iben Raphael Meyer* Göttingenből a volgai bolgár sírfeliratok „tenni, csinálni” jelentésű szaváról beszélt. *Claus Schönig* a mainzi egyetem munkatársa a jakut *-an tur-* és *-an er-* segédigei kapcsolatok funkcióját és kialakulását tárgyalta. *Jens Peter Laut* Marburgból, vallástörténeti témáját, a buddhista apácarendek alapítását, filológiai megközelítésben dolgozta fel. A bambergi *Semih Tezcan* „Köktürk – egy összetett pszeudoním” címmel tartott előadást.

A turkológia tudománytörténeti aspektusaival foglalkozott *Hartmut Bobzin* Erlangenből és *İlber Ortaylı* Ankarából. *Barbara Flemming*, aki Hollandiában a leijdeni egyetem turkológiai professzora, beszámolt az intézetében folyó kutatásokról. *Barbara Kellner-Heinkele*, a frankfurti egyetem turkológiai professzora a „Frankfurter Orient-Institut” történetére tekintett vissza. Nagy érdeklődést keltett *Karl Heinrich Menges* előadása, aki a szemtanú hitelességével mesélt a turkológiai kutatások kezdeteiről az Egyesült Államokban.

A konferencia előestéjén vitát rendeztek az idegen anyanyelvűek tanításának pedagógiai kérdéseiről. A beszélgetést *Hartwig Scheinhardt* és *Esin İleri* előadása vezette be.

Utolsó napon került sor a Magyar Tudományos Akadémia által adományozott Vámbéry portré leleplezésére az egyetem egyik épületében, melyet ez alkalomból „Vámbéry-ház”-nak neveztek el. Az ünnepség keretében *Hazai György* professzor mondott beszédet, melyben részletesen értékelte Vámbéry Ármin turkológiai tevékenységét. A leleplezési ünnepség szép hozzájárulás volt a magyar–német turkológiai kapcsolatok ápolásához. (A beszédet e beszámoló után közöljük – a szerk.)

A bambergi egyetemi könyvtár a török tanszékkal együttműködve, a konferencia alkalmából kiállítást rendezett „Germano-Turcica” címmel, mely a német nyelvű országokban a török nyelv tanulásának történetét mutatta be. A kiállítást vándorkiállításnak tervezték, s a tervek szerint Nürnbergben és Frankfurt am Mainban is be fogják mutatni.

A kiállítás kísérőjeül egy katalógust is kiadtak (*Germano-Turcica. Zur Geschichte des Türkisch-Lernens in den deutschsprachigen Ländern*. 161 oldal. Beszerezhető: Universitätsbibliothek Fekdkirchenstrasse 21., D-8600 Bamberg). A kiállítás és a katalógus célja magyarázatot találni arra, miért tanultak németek a 14. század óta törökül, milyen formában és milyen eredménnyel – újjak bevezetőjükben *K. Kreiser* és *D. Karasek*, a könyvtár vezetője. Nyelvtanok, szótárak és nyelvkönyvek szerzői

mutatkoznak be a képanyaggal és szemelvényekkel gazdagon illusztrált katalógus lapjain.

Az első fejezetben *S. Tezcan* (Bamberg) röviden bemutatja a török nyelveket. *I. Baldauf* (Bamberg) szerint a legrégebb német–török nyelvtanulási emlék (14. sz.), a Codex Cumanicus kun–német szószedete, valószínűleg egy nyelvi érdeklődésű utazó kereskedő alkalomszerű feljegyzéseit tartalmazza. *K. Kreiser* a késői középkorban és újkorban németek által készített átírási szövegekről ad áttekintést. Ezek közül a legrégebb egy török, majd mongol fogságba került bajor nemesember, Hans Schiltperger útinaplója, amit 1476-ban Augsburgban adtak ki. Arnold von Harff zarándokútján (1496–98) került ismeretségbe a török nyelvvel, feljegyzései érdekes nyelvtörténeti adatokkal szolgálnak. Hans Dernschwam kereskedő 1553–55 között vezetett naplójában számos török köznevet, személynévet és helynevet jegyzett fel. Kreiser röviden ismerteti Bartholomaeus Georgievics és Harsányi Nagy Jakab átírási munkáit is.

E. D. Petritsch (Bécs) bemutatja a bécsi turkológiai kutatásokat a 16–18. századig, azt az időszakot, mely az osztrák turkológia virágkorát (19. sz.) előzi meg. A mohácsi csatát követően a császári udvarnak egyre inkább kiterjednek diplomáciai kapcsolatai a török szultánnal, ami állandó török tolmácsok alkalmazását teszi szükségessé. Egyre több oszmán kézirat kerül a császári könyvtárba, s az oszmán birodalomról megjelenő latin nyelvű művek koruk bestsellerei. A bécsi turkológia első fénykorát lotharingiai Franz von Mesgnien Meninski (1623–1698) munkássága jelenti. Fő műve török–arab–perzsa–latin szótára és az 1680-ban Bécsben kiadott latin nyelvű török, arab és perzsa nyelvtana. Kortársa Johann Baptist Podestà (1625–ca. 1703) magyar tolmács volt, majd Meninskitől, későbbi riválisától, törökül tanult. Podestà tartotta az első török nyelvtanfolyamot a bécsi egyetemen 1674-ben. 1754-ben Mária Terézia megalapította a Keleti Nyelvek Akadémiáját.

H. Stein (Lipcse) a lipcsei turkológia történetét vázolja 1612-től a 20. sz.-ig. Hyeronymus Megiser, polihisztor, Lipcsében írta az „Institutionum linguae turcae libri quator” című művét, mely az első nyomtatásban megjelent átfogó mű a török nyelvről. A 17–18. sz.-ban a lipcsei egyetem több tudósa foglalkozott a török nyelvvel, köztük Johann Christian Clodius, aki 1730-ban adta ki „Compendiosum Lexicon Latino–Turcico–Germanicum” című szótárát és török nyelvtanát. Clodius több török művet fordított latinra. A 19. sz. egyik jelentős orientalistája Heinrich Leberecht Fleischer (1801–1888), aki 1845-ben részt vett a Deutsche Morgenländische Gesellschaft (Német Orientalista Társaság) alapításában. Úgy Fleischernek, mint főleg kezdetben utódjának, Fischernek, munkásságában nem játszott a turkológia központi szerepet. Az első világháború idején megnő a török nyelv gyakorlati, politikai szerepe. 1916-ban Ahmed Muhieddint nevezik ki török lektornak, aki török gyakorlati nyelvkönyveket ad ki. 1918-tól egy rövid ideig Richard Hartmann is a lipcsei egyetemen tanított. 1934-ben Herbert Dudat nevezték ki török lektornak, akit Hans Joachim Kissling követett. 1943-ban az orientalista könyvtár legnagyobb része elpusztult. Lipcsében is működött az a polyglott orientalista, Andreas Acoluthus, akit *H. Bobzin* (Erlangen) mutat be. Acoluthus fő műve, a Korán háromnyelvű – perzsa, latin és török – kiadása sajnos befejezetlenül maradt, csak a mintának szánt „Specimen Alcorani quadrilinguis” jelent meg Berlinben 1701-ben.

K. Kreiser a török nyelvtanulás történetét a Habsburgok utolsó török háborújától (1787–1791) a párizsi békéig (1856) tárgyalja. A 19. sz. első felében Bécset kivéve csekély az érdeklődés a török nyelvi tanulmányok iránt. A törökül tanulónak meg kell elégedniük régi, nehezen beszerezhető nyelvkönyvekkel, szótárakkal. Egyike a törökök elleni hadviselés gyakorlati igényeit kielégíteni kívánó műveknek a szerző nélkül megjelent „Kurze Anleitung zur Erlernung der türkischen Sprache, für Militär Personen” című mű 1787-ből. A 19. sz.-ban kevés nyelvi tárgyú munka jelenik meg. Az örmény származású Artin Hindoglu 1829-ben adja ki „Teoretisch-praktische Türkische Sprachlehre für Deutsche” című tankönyvét. Hindoglu egyike azoknak az örményeknek, akik német nyelvterületen a török nyelv közvetítőjeként működtek. Egy Üsküdarban katonai kiképzőként dolgozó porosz tiszt, von der Berswordt, ebben az időben írja meg a „Neueste Grammatik der türkischen Sprache für Deutsche zum Selbstunterricht” című török tankönyvét. Mirza Aleksandr Kazem Beg „Grammatika Turecko-tatarskogo jazyka” című művének német fordítása és Ottó Böhtlingk műve „Über die Sprache der Jakuten” (1851) az első képviselői az általános és összehasonlító turkológiai kutatásnak német nyelvterületen. Ide sorolandó Wilhelm Schott munkássága is, aki a tatár és a csuvas nyelvről írt tanulmányaiban a török nyelvek genetikai kapcsolatait vizsgálta. A krími háború újra megteremti az igényt a „gyorstalpaló” török nyelvtanfolyamokra, s ugyanakkor megnehezíti Abraham Herman August Kellgren művének, „Grammatik der osmanischen Sprache” kiadását. Moriz Wickerhauser Bécsben jelenteti meg a „Wegweiser zum Verständnis der türkischen Sprache” című művét, amely Kreutel kresztomátiájának megjelenéséig több nemzedéket szolgált.

H. Bobzin Friedrich Rückertnek (1788–1866), a perzsa és arab fordításairól híres orientalista professzornak turkológiai munkásságát tárgyalja, és arra a megállapításra jut, hogy érdemes lenne Rückert még kiadatlan gazdag jegyzetanyagát feldolgozni. *A. van Tongerlo* (Louvain) Willi Bang (1869–1934) lcuvaini éveiről számol be. Az első világháború kitöréséig Bang mint a germanisztika professzora dolgozott Louvainben s rendkívül sokrétű orientalisztikai munkásságát „másodállásban” végezte. *P. Zieme* Bang munkásságának második szakaszát tárgyalja, mely szorosan összekapcsolódott az ótörök turfáni szövegek turkológiai keretben folyó kutatásának történetével. *F. W. K. Müller* „Uigurica” sorozata és *A. v. Le Coq* „Türkische Manichaica aus Chotscho” c. kiadványai megalapozták a középpázsiai törökök preislám irodalmának kutatását. Amikor 1918-ban *W. Bang*ot a berlini egyetem Magyar Intézetébe kinevezték, új korszak kezdődött a nyelvészeti orientációjú turkológiai kutatásban. 1929-ben *A. v. Gabain*-nel együtt *Bang* kiadta a „Türkische Turfantexte” című sorozatot, melynek kiadása *Bang* halála után is folytatódott.

K. Kreiser az első világháború éveire tekint vissza, amikor csaknem minden nagy kiadó jelentet meg török nyelvkönyvet német nyelven. Ezeknek átlagosan alacsony színvonalát messze meghaladja a magyar turkológus, *Németh Gyula*, németül 4 kötetben kiadott török nyelvtana, társalgási könyve, olvasókönyve és gyakorlókönyve. Németország kapcsolatát az oszmán birodalommal jól jellemzi az a tény, hogy ezen évtized két szótárát egy katonatiszt és a Deutsche Bank egyik török alkalmazottja állította össze. Érdekességként említetik meg, hogy az első Isztambulban nyomtatott „német” könyv *Vámbéry Ármin* „Deutsch–türkisches

Taschen-Woerterbuch"-ja (Constantinopel, Koehler, 1858). *J. Kloosterhuis* az első világháború alatti idők azon kezdeményezéseit ismerteti, melyek célja a török kultúra németországi megismertetése volt. Az 1914-ben Berlinben megalapított „Deutsch-Türkische Vereinigung” célja Törökországról egy új pozitív kép kialakítása volt. 1916-ban szintén Berlinben alakult meg a „Vereinigung von Freunden der türkischen Literatur”, ugyanazon évben Breslauban a „Deutsch-Türkische Sprachvereinigung”, 1917-ben a „Deutsch-Türkischer Verein” és végül 1917/18-ban Frankfurtban a „Wissenschaftliches Institut für die Kultur und Wirtschaft des Modernen Orients”, amely 1960-ban beolvadt a frankfurti egyetembe. A frankfurti intézet történetét *B. Kellner-Heinkele* (Frankfurt) vázolja röviden. *H. Hepner* (München) ismerteti az 1916-ban a „Deutsch-Türkische Vereinigung” által meghirdetett isztambuli „Haus der Freundschaft”-nak (Barátság Háza) másfél millió márkás, végül is papíron maradt terveit, melyeket a kiállításon meg lehet tekinteni.

E. Damman (Pinneberg) személyes emlékeit idézi Georg Jacobról (1862–1937), akinél a kieli egyetemen keleti nyelveket tanult. A katalógus utolsó írásában *K. Kreiser* a török írásreform hatását mutatja be. Röviden ismerteti néhány német turkológus (*P. Wittek, H. W. Duda, H. J. Kissling* és *K. Steuerwald*) nyelvreformmal kapcsolatos álláspontját. A két világháború között megcsappan a török tanulók száma, törököt jóformán csak az egyetemeken tanítanak. Ez a szélcsendes időszak azonban kedvez a turkológia tudományos fejlődésének. Az összehasonlító turkológia egyik jeles képviselője, *Johannes Benzing* a 40-es években adja ki tanulmányait a csuvas és az azeri nyelvekről. A *Gerhard Doerfer* által vezetett göttingeni iskola jeles továbbfolytatója a német turkológiai hagyományoknak. *Németh Gyula* nyelvkönyvét felváltja *Herbert Jansky* török nyelvkönyve, ebből tanult *Richard F. Kreutel* is törökül. A török nyelvtanulás új hulláma a 60-as évekre esik, amikor megkezdődik a török vendégmunkások bevándorlása.

A katalógus mellékleteként különböző művekből, dokumentumokból szemelvények olvashatók, majd befejezésként e német nyelvterületen kiadott, vagy német szerzők által átdolgozott oszmán-török vagy más élő török nyelvekről írott nyelvtanok, szótárak, nyelvkönyvek bibliográfiája következik.

Befejezésképpen álljon itt egy a katalógusban idézett mottó, egy 18. századi tankönyvből:

„Ein Glück für jeden fremden Mann,
Der selbst mit Türken sprechen kann.”
(Az idegennek az szerez örömet
Ha maga is beszél a törököt.)

Csató Éva Ágnes (Oslo) és *Claus Schönig* (Mainz)

Vámbéry Ármin

Vámbéry Ármin életútját ma már példaszerű közhelyként idézik, amikor egy tudós karierről szólva azt az utat akarják szemléltetni, amely a mélységekből a legmagasabb régiókba vezet. Árvaság és testi fogyatékosság, nélkülözés és kitaszítottság – mindebben osztályrésze volt

gyermekkorában. A nehézségeken azonban hallatlan energiával és ambícióval tudott úrrá lenni, mint aki szinte biztos tudatában van annak, hogy mindez csak mulandó, átmeneti jellegű lehet. Mintha Goethe Faustjának az ismert mondatba sűrűsödő egyik alap gondolatát tette volna tudatosan irányítójává: „Der ständige strebend sich bemüht, den können wir erlösen”.

Középkolai tanulmányait nem tudta befejezni: hiányoztak az anyagiak. De az állandó tanulásról, a nagy becsvágygal folytatott önművelésről egy percre sem mondott le. S egyetemi katedrájának később úgy lett birtokosa, hogy egyetemi tanulmányokat sohasem folytatott.

A közéleti elismertség mércéjével mérve nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyar tudomány kevés alakja járt be olyan káprázatos pályautat, mint Vámbéry Ármin. Neve és híre, mint a vakmerő utazóé vagy a kiváló ismeretekkel rendelkező tudósé, mint az orientalisztika olyan szakemberéé, aki bejáratos volt a politikai élet színpalái mögé, bejárta egész Európát.

A tudománnyal, közelebről pedig a Kelet tanulmányozásával igen hamar elkötelezte magát. Figyelmét egyre jobban a magyar régmúlt ázsiai, elsősorban török kapcsolatai kötötték le. Első törökországi tanulmányútja során, amely négy évig tartott, véglegessé vált, hogy a török népek és nyelvek múltjának tanulmányozása lesz az ő tudományos világa. S ennek során az is kikristályosodott benne, hogy nem elégszik meg azzal a hatalmas és izgalmas problémakörrel, amelyet az anatóliai és balkáni törökség kínál egy turkológusnak. Tovább akart lépni a keleti törökség, a kaukázusi, közép-ázsiai és szibériai török népek és nyelvek irányába. S így született meg benne az a merész elhatározás, hogy turkológiai tanulmányainak következő stációjaként beutazza Közép-Ázsia török nyelvű kánságainak területeit.

Közép-Ázsia területe, ez idő tájt a nagyhatalmak érdekei ütközésének középpontjában állt. Közép-Ázsia politikai egysége már régen a múlté volt. A 19. században e terület három enervált politikai hatalom, a kokandi, a buharai és a hívai kánság ellenőrzése alatt állt.

E kánságokban a vallási fanatizmus mezébe öltözött kegyetlen önkény uralkodott. A kánságok a külvilágtól való hermetikusan elzárkózással akarták uralmukat konzerválni. Veszély leselkedett minden betolakodóra, különösen európaire, akiben nyomban orosz vagy angol kémet véltek felfedezni. Az ilyenekre pedig kegyetlen halál várt. Ez a vallási fanatizmus táplálta erőszak fala mögé zárt világ szinte teljesen ismeretlen volt a csápjait akkor már mindenfelé kiterjesztő Európa számára.

Ebbe a világba akart Vámbéry behatolni. Útjának egyik állomásán, Teheránban, a véletlen sugallta számára azt a gondolatot, hogy koldus-dervisnek öltözve csatlakozzék egy zarándokkaravánhoz, s így jusson be a kánságok világába. Ezer veszéllyel és nehézséggel kellett megküzdenie, de a kilenc hónapig tartó megpróbáltatás és áldozatvállalás meghozta gyümölcsét: tapasztalatainak értékesítése egy csapásra világhírűvé tette. Angliában Vámbéry útitapasztalatai a vezető társadalmi körök érdeklődésének középpontjába kerültek. Nem kevesebbről volt itt szó, mint a középázsiai rivalizációról, közvetve pedig Indiáról, a Birodalom koronájának drágakövééről.

Vámbéry tudományos munkássága úgy bontakozott ki és fejlődött tovább, hogy az szinte átfogta a turkológia minden részterületét. Kora joggal tartotta a turkológia polihisztorának. Több, általa művelt területen úttörő munkát végzett. Ma már elavult szöveg, ill. nyelvemlékiadásai a maguk korában felbecsülhetetlen értékű kezdeményezések voltak, amelyek valóban széles ösvényt nyitottak a következő turkológus generációk munkájához.

Vámbéry nemcsak tudós volt, jelentős szerepet játszott a nemzetközi politikai életben is. Külpolitikai esszéíróként és tanácsadóként a nemzetközi diplomáciai élet legmagasabb szintjéig emelkedett fel. A századforduló éveiben jelentős szerep jutott neki az angol korona és a szultáni udvar közötti kapcsolatban. Vámbéryt bizalmas szálak fűzték II Abdülhamit szultánhoz. Ez tette lehetővé, hogy egy diplomáciai megbízatást a siker reményében vállaljon el. Vámbéry éveken át tett leget e megbízatásnak, amivel – ha minősíteni akarnánk – lényegében egy bizalmas külpolitikai közvetítő feladatát látta el.

Vámbéry külpolitikai szereplése szerves folytatása volt azoknak a különböző írásaiban kifejtett politikai gondolatoknak, amelyeknek évtizedeken át következetes hirdetője maradt. Ennek vezérmotívuma pedig a haladást és kultúrát terjesztő Anglia keleti törekvéseinek a zsarnok és elmaradott Oroszország hódító politikájával szembeni védelmezése volt. Maga ezen politikai állásfoglalását azzal magyarázta, hogy az 1848–1849-es szabadságharc leverését, amelyhez gyermekkorának néhány szomorú emléke kapcsolódott, nem tudta elfelejteni, s ez állította őt szembe – egy életre – a cári Oroszországgal.

Amikor Vámbéry tudományos életművét ma mérelegre tesszük, joggal vetődik fel a kérdés, hogy van-e ennek még napjainkban, mintegy 70 évvel halála után, akualitása mai munkánk számára. Nyilvánvaló, hogy Vámbéry munkái felett eljárt az idő. Tévedéseit és hibáit a kritika már a maga korában helyreigazította. Eredményei azonban szervesen épültek be a következő generációk munkáiba.

Van azonban egy pont, ahol Vámbérynek ma is elevenen ható hagyományként jelen kell lennie a turkológiában. Vámbéry a sokkalta kedvezőtlenebb lehetőségek korában egy tudós élet munkájával mutatta meg, hogy a turkológia művelése hány és hány területen áll szoros összefüggésben a nemzetközi tudományossággal. Értékes tudományos munkák sorával dokumentálta a turkológiai kutatások széles spektrumát, e kutatási munkáknak a tudományos diszciplínák számára való felbecsülhetetlen értékeit. E távlatoknak teljes szélességében való felvázolása Vámbéry vitathatatlan érdeme, életművének számunkra ma is érvényes tanulsága.

Vámbéry nagyapja még a Bamberger nevet viselte, s ez világosan mutatja a család származását. Unokája a magyar és nemzetközi turkológia egyik úttörője lett, azon úttörők egyike, akik e tudományág európai kialakításán fáradoztak. Ma bronzba öntött arcvonásait hordozza a róla elnevezett egyetemi épület fala. Vámbéry szimbolikus visszatérése ez őseinek városába, abba a városba, amely ma a nemzetközi turkológia egyik bástyája.

Hazai György

MEGEMLEKEZÉS A NAGYHARSÁNYI CSATA 300. ÉVFORDULÓJÁRÓL

1987., Siklós

Magyarország török elleni háborújának egyik sorsdöntő csatája zajlott 1687. augusztus 12-én Siklós és Nagyharsány között, amelyet a szakirodalom – egyben kicsit elégtételt is nyújtva a történelemnek – második mohácsi csatának nevez. A Lotharingiai Károly és Miksa Emánuel bajor választófejedelem vezette csapatok fényes győzelmet arattak itt, amelynek következtében Székesfehérvár, Palota, Kanizsa és Szigetvár kivételével felszabadult az egész Dunántúl, a Szerémség elfoglalásával pedig lehetőség nyílt Belgrád ostromára.

A háromszáz évvel ezelőtti ütközetre emlékeztek Siklóson 1987. augusztus 14–15-én a kérdés magyar és külföldi kutatói. A gondosan szervezett emlékülés része volt annak a megemlékezés-sorozatnak (Szigetvár, 1986. május 21–25; Siklós, 1986. október 30.), amellyel a baranyaiak a háromszáz évvel ezelőtti, török alóli felszabadulásuk történetét kívánják feltárni. Ezek a megemlékezések nem csupán tisztelgések az Európa minden részéből idevetődött egykori katonák előtt, hanem az eddig alig kutatott felszabadító háborúk történelmi feldolgozását is jelentik.

A korábbi összegzések nem voltak előítéletmentesek. A különféle – erősen politikáló – magyar történelmi iskolák inkább éltek egy-két kiragadott drámai kép adta meghökkentéssel, mint mindenre kiterjedő részletes forráskutatással. Az elmúlt években azonban e téren – mint ahogy az ülés elnöke, Szakály Ferenc is nyomatékosan hangsúlyozta – jelentős fordulat tanúi lehetünk. Buda visszafoglalásának háromszázadik évfordulójára több olyan forráskiadvány is napvilágot látott – gondolunk itt különösen a „Buda expugnata” című kötetre –, amelyben nemcsak a nagyközönség, hanem történészek előtt is ismeretlen hadi és diplomáciatörténelmi források jelentek meg. Ennek a kötetnek – mondhatni folytatása – a nagyharsányi csata évfordulója alkalmából jelent meg Pécsen „Budától Belgrádig” címmel. A vaskos forráskiadvány annak az alapos forrásfeltáró

gyűjtőmunkának a része, amelyet Szita László a Baranya Megyei Levéltár igazgatója folytat évek óta. Munkája jócskán kinőtte a regionális kereteket.

A siklósi emlékülés, a kötethez hasonlóan, fontos historiográfiai értékkel bír. Soha így még nem volt lehetőség az 1687. augusztus 12-én történtek áttekintésére, mint most. Az ülészak előadásai nemcsak a csatáról szóltak, hanem áttekintették az 1687. év egészét, amely sorsdöntő volt a háború folytatását illetően.

A nagyharsányi csata eseményeiről, az egyes csapategységek elhelyezkedéséről az ütközetben, Nagy Lajos és Veres D. Csaba adott nagyon szakszerű áttekintést. A csata hadvezéreiről szólván Ludwig Hüttl kölni professzor Miksa Emánuel bajor választófejedelemről, Rázsó Gyula pedig a hadjáratok egyik „fenegyerekéről”, Badeni Lajosról tartott előadást. Heckenast Gusztáv pedig arról nyújtott tájékoztatást, hogy a hadjáratokhoz milyen háttér-hadiipar állt a seregek rendelkezésére.

A felszabadító háborúk időszaka elválaszthatatlan a 17. század végi nagy lakosságpusztulás kérdésétől. Szakmai berkekben erről igen hasznos és heves viták folynak. A végső kép megrajzolása lehetetlen alapos regionális kutatások nélkül, s ebben a pécsi kutatók jelentős eredményeket értek el eddig. Különösen Timár György érdeme ez, aki előadásában a török előtti és utáni korban a baranyai falvak lakosságösszetételéről tett több igen fontos megállapítást.

Az 1687. esztendő nemcsak a Dunántúlon hozott diadalt, hanem erre az évre esett a július óta körülzárt egri vár kapitulációja is. December 18-án a népes egri török őrség, Rusztemmel, az utolsó egri pasával az élén megadta magát. A megadás körülményeiről szolt Sugár István több új forrást is bemutató előadása.

Az 1687-ben történtek érthetetlenek a magyar belpolitika s a korabeli európai diplomáciai mozgások nélkül. Az előbbiről Varga J. János, az utóbbiról pedig Bariska István tartott előadást.

A konferencia egyik legsikeresebb előadása Czigány Istváné volt, aki arra kereste a választ, miként ítélték meg a Magyarországon harcoló idegen tisztek a magyar katonaságot. Ez egy olyan kérdés méregfoga, amelyről a magyar közvéleménynek ugyancsak ködös ismeretei vannak. A szövetséges Habsburg haderő elleni – lépten-nyomon napjainkban is előbukkanó – averzió legfőbb oka az, hogy sokan a kortársak közül is magyargyűlölőknek állították be őket. Ebben fontos argumentáció a magyar katonaság lebecsülése, amelyben legtöbben népünk megvetését látták. Pedig a magyar katona harcértéke s egy nép becsülése vagy szeretete más kérdés. Czigány István nagyon szakszerűen bizonyította, hogy a 17. századi európai hadászat szemszögéből sok tekintetben korszerűtlen volt a magyar katonaság. Így a hadműveletekben való másodlagos szerepük, esetenként feláldozásuk mögött ne keressünk mást, mint katonai megfontolásokat.

A konferencia előadásai hamarosan egy külön kötetben is megjelennek.

Hóvári János

AZ OSMÁN KOR ELŐTTI ÉS OSMÁN KORI TANULMÁNYOK
NEMZETKÖZI BIZOTTSÁGÁNAK VIII. SZIMPÓZIUMA
COMITÉ INTERNATIONAL D'ÉTUDES PRÉ-OTTOMANES
ET OTTOMANES. VIII SYMPOSIUM

1988., Minneapolis

A szokásosnál kevesebb résztvevő gyűlt össze a CIEPO nyolcadik konferenciájára. Az európai kollégák egy részének távolmaradását a nagy távolság még csak indokolja, az amerikai kutatók kis létszámban való megjelenése azonban nehezen magyarázható. Talán közrejátszott benne az augusztusi időpont és a minden képzeletet meghaladóan forró nyár bár egyesek szervezési gondokról is suttoztak. . . Magyarországot ezúttal öten képviseltük, közülünk hárman, így magam is, az MTA-Soros Alapítvány támogatását élvezve. Ezzel mi voltunk a legnépesebb külföldi küldöttség, utánunk Hollandia következett négy fővel, illetve Törökország, de ezt az országot részben „idegenlégiósai” reprezentálták.

A tanácskozás alap gondolatát a Caesar F. Farah vezette szervezők így fogalmazták meg: „Döntéshozatal és a hatalom átruházása a török rendszerben”. Ennek jegyében hangzott el Halil Inalcık, a talán legjelentékenyebb élő török oszmanista, megnyitó előadása, „Döntéshozatal az Oszmán Birodalomban” címmel. Azt firtatta, hogy milyen mértékben ismerhetők fel a patrimonializmus, a szultánizmus vagy a despotizmus jegyei, illetve, hogy igaz-e a mások által feltételezett nagymérvű bürokratizálódás a 16. század végére. Mindkét fő álláspont mellett sorakoztatott fel érveket, de végül – többen érezték így – nem döntött egyik mellett sem. Az emiatt kialakult élénk vita során a szultáni legitimitáció rendkívüli fontosságára hívta fel a figyelmet, míg a tényleges döntéshozatalban az idők során bizonyos eltolódásokról, változásokról beszélt.

Szorosan a fő témához kevés későbbi előadás csatlakozott. Ch. Neumann az 1782-es török–spanyol egyezség kapcsán fennmaradt levelezés anyagára támaszkodva a külpolitikai döntéshozatal mechanizmusát vizsgálta, E. K. Shaw a keleti kérdés megoldására tett kísérleteket elemezte, Fodor Pál pedig a Buda, illetve Magyarország elfoglalása idején az oszmán vezetés előtt álló dilemmákat taglalta igen árnyaltan. Magam a szultáni tanács jegyzőkönyvei és a pénzügyigazgatási parancsok kivonatai alapján azt igyekeztem megvilágítani, hogy a magyarországi végeken kiknek milyen mértékben volt a kezében a döntés, illetve hogy – amennyiben volt ilyen – miként érvényesült a központi akarat.

A szimpózium további altémái közül háromban voltunk érdekeltek. A „Nyugati vélemények a törökökről az útleírások alapján” című szekcióban Hazai György számolt be egy nagyszabású bibliográfiai tervről az Oszmán Birodalommal kapcsolatos élménybeszámolókat illetően. Hóvári János a „Kereskedelmi és kommunikációs hálózatok” tematika keretében a szendrői vámnapló anyagát mutatta be. Zsiga-Kiss Andrea pedig „Az oszmán történelem levéltári forrásai” című részlegben a magyarországi kegyes alapítványokról adott áttekintést.

A megvitatott kérdéskörök sokrétűségét mutatja, hogy a fentiekén kívül több előadás is foglalkozott az oszmán hatalom tartományi átruházásával, a vándormozgalom és a kulturális egymásrahatások tendenciáival, a tudomány, a

technológia, a munka és az oktatás szerepével, a közigazgatás elvével és gyakorlatával, a központ és a periféria kapcsolatainak kilátásaival a korai modern Oszmán Birodalomban, az irodalommal mint a történelem forrásával, a rendszeranalízis és a számítógép használatával, valamint az intézményes iszlámmal az oszmán államban.

A színvonalra általában nem lehetett panasz. Jó volt hallani néhány fiatal amerikai kollegát, akik pár éve még az isztambuli levéltárakban gyűjtötték doktori disszertációjuk anyagát, mára pedig kiérlelt, gazdagon dokumentált előadásokkal álltak elénk, s taglaltak korábban alig érintett kérdéseket (pl. Douglas Howard és Linda Darling).

A konferenciát a CIEPO közgyűlése zárta. Nem volt könnyű dolga az elnöklő Hazai Györgynek, ugyanis az arab világból érkező három kolléga levélben kérte azon korábbi döntés felülvizsgálatát, miszerint a következő ülészak Jeruzsálemben legyen. A politika sötét árnyai kísértettek átmenetileg a tudományosság csöndes berkeiben, s a drámai pillanatokot sem nélkülöző vita után az az álláspont kerekedett felül, hogy a korábbi határozatot nem kell megváltoztatni. Mind az ekkor elhangzottak, mind a bizottság újraválasztása során elfogadott határozat, majd az annak megvalósítása körüli hercehurcák e sorok íróját azzal a jóleső érzéssel töltötték el, hogy a demokrácia szabályaival másutt sincsenek jobban tisztában mint időnként idehaza.

Dávid Géza

Beszámoló a Körösi Csoma Társaság Szegedi Tagozatának 1987. január 1. és 1988. április 26. között tartott előadásairól

A Szegedi Tagozaton 1987-ben nyolc, 1988-ban eddig két előadás hangzott el. Az előadások témakörét meglehetősen változatosság jellemezte, néhány témára azonban, mint a magyar történelem keleti kapcsolatai, Közép-Ázsia és Távol-Kelet, többször visszatértek a tagozat előadói. A szegedi előadások a tagozat alapításától számított sorszámmal ellátva időrendben az adott időszakban a következők voltak:

38. előadás, 1987. január 29. Bethlenfalvy Géza: „Tibeti kolostorok ma”. A társaság főtitkára az első magyar tibetista, aki eljutott a birodalom fővárosába, végigjárta a leghíresebb kolostorokat, fényképezőgépével is megörökítette a mai kolostori élet számos részletét, a könyvtárak máig fölméretlen gazdagságát. Az előadás nyújtotta élményt fokozták a művészi érzékkel készített diaképek.

39. előadás, 1987. február 19. Mándoky-Kongur István: „A kun székek története”. Az előadó történelmi áttekintést adott a kunság szervezetéről, a székek és kapitányságok határainak alakulásáról. Az általa gyűjtött gazdag személynévi és helynévi anyagból kiválasztott példákat elemzett több vonatkozásban. Az azóta megvédett kandidátusi értekezésében is feldolgozott folkdór anyagból is mutatott be részleteket.

40. előadás, 1987. március 27. Yamaji Masanori: „Séta Japán történetében”. Az ELTE nem régen alakult japán tanszékének oktatója a Szegedi Tagozat első olyan külföldi előadója volt, aki magyar nyelven tartott előadást. Diaképeivel is, a titkok fátylát fellebbentő előadásával is a misztikumnak vélt japán gazdasági csodát kívánta leleplezni, a japán múltat és jelent történelmi összefüggésbe helyezve reális képet igyekezett adni. Előadása a csak régészeti anyaggal dokumentált múlttól az újkor hajnaláig mutatta be országa történetét.

41. előadás, 1987. április 23. Galla Endre: „A kínai modernizálás történelmi előzményei”. Az előadó a kínai történelem hagyományos tendenciáit tárta föl, és ezek között helyezte el a kínai nyitás jelenségét. Nagy érdeklődéssel hallgatott előadását számos kérdés és hosszas beszélgetés követte.

42. előadás, 1987. május 21. Vass Előd: „A szegedi táj és népe a török világban. 1526–1686.” A hódoltság korának korábbi szegedi előadói közül Kakuk Zsuzsa a kulturális kapcsolatokkal és ennek nyelvi emlékeivel, Hegyi Klára a birodalom irányításával és tisztségviselőivel foglalkozott, ez alkalommal Vass Előd levéltári kutatásainak eredménye alapján a Dél-Alföld hódoltság kori gazdasági életét és Szeged felszabadulását vizsgálta.

43. előadás, 1987. október 29. Iványi Tamás: „Írnokok, kalligráfusok, misztikusok. (Pillanatképek az arab írás történetéből.)” Az előadó már részben megjelent, részben még készülő monográfiájából ismertetett néhány különösen érdekes részletet. Ismertette az egyes írásjegyekhez kapcsolódó misztikus képzeteket és ezeknek néhány irodalmi megnyilvánulását. Vetített színes képei az arab kalligráfia történeti változását szemléltette.

44. előadás, 1987. november 19. Gerő Győző: „A török építészet Magyarországon.” A hódoltság korával foglalkozó soron következő előadás a dzsámik, minárek, medreszék, türbék és fürdők régészeti feltárását és az építészeti megoldások teljes technikai rekonstrukcióját mutatta be.

45. előadás, 1987. december 17. Vikár László: „A magyar népzene török kapcsolatai”. Az előadó felsorolta a magyar népzene együttjáró jellemzőit, amelyek közül csak az egyik a pentatónia. A magyar népzene és a Volga-vidéki nyelvrokonaink zenéje a törökséghez kapcsolódik. A balti finnek zenéje ettől eltérő. Föltehetőleg a kínai pentatónia is a törökséggel érintkező területekre jellemző. Előadását a saját Volga-vidéki gyűjtéséből hanglemezen megjelent anyaggal szemléltette. Külön értékelte és értelmezte a baskír kuráj különös hatású hangját.

46. előadás, 1988. március 17. Sárközi Alice: „Apokaliptikus jóslások a XVII–XX. századi Mongóliában.” Az előadó kandidátusi disszertációjának anyagából elemzett néhány részletet. Föltárta az apokaliptikus politikai jóslások irodalmi forrásait, néhány jól választott példával bizonyította e hagyományok mindmáig élését. Nemcsak fényképeket, hanem néhány eredeti, ujjur írásos mongol kéziratot is bemutatott.

47. előadás, 1988. április 21. Róna-Tas András: „Ujjur–magyar rokonság?” Azonos címen, azonos helyen, a JATE Bölcsészettudományi Karán hangzott el Kiszely István előadása tavaly. Az országos lapokhoz hasonlóan Szegeden a Délmagyarország című napilapban is jelentek meg hírek e kérdésről. Kiszely István előadására és ezekre az újsághírekre a Délmagyarországban Farkas Gyula az antropológus szemszögéből válaszolt. Róna-Tas András pedig a Szegedi Tagozat előadásán az altajista nyelvész érveivel reagált.

Torma József

A KÖRÖSI CSOMA TÁRSASÁG
1988. április 26-i tisztújító közgyűlésén megválasztott
ÚJ VEZETŐSÉGE

Tiszteletbeli elnök:

Elnök:

Alelnökök:

Főtitkár:

Tudományos titkár:

Szervező titkár:

A Keleti Nyelvek Kollégiumának vezetője:

A Szegei Tagozat elnöke:

Az Iszlámtudományi Munkaközösség vezetője:

A vezetőség választott tagjai:

Czeglédy Károly

Hazai György

Fodor Sándor

Vásáry István

Bethlenfalvy Géza

Dávid Géza

Dévényi Kinga

Iványi Tamás

Torma József

Fodor Sándor

Kakuk Zsuzsa

Kara György

Róna-Tas András

Tőkei Ferenc

VÁLASZTMÁNYA

Agyagási Klára

Apor Éva

Bartha Antal

Berta Árpád

Bese Lajos

Bethlenfalvy Géza

Bíró Margit

Czeglédy Károly

Csongor Barnabás

Dávid Géza

Dévényi Kinga

Ecsedy Ildikó

Erdélyi István

Ferenczy Mária

Fodor Pál

Fodor Sándor

Galla Endre

Gáthy Vera

Hazai György

Iványi Tamás

Józsa Sándor

Juhász Ernő

Kakuk Zsuzsa

Kákosy László

Kalmár Éva

Kara György

Kenessey Mária

Komoróczy Géza

Kőhalmi Katalin

Lőrincz László

Mándoky István

Molnár Ádám

Moukhtar Abdel Moneim

Ormos István

Polonyi Péter

Puskás Ildikó

Róna-Tas András

Sárközi Alice

Schütz Ödön

Somlai György

Tardy Lajos

Terjék József

Torma József

Tőkei Ferenc

Uray Géza

Vásáry István

Wojtilla Gyula

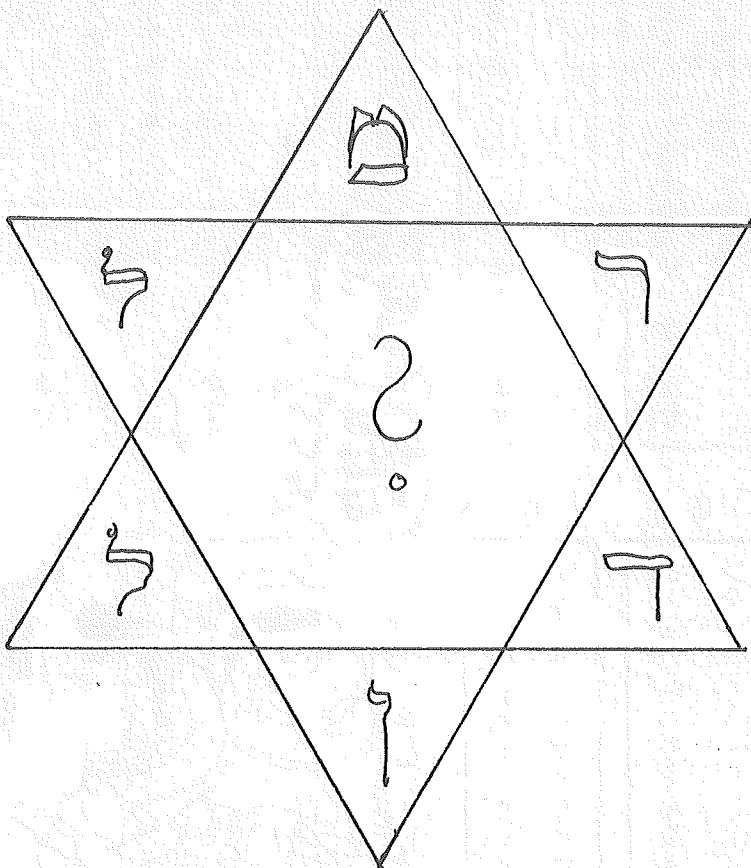
Yamaji Masanori

**A KELETI NYELVEK KOLLÉGIUMA
NYELVI REJTVÉNYTÁRA (3.)**

Szerkeszti: Dévényi Kinga

I.

HÉBER CSILLAGREJTVÉNY

A fenti Dávid-csillagba minden irányban (felülről lefelé, ill. jobbról balra) egy-egy szót írtunk. A középső betű hiányzik! Ezt a hiányzó betűt kell kitalálni a megadott betűk segítségével.

A rejtvényt készítette: Raj Tamás

II.

JAPÁN KÉPREJTVÉNYEK HALADÓKNAK

A feladatokat a japán nyelvű útmutatás alapján oldja meg!

A megoldásokat, valamint a rajzokkal illusztrált szavak magyar megfelelőjét kérjük, hogy küldje be.

②

「ピストルが見えないか。金を出せば、命はたすけてやる。」

①

「もう死んじやって、生きていません。」

ここにカードがぜんぶで十四まいあります。これを二まいずつ組みあわせると、七つのゆかいな面白い話ができます。
どのように組みあわせたらいいかな？

④

「きみ、いつもそんなふうにとどめるの？」

③

「つりざおをもってくればよかったなあ。つりができたのに。」

⑤

「このはがき、ずいぶんしわくちゃだなあ。」

⑥

「おきたばかりなのに、とてもつかれたような顔をしているね。」

⑦

「富士登山をしたゆめを見たからさ。」

⑧

「こんな悪いせいせきを見たら、おかあさんはがっかりするだろう。」

⑨

「ありがたい。医者^{いしや}はわしの病^{びよう}気^きをみて、命^{いのち}はたすからな^いとい^ったんだ。」

⑩

「次郎^{じろう}くん、徳川^{とくがわ}家康^{いえんや}について知^しっていることをい^ってみたま^え。」

⑪

「ちがう、しゃべるときだけだ。」

⑫

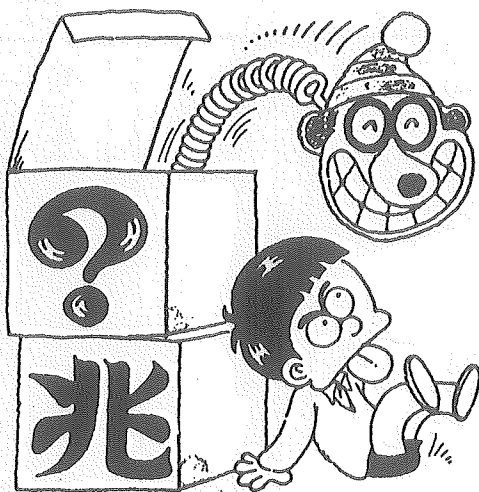
「いなかのおじいさんからきたんだ。」

⑬

「ここは関門^{かんとん}トンネルとい^って、汽^き車^{しゃ}は海^{うみ}の底^{そこ}を走^はっ^て、い^るんだ。」

⑭

「先生^{せんせい}、だいじょうぶです。ぼくがなぐさめてやりますから。」

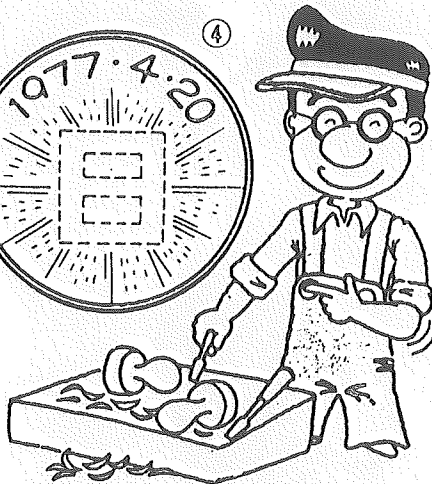
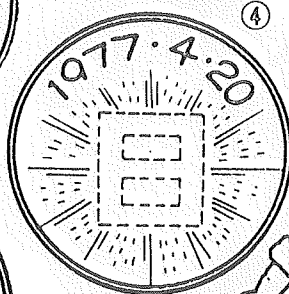
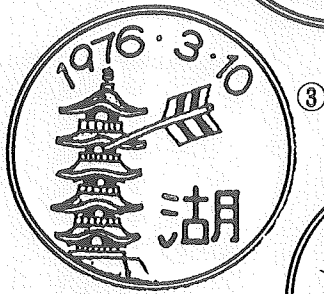
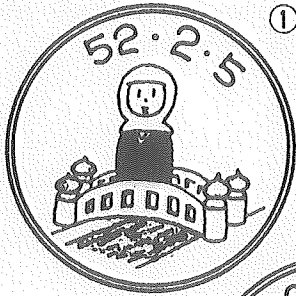

9
 一、十、百、千、万。さて、
 万の上のくらいは億である。億
 の上には、兆というくらいがあるね。
 それでは、このチヨウの上はなんだか
 わかるかな？

10
 しばらく、アメリカ合衆国に
 行っていたおじさんに、
 「アメリカのどこにいたのですか？」
 と聞いたところ、おじさんは、
 「三より多く、六より少ない都市にいた
 んだよ。」
 と答えました。
 さあ、どこだか、わかりますか。

ユーモアクイズ

11

左にあるスタンプは、ユーモア
アズきのおじさんが作ったもの
です。それぞれ、日本の有名な観光地だ
そうですが、図がらをよく見て、どの
ものか、あててください。

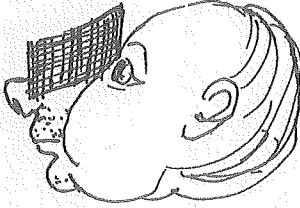
Összeállította: Székács Eszter

III.

TÖRÖK NYELVI REJTVÉNYEK

A. A török nyelv rendkívül gazdag szólásokban és állandósult szókapcsolatokban. Melyik rajzhoz melyik szólás tartozik, és mi a magyar megfelelője?

1.

A. Ağza kilit vurmak

2.

B. Ağzı kulaklarına varır

3.

C. Dilinin ucundadır

4.

D. Dilini bağlamak

5.

E. Burnun ucunu görmemek

6.

F. Burnu havada

7.

G. Burnu bile kanamadı

8.

H. Oturduğu dalı kesmek

9.

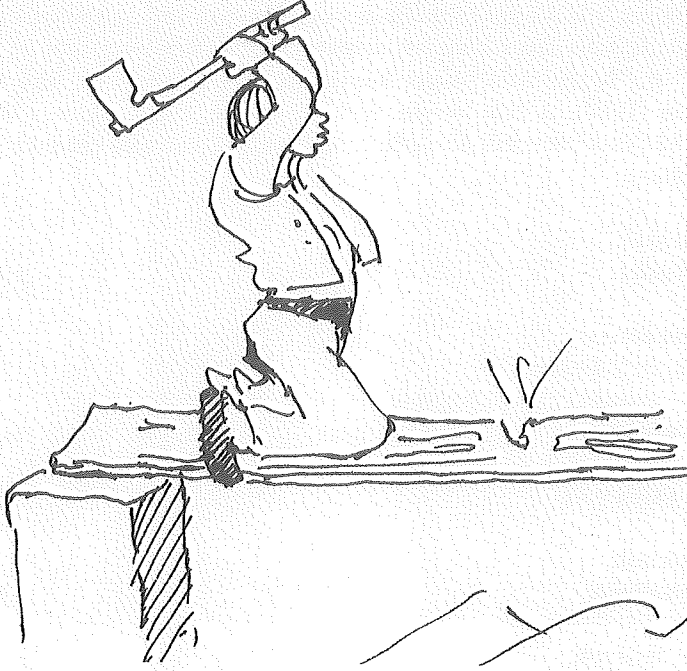
J. Corbada tuzu bulmak

10.

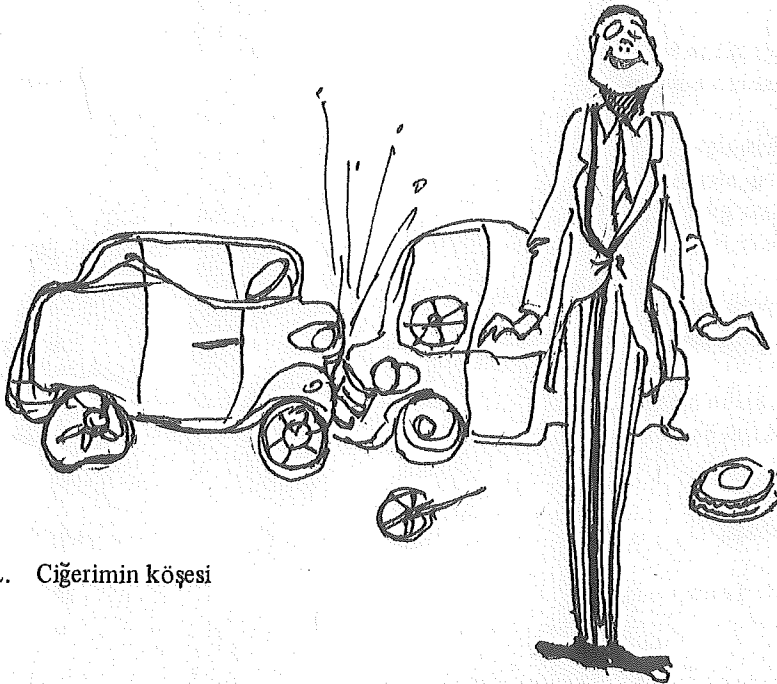
I. Bulanık suda balık avlamak

11.

K. Horoz akilli

12.

L. Çiğerimin köşesi

B. A találós kérdés – bilmece – a török népköltés egyik kedvelt műfaja. Logikai és nyelvi játék; tömör, tréfás meghatározása egy-egy tárgynak vagy jelenségnek. Ritmikus és rímes formája miatt könnyen megjegyezhető. Magyarországon először Kúnos Ignác tett közzé török találós kérdéseket az Oszmán-török népköltési gyűjteményben (1887). A Ház tetején nyeles edény c. kötet (Móra, 1985) a török népek találós kérdéseiből ad ízelítőt. Most próbáljunk meg néhányat eredetiből megfejteni:

1. Ben giderim o gider,
o benden ileri gider. (əðɣoð)
2. Mavi atlas, iyne atmaz,
makas kesmez, terzi dikmez. (ɣoð)
3. Suya düşer ıslanmaz. (şəunð)
4. Dam üstünde yarım pide. (kə)
5. Yedi dilekli tokmak,
bunu bilmeyen ahmak. (şəq)
6. Şekere benzer, tadı yok,
Gökte uçar, kanadı yok. (kə)
7. Karşıdan baktım hiç yok,
yanıma vardım pek çok. (kərnə)
8. Gelisi aslan gibi,
duruşu kaplan gibi,
yayılr hasır gibi,
sürünür esir gibi. (kədi)
9. Allah yapar yapısını,
bıçak açar kapısını. (kəpnə)
10. Carşıdan aldım bir tane,
açtım baktım bin tane. (nə)
11. Kısacık boylu,
kadife donlu. (nəpənə)
12. Yeraltında kırmızı minare. (şənəpə)

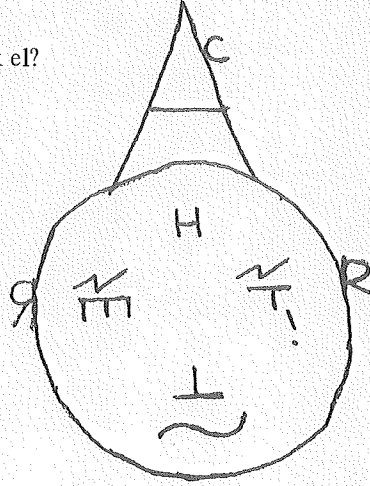
13. Yapan kendi için yapmaz,
alan kendi için almaz,
kullanan kullandığından
haberi olmaz.

(mezar)

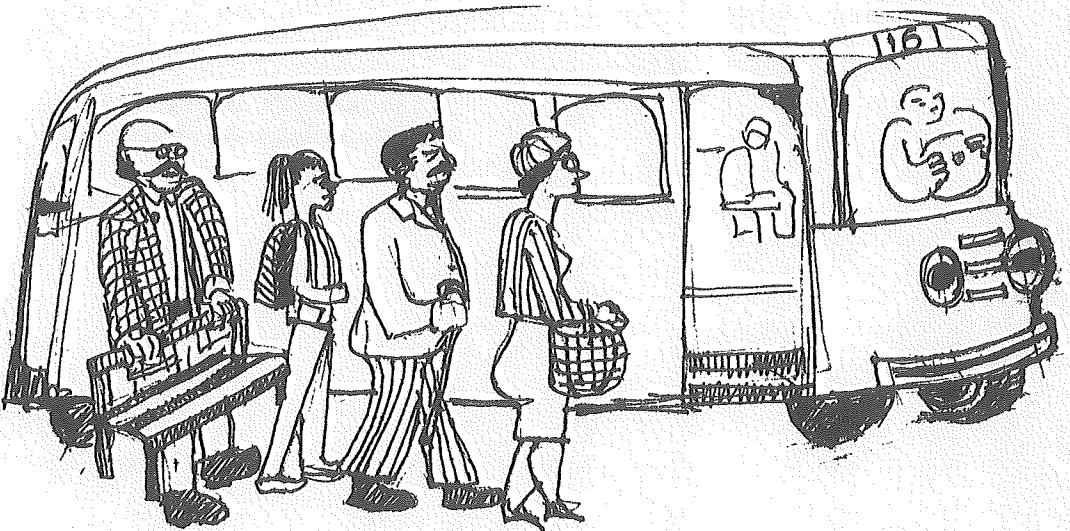
14. Bilmece, bildirmece
suret yapar gündüz gece.

(ayna)

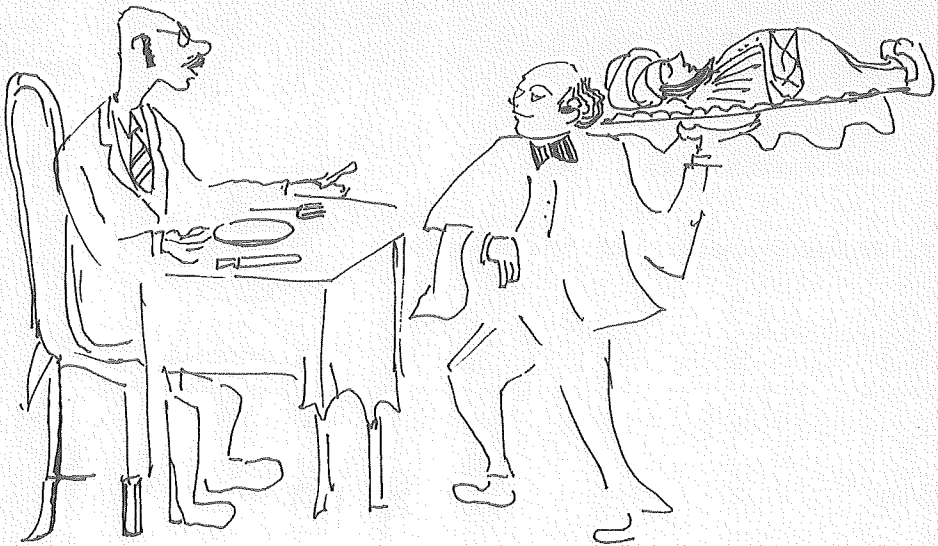
C. Betürejtvényünkben kinek a nevét rejtettük el?

D. A következő két képünkön valami félreértés történhetett. Mi lehet az? Megtudja, ha az üresen hagyott szó helyét kitölti.

1. "Otobüslere ile bininiz!"

2. isteyen siz miydiniz Beyefendi?

*Összedállította: Kenessey Mária
A rajzokat Saber el-Adly készítette.*

Az előző számban megjelent rejtvények megfejtése:

I. Arab nyelvi rejtvények

- (1) السويس
- (2) النصر باكل اللحم
- (3) من فضلك عندك مكان صغير لي ؟
- (4) حئت ورايت وانتصرت
- (5) مظلة / مضراب / مائدة / مركب / مروحة
- (6) محفظة + مندبل + مفكرة + فرشاة + مرآة + سلاسل + نظارة + مفاتيح
- (7) لص
- (8) (٥)
- (9) tarifa / almanach / magazin / minaret / mecset / müezzin / rizs / ibrik / findzsa / masszázs / zsiráf / algebra / uzsora / barack / kufár / haramia / alkohol / szultán / kaftán / handzsár / cukor / kávé / dohány.

II. Héber anagramma

- רופא = orvos
- מורה = tanár
- פקיד = hivatalnok
- מלצר = pincér
- טכנאי = technikus, műszerész
- מזכירה = titkár
- עורך דין = ügyvéd
- מנהל חשבונות = könyvelő

III. Török nyelvi rejtvények

1. Álmos, 2. Szatymaz, 3. Tekirdağ

- 4/1. It ürür kervan yürür. A kutya ugat, a karaván halad.
 - 4/2. Ne ekersen onu biçersin. Ki mint vet, úgy arat.
 - 4/3. Ayağımı yorganına göre uzat. Addig nyújtózz, ameddig a takaród ér.
 - 4/4. Büyük balık küçük balığı yer. A nagy hal megeszi a kis halat.
 - 4/5. Eşeğe altın semer vursalar yine eşektir. Nem illik számárta a bársonnyereg.
 - 4/6. Göze göz dişe diş. Szemet szemért, fogat fogért.
 - 4/7. Göz bir penceredir yüreğe bakan. A szem a lélek tükre.
 - 4/8. Geçmiş yağmura kepenek gerekmez. Eső után köpönyeg.
- 5/1. Nazım Hikmet Türk şairi
5/2. Yaşar Kemal Türk yazarı

Brief Summaries of the Papers

HÍCRAN AKIN, THURÓCZY AND THE TURKISH CHRONICLES ON 15TH CENTURY TURKISH-HUNGARIAN RELATIONS

Johannes Thuróczy's "Chronica Hungarorum", which appeared in 1488, contains intriguing information about 15th century Ottoman-Hungarian relations. Thuróczy begins discussing the Turkish-Hungarian contacts with an account of King Sigismund's campaign in Wallachia in 1395, but the first detailed description he gives is of Murad II's aborted siege of Belgrade. He allows us a glimpse of János Hunyadi's fights against the Ottomans, of Sultan Mehmed II's anti-Hungarian campaigns and finishes the Chronica's section on the Turks with the Hungarian occupation of the castle of Szabács in 1476.

Having compared these accounts with other contemporary sources (published or unpublished Turkish, Greek, European descriptions, travel reports, etc.), the author showed, also relying on modern research findings, which parts of Thuróczy's chronicle are authentic and which require rectification.

ZSUZSA KAKUK, TURKISH PERSONAL NAMES IN SOURCES FROM THE PERIOD OF TURKISH OCCUPATION

The author systematizes and presents the Turkish personal names she has gleaned from 16th-17th century Hungarian sources as part of her research into the Ottoman-Turkish loanwords of the Hungarian language.

The thinnest layer of Turkish personal names contains the ones that have survived in the teeth of very strong Persian and Arabic influences. They comprise personal names, designations of omens, theophoric and ethnic names derived from the names of animals, natural phenomena, weapons and dignities. Their special relevance to research in Hungary is that a lot of them belong to Hungarian personal names of Bulgar-Turkic and Cumanian origin.

Most of the names of Persian origin derive from the names of legendary kings and heroes in old and more recent Persian epic poems. A few names originate from religious concepts or from the names of planets and feasts.

More than half of the entire material is of Arabic origin. Apart from a small group of names stemming from natural names such as animals and weapons, the overwhelming majority is religious Islamic names. Most of these are related to Allah (derived from his names, epithets or names of objects in his possession), while others evolved from the names and epithets of the Prophet. Names of Biblical origin as

well as names that developed from denominations of months and feasts are also frequent.

Then the author goes on to summarize the main types of Turkish sobriquets (names denoting occupations, ethnic origin, and characteristic traits of the person) and ends her study with a brief review of some Turkish nicknames turning into Hungarian surnames.

GYÖRGY LEDERER, SOURCES OF THE MORE RECENT HISTORY OF ISLAM IN HUNGARY

Emperor and king Franz Joseph I acquired hundreds of thousands of Moslem subjects by occupying and later annexing Bosnia-Herzegovina, with whom the Austro-Hungarian authorities tried to remain on good terms. Although they failed to integrate the two provinces in the Empire, the Hungarian public which became increasingly hostile to Slavs, took a benevolent interest in Islam which they had long identified with the Turks before getting to know it more thoroughly in the south. The late 19th and early 20th century was the period of strengthening pro-Turkish sentiments in Hungary supported by the current foreign political constellation, which culminated in the virtually unequivocal parliamentary approval of act XVII/1916, declaring Islam to be a "recognized religion". This act was called to life by the Turkish-Hungarian alliance and brotherhood in arms, but it was also a gesture towards the reactionary landlords and beys in the "two southern counties" which, they hoped, would enrich the domains of the Hungarian crown one day.

Many Moslems from Bosnia and Herzegovina were engaged against Serbia in the army of the Monarchy, and some could no longer go home, being stuck in Hungary. These veterans were to constitute the core of the Moslem community which, though tolerated by the Budapest authorities for its more or less influential Hungarian patrons and its irredentist tone, was never really taken seriously. The study surveys this period of history and the attitude the Hungarian public adopted towards Islam up around to the Trianon Peace Treaty, focussing on the often prejudiced sources of the subject-matter. It will be continued in the next issue of *Keletkutató*s with a presentation of so-far unstudied Hungarian archival and press material concerning the 1930s.

ÖDÖN SCHÜTZ, THE DEPORTATION OF ARMENIANS TO PERSIA IN 1604. THE "GREAT SÜRGÜN", ON BASIS OF ARMENIAN SOURCES

At the turn of the 16th/17th century it were the Ottoman and the Persian Empires, which shared the territories populated mainly by Armenians. In these decades the Ottoman forces in the West waged war in Hungary (the 15 years war, 1593-1606) and in East Anatolia they had to face the Persian Empire, which by the inset of the 17th century attained the zenith of its power.

The Western powers held Austria (+Hungary) always in check, so Austria was any time ready to accept any peace-conditions, and so the Ottomans got a free hand to proceed against the Eastern neighbour. So, in essence, it were the Western powers which were responsible for the more centuries duration of the Turkish occupation on both sides.

A short lived upswing ensued at the turn of the 16th/17th centuries: Shah Abbas I (1578–1629) built up a mighty army and in half a year occupied the territory of present day Armenian SS Republic, but in order to prevent the Ottoman counter-offensive deported the population of this countryside to Persia, and put all the dwellings and the provender accumulated by the local population into flames (scorched earth policy).

Of the 350.000 people the rural population has been dragged to Ghilan and Mazenderan, but the rich merchants of Julfa and vicinity taken to the suburb of Ispahan (New Julfa). So on both sides in the front-line it were the Armenians for cannon fodder. But the local communities in East Armenia had to suffer the iniquities of the s.c. Jelâli revolt, or rather a number of robber-bands, who plundered the rural population and spoliated the city dwellers. The survivors in the 1606–1610 years underlay a nation-wide famine. So the territory lost half of its population.

Squeezed between the two Mahometan empires it was only their stubborn clinging to their ancient christian creed and native Armenian language that rescued the rest of the Armenians from extermination, and loss of their national identity.

BARNABÁS CSONGOR, THE NOVEL SHUIHUZHUAN AND THE CHINESE PEOPLE'S REPUBLIC

The novel Shuihuzhuan is officially regarded in China as the most precious piece of the literary heritage, describing a 12. century revolutionary war fought by the Chinese peasants. In the paper the various ways and methods of its use are analyzed by which it is presented to the Chinese people as a part of a progressist tradition. In fact, the novel itself contains on the one hand, a sharp social criticism of a wide panorama: the traditional Chinese society, the mandarin administration does not tolerate human values, – and, on the other, an attempt at describing a kind of ideal community. The latter, however, was modelled after the structure of the traditional Chinese society, the heroes of the novel lived on the labour of the peasants like the mandarins, their enemies.

In the analysis the various editions of the novel after 1949 are also described, as well as the research work done into the formation of the novel, including related folklore materials, and theatrical pieces. Then the anti-Song Jiang campaign is briefly touched upon, together with Black Whirlwind Li Kui as a model hero for the masses. Finally the various manifestations of the novel's popularity are mentioned: the heroes on playing cards, in pieces of art, the plan to erect a monuments for the 108 heroes at Liangshan in Shandong.

ISTVÁN ERDÉLYI, ON AN ARCHAEOLOGICAL STUDY TRIP IN THE GOBI DESERT

After an involuntary break of eleven years, the joint Mongolian–Hungarian archaeological researches have been resumed in Mongolia. As a first step, the author and a colleague of his set out on a scouting trip in the summer of 1986. Their aim was to get an overview of the materials in various museums in Mongolia, to visit excavation sites already known and to try to explore new ones. While his colleague was searching for prehistoric remains, the author tried to find vestiges of the Huns and the ancient Turks. In this brief report the author gives an account of the fieldwork during their trip, listing the visited places and describing succinctly the sites and remains worthy of further research.

TOKUNAGA YASUMOTO, A SHORT HISTORY OF THE HUNGARIAN–JAPANESE CULTURAL RELATIONS

The author reviews the cultural relations between Hungary and Japan up to World War II.

First he discusses Hungarians who travelled in Japan. As far as we know, the first Hungarians arrived in Japan around 1770: János Jelky was delegated there by the Dutch government, followed by the adventurer Móric Benyovszki. A century later, when after the Meiji Restoration (1868) foreigners earned the right of free stay in Japan and diplomatic relations began to be established, Hungarian diplomats, scholars and artists also toured Japan.

Japanese people visited Europe before the Meiji Restoration but regular contacts did not evolve before 1868. The Japanese who came to Europe, mostly to Vienna, also visited Budapest. It was important for science that Professor Schiratori spent a year in Budapest in 1901–1902.

The concluding part of the paper surveys the art contacts. These denote exhibitions of paintings and goldsmith's works, performances of Hungarian plays and musical compositions in Japan and the translation of Hungarian literary works into Japanese.

ISSN 0133—4778

Engedélyszám: 59 059

A kiadásért felel: Bethlenfalvy Géza

Készült az Ipari Informatikai Központ nyomda főosztályán (Bp. IV., Berda József u. 12.) 88.431

Felelős vezető: Haraszti Győző

A Keletkutatás megrendelhető és előfizethető a Körösi Csoma Társaság titkárságán
1064 Budapest, Izabella u. 46. III. em. 304.